

tarîh AKADEMİ

OSMANLI - TÜRKİYE ÇALIŞMALARI

Osmanlı Dünyasında Tıp

06

TOPLUMSAL

HAZİRAN • 2025

tarîh AKADEMİ

OSMANLI - TÜRKİYE ÇALIŞMALARI

06

HAZİRAN 2025

TARİH VAKFI

06

HAZİRAN 2025

TARİH VAKFI

Toplumsal Tarih Akademisi Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi

Toplumsal Tarih Akademisi
Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi,
Tarih Vakfı tarafından her yıl Haziran
ve Aralık aylarında iki sayı olmak
üzere basılı ve çevrimiçi yayımlanan
hakemli bir dergidir.

Yıl 4 / Sayı 6 • Haziran 2025
ISSN: 2979-966X
E-ISSN: 2979-9694

Tarih Vakfı Adına Sahibi ve
Genel Yayın Yönetmeni

Nurşen Gürboğa
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Yaşar Tolga Cora
Editörler

Firuzan Melike Sümertaş,
Sırrı Emrah Üçer

Dil Editörü:
Emre Erkan

Yardımcı Editörler:
Emre Erkan, Ecem Doymun

Misafir Editörler:
Feza Günergun, Akif Ercihan Yerlioğlu

Kitap İnceleme Editörleri:
Gülhan Balsoy, Cihangir Gündoğdu

Belge İnceleme Editörü:
Deniz Türker

Görsel Tasarım:
Gökhan Pahlı, Atakan Aslan

Mizanpaj Editörü:
Cihat Demirtaş

Kapak Görseli:
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane müzehanesi:
Haydarpaşa'da inşa olunan Askeri
Tıbbiye / Ali Sami
İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler
Kütüphanesi, NEKYA90558/17

Baskı
Matbu Ajans
Çamlık Mahallesi, İkbal Caddesi,
Dinç Sokak, No:25, Er Plaza İş Merkezi,
K:1, D:2, Ümraniye/İstanbul
0553 754 32 38

Baskı Tarihi: Haziran 2025

Yayın Türü: Yaygın Süreli Yayın
Yayıncı Sertifika Numarası: 45602
Matbaa Sertifika Numarası: 48138

İletişim: Tarih Vakfı
Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad.
Değirmen Sok. No: 10
Eminönü, Fatih, İstanbul
Telefon: (212) 522 02 02
Faks: (212) 513 54 00
toplumsaltarihakademi@tarihvakfi.org.tr

Yayın Kurulu

Akif Ercihan Yerlioğlu - Boğaziçi Üniversitesi
Ali Sipahi - Özyeğin Üniversitesi
Aslıhan Gürbüz - McGill University
Ayşe Ozil - Sabancı Üniversitesi
Ayşe Başaran - Marmara Üniversitesi
Barış Alp Özden - Yıldız Teknik Üniversitesi
Cangül Örnek - Maltepe Üniversitesi
Cihangir Gündoğdu - İstanbul Bilgi Üniversitesi
Deniz Türker - Rutgers University-New Brunswick
Ecem Doymun - Yıldız Teknik Üniversitesi
Emre Erkan - Bağımsız Araştırmacı
Erol Ülker - Işık Üniversitesi
Fatih Artvinli - Acıbadem Üniversitesi
Fatma Öncel - Bahçeşehir Üniversitesi
Filiz Dıgıroğlu - Marmara Üniversitesi
Firuzan Melike Sümertaş - Koç Üniversitesi, ANAMED
Gülhan Balsoy - İstanbul Bilgi Üniversitesi
Gülşay Yılmaz - Akdeniz Üniversitesi
Liaisan Şahin - Marmara Üniversitesi
Mehmet Ö. Alkan - İstanbul Üniversitesi
Mehmet Beşikçi - Yıldız Teknik Üniversitesi
Mehmet Ertan - Düzce Üniversitesi
Murat Cankara - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Nurşen Gürboğa - Marmara Üniversitesi
M. Talha Çiçek - İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Sırrı Emrah Üçer - Yıldız Teknik Üniversitesi
Tuba Demirci - Beykoz Üniversitesi
Tülün Değirmenci - Hacettepe Üniversitesi
Uğur Bahadır Bayraktar - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Ümit Fırat Açıkgöz - American University of Beirut
Yaşar Tolga Cora - Boğaziçi Üniversitesi
Yavuz Köse - Vienna University

Danışma Kurulu

Ahmet Demirel - Marmara Üniversitesi (E)
Carter Vaughn Findley - The Ohio State University (E)
Edhem Eldem - Boğaziçi Üniversitesi (E)
Nevra Necipoğlu - Boğaziçi Üniversitesi
Nicole van Os - Universiteit Leiden
Nuran Yıldırım - Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi
Selçuk Esenbel - Boğaziçi Üniversitesi (E)

Toplumsal Tarih Akademisi Osmanlı-Türkiye Çalışmaları
Dergisi yayın yönetiminden ve yazardan izin alınmaksızın
alıntı yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda
Toplumsal Tarih Akademisi dergisinin ilgili sayısını ve yazar
ismini belirtmek zorunludur.

Sunuş

Feza Günergun & Akif Ercihan Yerlioğlu iv

Dosya: Osmanlı Dünyasında Tıp

Geç Orta Çağ Anadolu'sunda Tabip ve Üstad Olarak Kitaplar:
Mütâla'a, Ta'lim ve Tahsil

Cevat Sucu 1

Frengi, Mübarek Ağaç ve Yeni Dünya:

Erken Modern Osmanlı Tıbbının Dönüşümüne Atlantik Ötesi Bir Bakış

Tunahan Durmaz 18

Halis mi Mahlut mu? Ticari ve Ahlaki Gözetim Kesişiminde

Geç Osmanlı İstanbul'unda Gıda Tahlilleri

Can Gümüş-İspir 35

"Vereme Müstaid Olanlarda Vücut Narindir":

Geç Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Kitaplarında Çocuk Sağlığı ve Verem

Ceren Gülser İlikan Rasimoğlu 54

Dr.med F. Wagenseil'in İstanbul Sefarad Toplumu Üzerinde

Karşılaştırmalı Irk Araştırmaları (1918)

Şeref Etker 72

Belgeler

Mariu Hatun'un Boynuzları: Kıbrıs'ta Nadir Bir Cornu Cutaneum Vakası

Ebru Aykut 90

Ruh, Aşk ve Ruhsat Kısacasında:

Geç Osmanlı Psikoloji Yazınında Devleti Dinlemek

Şeyma Afacan 99

Meşhur Akliyecimiz Fahreddin Kerim Bey'in Kaleminden:

Ruhun Derinliklerine Nasıl Girilir?

Tuğba Esat Örengül 104

Söyleşi

Gülten Dinç ile Türkiye'de Tıp Tarihi Çalışmaları Üzerine

Akif Ercihan Yerlioğlu 111

Kitabiyat

Oyman Başaran, *Circumcision and Medicine in Turkey*

Mehmet Ekinci 121

Rüya Kılıç, *Erken Modern Osmanlı'da Deliler ve Delilik*

Berkin Hızlan 126

Sunuş

Toplumsal Tarih Akademi'nin altıncı sayısını "Osmanlı Dünyasında Tıp" özel sayısına ayırdık. Tıp tarihi, biraz da doğası itibarıyla, büyük oranda hekimlerin eline doğmuş, sonraları tarihçilerin de katkısıyla büyümüş bir alan olarak günümüzde birçok disiplinle dirsek temasında bulunup genişlemekte. Bu sayıya katkı veren yazarlarımız sayesinde, her ne kadar yerimiz sınırlı olsa da alanın bu vüsatını biraz olsun temsil edebilecek ve yapılan çalışmaların çeşitliliğini mümkün olduğunca okuyucuyla buluşturabilecek bir sayı oluşturmaya gayret ettik. Zaman yelpazesi açısından, bu sayının kapsamının Orta Çağ'dan yirmi birinci yüzyıla kadar uzayan bir seyir izlemesi de mutluluk verici. Umarız bu özel sayı, Osmanlı ve Türkiye tıp tarihi çalışmalarını disiplinlerarası ve eleştirel bir çerçevede yeniden düşünmeye davet eden katkılardan birini teşkil eder.

Bu sayıda Osmanlı tıp dünyasının farklı boyutlarını inceleyen beş özgün araştırma makalesi bulunuyor. **Cevat Sucu**, geç Orta Çağ'da Türkçe yazılmış olan tıp ve doğa bilimleri eserlerinin kendi başına çalışma ve öğrenme araçları olarak kullanılmasına, talibe bir nevi "üstadlık" etme görevine odaklanıyor; "mütâlaa" kavramı etrafında, kendi başına okuma ve bilgi edinme kültürünün, dönemin entelektüel dünyasındaki rolüne eğiliyor. **Tunahan Durmaz**, özellikle on yedinci yüzyıl Osmanlı tıp dünyasını ele alarak, Osmanlı alimlerinin tıpta yenilikten ne anladıklarına dair süregiden tartışmaya frengi hastalığı ve peygamber ağacı (*guaiacum*) örneği ile bir müdahalede bulunarak, erken modern Osmanlı tıbbının Avrupa ve Atlantik dünyasıyla kurduğu katmanlı ilişkileri gözler önüne seriyor. Osmanlı dünyasına dışarıdan gelen bu fikir ve tıbbî materyallerin nasıl alımlandığı ve yerelleştirildiğini açığa çıkarıyor. **Can Gümüş-İspir**, on dokuzuncu yüzyıl sonu, yirminci yüzyıl başlarındaki arşiv belgeleri ve istatistiklere dayanarak, gıda analiz ve kontrollerinin aslında beden ve kamusal alanın denetlenmesini de sağlayarak devletin meşruiyetini tesis ettiği ve güçlendirdiği alanlar olarak okunabileceğini öne sürüyor; oluşturulan modern kurumlar ve beraberindeki teknik araçların yanında, devamlılık arz eden "ihtisab" gibi geleneksel kurum ve kavramların bu dönemdeki bir aradalığını ortaya koyuyor. **Ceren Gülser İlikan Rasimoğlu**, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde veremin ciddi bir halk sağlığı olarak görülmesiyle birlikte, hekimlerin halkı bilgilendirmek amacıyla çocuk sağlığı hakkında yazdığı eserleri merkeze alarak, vereme dair bulaşıcılık, kalıtsallık, hijyen gibi konuları nasıl işlediklerini inceliyor ve dönemin tartışmalarının, Batı bilimsel tıbbıyla olan ilişkilerine dair önemli tespitlerde bulunuyor. **Şeref Etker**'in çalışması, bu zamana kadar yeterince gün yüzüne çıkmamış bir figürü, I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da görev yapmış olan Alman askerî hekim ve antropolog Dr. Ferdinand Wagenseil'i ve onun İstanbul'daki Sefarad Yahudileri üzerine kapsamlı "ırk antropolojisi" araştırmalarını ele alıyor. Bu zamana kadar pek kullanılmamış birçok önemli birincil kaynağa dayanan bu makale, kendini İstanbul'da bulmuş ve bugün esamisi okunmayan bilgi üretim alanlarında çalışmalar yapmış hekimlere dair yeni araştırmalara ve tartışmalara vesile olabilecek nitelikte.

Derginin ikinci bölümü, ilgi çekici arşiv belgeleri ve matbu malzemelere yoğunlaşan üç ayrı belge incelemesini bir araya getiriyor. **Ebru Aykut**, 1864 tarihli bir vakadan yola çıkarak, başında boynuz benzeri "garip" çıkıntılar olduğu için ilgi

uyandıran Mariu Hatun'un Kıbrıs'tan İstanbul'a ve hatta Amerika'ya uzanan hikayesini; tıbbın, medyanın ve eğlence dünyasının ilgisine farklı şekillerde mazhar olup sonra da nasıl unutulduğunu anlatıyor. **Şeyma Afacan**, geç Osmanlı İmparatorluğu'nda psikolojiyle ilgili yayınların devletin ruhsatlandırma ve sansür uygulamalarında ne tür tercihler dahilinde son halini aldığını tekrar düşünmeye davet ediyor. Dönemin politik ve entelektüel bağlamını hatırlatarak bazı kelime ve kavram tercihlerinin ardında, ilk bakışta görünmeyen devletin örtük elini işaret ediyor. **Tuğba Esat Örengül**, Fahreddin Kerim Gökay'ın, ilk bakışta bağımlılık mevzusuna odaklanmış bir dergi gibi görünen *Hilal-i Ahdar* dergisinde kaleme aldığı ve Freud'un psikanaliz düşüncesini tartıştığı makalesini ele alıyor ve Gökay'ın, Mazhar Osman gibi hocalarından aldığı biyolojik psikiyatri eğitimi ile Freudyen düşünce arasındaki karmaşık ilişkiyi inceliyor.

Bu sayıya bir önemli katkı da tıp tarihçisi **Gülten Dinç**'in doğrudan tanıklıkları, deneyimleri ve gözlemleri oldu. Kendisiyle yaptığımız söyleşide, Dinç, tıp tarihine yönelik ilgisinin nasıl şekillendiğini, akademide karşılaştığı zorlukları, disiplinlerarası çalışmanın imkanlarını ve tarihçiliğe dair yaklaşımını içtenlikle paylaştı. Dinç'le yaptığımız bu söyleşi, alanın bugün geldiği noktaya dair eleştirel bir muhasebe sunuyor.

Kitabiyat bölümünde iki tanıtım yazısına yer verdik. **Mehmet Ekinci**, Oyman Başaran'ın *Circumcision and Medicine in Turkey* (2023) adlı kitabını değerlendirirken, **Berkin Hızlan** da Rüya Kılıç'ın *Erken Modern Osmanlı'da Deliler ve Delilik* (2023) adlı kitabını inceledi.

*

Bu özel sayının hazırlık sürecine denk gelen sevindirici bir gelişme olarak, 1919-1952 yılları arasında 33 yıl boyunca yayımlanmış olan *İstanbul Seririyatı* dergisi, yakın zamanda dijitalleştirilerek araştırmacıların erişimine açıldı (<https://istanbulseririyati.com>). Bu tür dijital arşivlerin çoğalması, tarihçilerin hem yeni sorular sorması hem de önceleri tahayyül edemediğimiz ölçeklerde çalışmalarına imkân tanımaktadır. Bu önemli arşive de buradan dikkat çekmek istedik.

*

Bu sayının oluşmasında katkı sağlayan başta yazarlarımız olmak üzere, yazıları değerlendiren tüm hakemlere, canla başla çalışan genel ve dil editörlerimize ve emeği geçen herkese çok teşekkür ederiz. Umarız bu sayıdaki katkılar, tıp tarihi alanındaki mevcut tartışmalara yeni açılımlar sunar ve gelecekteki araştırmalara ilham verir.

Feza Günergun & Akif Ercihan Yerlioğlu

Geç Orta Çağ Anadolu'sunda Tabip ve Üstad Olarak Kitaplar: Mütâla'a, Ta'lim ve Tahsîl

CEVAT SUCU

Samsun Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü
cevat.sucu@samsun.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4995-3983
Makale geliş tarihi: 15 Mart 2025
Makale kabul tarihi: 30 Mayıs 2025

Özet

Bu makale, geç Orta Çağ Anadolu'sunda tıp ve doğa bilimleri alanında yazılan Türkçe eserlerde mütâla'a kavramının işlevini inceleyerek, bu eserlerin pratik bilgi sağlayan başvuru metinleri ve bireysel öğrenimi teşvik eden araçlar olarak nasıl konumlandığını tartışmaktadır. Literatürde genellikle erken modern Osmanlı medrese bağlamında ele alınan mütâla'a pratiğinin, geç Orta Çağ Anadolu'sunda özellikle Türkçe kılavuz ve ansiklopedik metinlerde merkezi bir role sahip olduğu gösterilmektedir. Fihristli, hiyerarşik başlıklara ayrılmış ve kullanıcı dostu şekilde düzenlenmiş bu eserler, okuyucunun doğrudan bir üstad veya hocaya bağımlı olmaksızın bilgiye erişimini mümkün kılmakta, hatta hekim ya da müderrisin yokluğunda onların yerini alabileceklerini iddia etmektedir. Türkçe doğa bilimleri ve tıp kitapları, yalnızca muteber kaynaklardan bilgi aktarmakla kalmayıp, bilginin derlenme ve okunma yöntemlerini de Anadolu'ya taşımakta ve dönemin entelektüel dünyasında önemli bir dönüşümü yansıtmaktadır.

Anahtar kelimeler: Geç Orta Çağ'da Anadolu, Tıp Metinleri, Doğa Bilimleri, Mütalaa, Ansiklopedizm.

Abstract

Books as Physicians, and Instructors in Late Medieval Anatolia: Mütâla'a (Reading with Reflection), Ta'lim (Instruction), and Learning (Tahsîl)

This article examines the function of *mütâla'a* (reading with reflection) reading in Turkish medical and natural sciences books written in late Medieval Anatolia, remarking how these works were not merely repositories of knowledge but also guides for practical natural knowledge, and instruments designed to facilitate self-learning. While literature has often studied *mütâla'a* within the context of early modern Ottoman madrasa education, this study demonstrates that it played a central role in late Medieval Anatolian vernacular encyclopedic and instructional texts. Structured with hierarchical headings, indices, and user-friendly organization, these works enabled readers to access knowledge without direct reliance on a master or instructor, and even claimed to substitute for physicians or scholars in their absence. Turkish-language natural science and medical texts not only transmitted authoritative knowledge but also introduced methods of compilation and reading strategies, thereby reflecting a broader intellectual transformation in the period.

Keywords: Late Medieval Anatolia, Medical Texts, Natural Knowledge, Reading, Encyclopædism.

Giriş

Geç Orta Çağ Anadolu'sunda tıp, aklî ve doğa bilimlerinin bir parçasıdır. Bu alanda yazılmış Türkçe kitaplar, "kendi kendine öğrenme"yi ve bilgiye çabuk ulaşmayı sağlayan kullanıcı dostu kılavuzlardır. Bu yönleriyle on üçüncü ve on beşinci yüzyıl Memlûk dünyasında "ansiklopedilerin altın çağına" uyumlu görünürler. Söz konusu dönemi inceleyen kitap tarihçileri, bu dönemde arzu edilen bilgiye ulaşmayı kolaylaştıracak yazma eserlerin yaygınlaştığını gözlemlemişlerdir. Fihrist bulunduran, hiyerarşik veya numaralandırılmış başlıklara sahip içeriğe göre başlıklandırılmış eserler önemli ölçüde yaygınlaşmıştır.¹ Bunun yanında ya bir bilgi alanını özetleyen ya da bir kitabı kısaltan muhtasar eserlerin sayısında artış gözlenmiştir.² Geç Orta Çağ Anadolu'sunda eserler kaleme alan müelliflerse derledikleri ya da tercüme ettikleri ansiklopedik kitaplardaki organizasyonları ve derleme yöntemlerini takip etmişler ve böylece kitapları hiyerarşik bölümlere ayırmışlardır. Paralel şekilde kitaplarında kaynak eserleri ihtisar ettiklerini bildirmişler ve muteber kaynaklara dayalı eserler tercüme ettiklerini ve derlediklerini vurgulamışlardır.

Doğa bilimlerini ailede, bir medresede ve/veya medrese eğitiminden sonra rasathanede (İlm-i he'yet ve nücûm), darüşşifada (tıp) veya madende bir hoca eşliğinde usta-çırak yöntemiyle öğrenmek mümkün olduğu gibi otodidakt olarak da öğrenmek mümkündür. Bu durum tıp öğrencisi için de geçerlidir. Bu nedenle okuyucunun öğrenimini kolaylaştırmak ve bilgiyi özetlemek amacıyla İbn Sinâ'nın Kanûn'u gibi uzun tıp kitaplarının muhtasarlari yazılmış ve bilgiyi derleyen tıp kitapları kaleme alınmıştır.³ Orta Çağ İslam dünyasında kaleme alınan bazı kitapların mukaddimelerinde veya sebab-i teliflerinde bir öğrencinin tıp biliminde uzmanlaşması için gerekli olan her unsuru içeren bir kitap kaleme almak gibi bir ideal gözlemlenir.⁴ Bu ideale yönelik ifadeler, araştırmacılar tarafından edebi bir topos olarak değerlendirilse de bunlar, usta veya hocayla öğrenimin baskın ve makbul olduğu dönemde, doğa bilimlerinde kendi kendine öğrenmeyi teşvik eden söylemin varlığını gösterirler.

Bu çerçevede Türkçe kaleme alınmış doğa bilimleri ve tıp kitapları, derlemeler ve tercümeler yoluyla yalnızca muteber kaynaklardaki bilgileri değil aynı zamanda derleme pratiklerini, okuma yöntemlerini ve kitapların kendi kendine öğrenmeyi teşvik eden söylemlerini Anadolu'ya taşımışlardır. Geç Orta Çağ'da yazılan bu eserlerde pratisyenin her zaman bulunamaması ve Arapça veya Farsça bilmeyen Rûm sâkinlerine hitap edecek Türkçe kitapların eksikliği vurgulanır.⁵ Bu eksikliklere dikkat çeken mukaddimeler ve sebab-i telifler, istenen bilgiye kolayca

1 Maaike van Berkel, "The Attitude towards Knowledge in Mamlûk Egypt: Organization and Structure of the 'ub al-A'shâ by al-Qalqashandî (1355-1418)", *Pre-Modern Encyclopaedic Text: Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1-4 July 1996*, yay. haz. Peter Binkley (Leiden, New York & Köln: Brill, 1997), 159-68.

2 Konrad Hirschler, *The Written Word in the Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012), 20-21.

3 Gary Leiser, "Medical Education in Islamic Lands from the Seventh to the Fourteenth Century", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 38/1 (1983): 63.

4 Manfred Ullmann, *Islamic Medicine* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997), 55.

5 Bu konuya erken modern dönem ağırlıklı olmak üzere Osmanlı tıbbi bağlamında değinilmiştir. Nil Sarı, "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri*, yay. haz. Bilal Ak ve Adnan Ataç (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Yayınları, 2000), 21-87.

ulaşmayı ve kendi kendine öğrenmeyi mümkün kıldıklarını iddia ederler. Bu yazıda, özellikle II. Murad (ö. 855/1451) dönemine kadar yazılan bazı tıp kitapları incelenerek, bugüne kadar medrese merkezli olduğu ve erken modern Osmanlı dünyasıyla birlikte ortaya çıktığı savunulan “mütâla’a” okuma biçiminin kendi kendine öğrenmeyi teşvik eden Türkçe el kitaplarında merkezi bir role sahip olduğu öne sürülecektir. Söz konusu kitapların özellikle doğa bilimleri alanında tabiplerin ve öğretici olarak müderrislerin yerini alma iddiasına vurgu yapılacaktır, böylece kavramın medrese dışındaki vernaküler tezahürü tartışılacaktır.

Kılavuz Okumak ya da Mütâla’a Kılmak

Birçok Türkçe doğa bilimi metninin içerik hakkında bilgi veren mukaddime veya sebab-i telif kısımlarında, metnin mütâla’a ile okunması ya da mütâla’a kılınması gerektiği yazar tarafından belirtilir.⁶ Değerli taşlar,⁷ takvim yapımı,⁸ doğa felsefesi,⁹ zooloji¹⁰ ve tıp gibi doğa bilimlerinin farklı alanlarında temel kuramsal bilgileri verip sonrasında uygulamaya yönelik bilgiler taşıyan bu kitaplar okuyucudan mütâla’a kılanlar olarak bahseder ya da kitapların mütâla’a edileceğine dair beklentiyi paylaşırlar. Kimi zaman Türkoфон müellif ve derleyicilerin mütâla’a kavramına yönelik tercihleri, söz konusu kavramın doğa bilimlerinin Türkçeleşmesi sürecinin önemli bir parçası olduğuna işaret etmektedir.¹¹ Gerek edeb ansiklopedilerinin¹² gerekse doğa bilimleri metinlerinin tercüman ve derleyicileri, Arapça ve Farsça kaynak eserlerinde mütâla’a kavramı geçmese dahi söz konusu kavramı Türkçe kitaplarının başında ya da sonunda hedefledikleri okurun okuma biçimini tanımlamak için kullanırlar. Örneğin, Farsça *Kabusnâme*’de okumak (*hânden*) ve dinlemek (*gûş*) tercih edilmişken Türkçe tercümelerin sebab-i telif ya da hatime kısımlarında mütâla’a kavramı kullanılmıştır.¹³ Nasirüddin Tûsî’ye ait (ö. 1274) *Sî-fasl* başlıklı takvim hazırlama üzerine

6 Din bilimleri ile ilgili Türkçe kitaplar da mütâla’a edilmektedir ancak bu makale içerisinde yalnızca tıp ve onun dahil olduğu doğa bilimlerine yönelik tartışma yürütülmektedir.

7 Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, *Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Sözlük)*, yay. haz. Mustafa Argunşah (Ankara: TDK, 1999); Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, “Cevhernâme” (Universitätsbibliothek Leipzig, H. 831), 2b, B. or. 231/1.

8 Ahmed-i Dâ’î, *Tercüme-i Sî Fasl Fî’t-Takvîm*, yay. haz. Emre Kundakçı (Muhayyel Yayıncılık, 2021), 27.

9 Osman Göl, “Ali Bin Abdurrahman, Acaibü’l-Mahlukat (1-35 Varak)”, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008), 54–55; Mahmud b. Kadı Manyas, “Acebu’l-Uccâb” (Princeton University, 1437), 1010, Rare Collection.

10 Selçuk Kırbaç, “Hayâtü’l-Hayevân Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin)”, (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1999), 89.

11 Bilimde vernakülerleşme konusunda şu çalışmaya bakılabilir, Ahmet Tunç Şen, “The Emergence of a New Scholarly Language: The Case of Ottoman Turkish”, *Routledge Handbook on the Sciences in Islamicate Societies: Practices from the 2nd/8th to the 13th/19th Centuries*, yaz. haz. Sonja Brentjes (London & New York: Routledge, 2023), 240–247.

12 Dimitri Gutas, edeb eserlerini ve *Kabusnâme* gibi nasihat kitaplarını bilim tasnifleriyle beraber ansiklopediler içinde değerlendirir. Dimitri Gutas, “The Greek and Persian Background of Early Arabic Encyclopedism”, *Organizing Knowledge: Encyclopædic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*, yay. haz. Gerhard Endress (Leiden: Brill, 2006), 91–92.

13 Kaynak eser olan *Kabusnâme*, Gilan emiri Keykâvus tarafından oğluna nasihat kitabı olarak yazılmıştır. Müellifin eserinde mütâla’a kelimesi geçmez. Fakat anonim on dördüncü yüzyıl *Kabusnâme* tercümesi haricindeki dönemin diğer Türkçe eserlerinde mütercimler mütâla’a kelimesini kullanırlar. Keykâvus bin İskender bin Veşmgîr, *Kâbüs-Nâme (Giriş-Notlar-Metin-Sözlük/Dizin-Tıpkıbası)*, haz. Enfel Doğan, çev. Şeyhoğlu Sadru’d-dîn Mustâ (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016), 180; Keykâvus, *Kabusnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, çev. Mercimek Ahmed (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007), 20. Mütâla’a kelimesinin geçmediği tercüme için bkz. Aysel Güneş, “Kâbüsnâme’nin Bilinen İlk Türkçe Çevirisi (Giriş-Metin-Dizin)”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001). Karşılaştırma için bkz. Ka’ûs b. Iskandar b. Qâbüs b. Washmgîr, *Ketâb-e Nasihatnâme Kâbüsnâme*, haz. Amin Abdulmagid Badawi’ (Tehran: Ebne Sinâ, 1956), 238.

olan Farsça eseri çeviren Ahmed-i Dâ'î yazdığı sebeb-i telifte yine söz konusu sözcüğü okurun okuma biçimini tanımlamak için kullanmayı tercih etmiştir.¹⁴

Sözlüklerde doğmak ve ortaya çıkmak anlamındaki Arapça *talā'* kökünden gelen *mütālā'a* kelimesi tıpkı *kırā'at* (sesli okuma), *hıfz* (ezberlemek), *semā'* (dinlemek) ve *tālā'a* (sessiz ve yalnız okuma) gibi Orta Çağ İslam dünyasında tanımlanan okuma çeşitlerinden birine tekabül eder.¹⁵ Görünen o ki *kırā'at* kavramı Kuran özelinde sesli ve işitsel okumayla bağdaştırılırken *tālā'a* sözcüğü görsellik ile ilişkilendirilir. Ancak farklı Arapça metinler söz konusu olduğunda bu kavramlar müphem ya da akışkan anlamlara sahip olabilmektedir. Örneğin, bir metni yalnız okumak da *kırā'at* olarak adlandırılabilir.¹⁶ Fakat Orta Çağ'daki Farsça ve Türkçe metinlerde Arapçadaki bu ayrımları yok sayan sözcükler kullanılmaktadır. Farsçadaki "hānden" ve Türkçede "okumak" fiilleri okuma biçimlerinin bütün bağlamlarını bir arada temsil edebilmektedir.

Mütālā'a sözcüğünün geç Orta Çağ'daki Türkçe metinlerde tam olarak nasıl tanımlanması gerektiği konusunda elimizde geniş veri bulunmamaktadır. Kavramın tam olarak hangi anlamlara geldiğine dair veri eksikliğine karşılık, geç Orta Çağ Anadolu'sunda kaleme alınan Türkçe mensur eserlerdeki mütālā'a kullanımında bir ortaklık göze çarpmaktadır: Bölümlendirilmiş (*bāb*, *mākālāt* veya *kitāb*) bir eserin bölümlerini metnin başında tanıtan okur dostu kılavuzlarda veya edeb ansiklopedilerinin tercümelerinde hedef okurun eserle kurduğu ilişkiyi tanımlamak için mütālā'a kavramı kullanılır. Buna karşılık, baştan sona okunması gereken ve bölümlerden ziyade meclislere ayrılmış "kıraat" kitaplarında mütālā'a kavramına yer verilmemektedir. Ancak, toplu işitsel alımlamayı talep eden metinlerdeki mütālā'a kavramının okuma deneyiminin bireysel yönüne işaret ettiği göze çarpar. Bu tür metinlerde, "mütālā'a" bir şerhi okumak ya da ezberlemek için okumak olarak kullanılabilir.¹⁷

Bununla birlikte, on dördüncü yüzyılda *Kelile ve Dimne*'yi Aydınöğulları emiri Umur Bey (h. 1337) için tercüme eden Kul Mes'ūd'un söz konusu kelimeyi "fikir ile okumak" olarak tanımladığı görülür. Bu kavram doğrultusunda, Kul Mes'ūd, okuyucuya kitaptan tat almasını ve eserin anlamını çıkarabilmeyi öncelemesini, bitirmek için

14 Ahmed-i Dâ'î, *Tercüme-i Sî Fasl Fi't-Takvîm*, 27.

15 Konrad Hirschler, *The Written Word in the Arabic*, 13–14; George Makdisi, *The Rise of Humanism in Classical Islam and Christian West* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990), 202; İsmail Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne* (İstanbul: Timaş, 2018), 62–63.

16 Hirschler, *The Written Word in the Arabic Lands*, 13–14.

17 Kıraat kitaplarında anlatılan hikâyelerde "mütālā'a" bir şerhi okumak ya da ezberlemek için okumak olarak kullanılabilir. Bu kitapların iki örneği, II. Murad'a sunulan *Kırk Vezir Hikâyeleri* ve *Şehnâme*'dir. *Şehnâme*'de eserin derleyicisi eserine sözlü kültürde ve destanlarda yaygın olduğu gibi yani "râviyân-ı ahhâr ve nâkilân-ı âsâr ve muhaddisân-ı rûzîgâr şöyle rivâyet ederler ki" diyerek başlar ve iki eserde padişahın huzurunda sesli okunması için tasarlanmıştır. Aziz Birinci, "Kırk Vezir Hikâyeleri (İnceleme-Metin-Sözlük)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 77; Mustafa Kuğu, "15. Yüzyıla Ait Şehname Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük)", (Doktora Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2017), 15. Kıraat kitaplarına dair bakınız: Tülün Değirmenci, "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum* 13 (2011): 7–43; Elif Sezer Aydın, "Osmanlı Dönemi Hikâye Kitaplarında Kolektif Yazarlık", *Nesir* 2 (2022): 47–64; Meredith Quinn, "On Yedinci Yüzyıl İstanbul'unda Ucuza Okumalar", *Eski Metinlere Yeni Bağlamlar*, yay. haz. Hatice Aynur vd. çev. Fatih Altuğ (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 144–167; Zeynep Aydoğan, "Oral Performance and Text: Narrators, Authors, and Editors in the Anatolian Turkish Warrior Epics", *The Written and the Spoken in Central Asia*, yay. haz. Ingeborg Baldauf (Postdam, 2021), 405–22; Arzu Öztürkmen, "Orality and Performance in Late Medieval Turkish Texts: Epic Tales, Hagiographies, and Chronicles", *Text and Performance Quarterly* 29/4 (2009): 327–345.

acele etmemesini ve okurun metnin lafzını anlayarak manasını çıkarmasını önermektedir. Ancak Kul Mes'ûd, kitabın *Kitâb-ı Evvel der Şerh-i Kitâb* bölümünde Hint âlimlerinin bu kitapta nasihat, hikmet ve eğlenceyi bir araya getirdiğini ve âlimlerin "mütâla'a" ederek bu kitabı yararı için okumasını, cahilin hikayesi için okumasını, diğerlerinin de çocuklara eğlence için okumasını söyler. Eğlence için okunsa da bu nasihatler çocuğun yüreğinde filizlenecektir ve ahlak ve edeb hazinesi haline gelecektir.¹⁸ Bu nokta *Kelîle ve Dimne*'nin mütâla'asının görsel ve işitsel okumaya açık olduğunu gösterir. Doğa bilimi kitaplarında da okura hitap işitsel ve görsel olarak çıkabilmektedir.

Kısacası Kul Mes'ûd'un eserinde diğer kıraat kitaplarının aksine bâblar vardır. O, bu eseri maksuda yönelik hikâyeye (ve bilgiye) ulaşmayı kolaylaştırmak için mi bu yolu izlemiştir? Böylece bu eser, fihristler ya da bablara ayrılmasıyla asgari düzeyde "referans kitabı" haline mi gelmiştir? Üstelik aynı özellikler tür olarak *Kelîle ve Dimne* ile aynı sınıfta yer alabilecek olan Şeyhoğlu Mustafa'nın *Marzubân-nâme* adlı eserinde de gözlemlenir. O da eseri bablara ayırır, onları bildirir ve mütâla'a kavramını kullanır.¹⁹

O halde dikkatimizi doğa bilimleriyle ilişkilendirilen kitapların organizasyonuna çevirebiliriz, böylece bu eserlerin tercüme, derleme ve kullanıcı dostu özelliklerini görebilir ve mütâla'a kavramıyla ilişkisine dair fikir sahibi olabiliriz. Bu örneklerden biri Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî'nin (ö. 1438'ten sonra) kaleme aldığı *Cevher-nâme*'dir. Yaygın bir şekilde sonraki yüzyıllarda medrese mensuplarının okuduğu iddia edilen bu kitabın girişindeki anlatıma göre,²⁰ Şîrvânî değerli taşların özelliklerinden ve değerlerinden anlamayan Rûm sâkinlerinin kolayca kandırılabilirdiklerini gözlemlemiştir. Cevherlere ilgi duyduğu ve onlarla çok meşgul olduğu için böyle bir kitabı yazma düşüncesi daima aklında olmuşsa da hicri 831 (m. 1427-28) yılında hizmetinde bulunduğu Timurtaşoğlu Umur Bey'le cevherlerden bahis açılıncaya dek yazmaya fırsat bulamamıştır. Nihayetinde Umur Bey'in ısrarlı teşviki ve emri neticesinde Tifâşî'nin (ö. 651/1253) *Ezhârü'l-Efkâr*'ını tercüme etmiştir. Bu kitap vasıtasıyla Müslümanlar değerli taşların gerçeğini sahtesinden ayırt edebilecekler, fiyatlarına aşına olacaklar böylece kalpazanlardan halas olacaklardır. Üstelik Rûm halkı cevherlerin özelliklerini, yarar ve zararlı yanlarını öğreten bu kitap sayesinde cevher bilimi hakkında genel bir bilgi sahibi de olacaktır.²¹

Şîrvânî, Tifâşî'nin kitabının organizasyonunu takip eder sadece küçük düzenlemeler yapar: Orijinal kaynaktaki çok sayıdaki başlıkların sayısını azaltır, onları

18 Toska, 17-18.

19 Marzubân bin Rüstem, *Marzubân-Nâme Tercümesi Destûr-ı Şâhî*, yay. haz. Zeynep Korkmaz, çev. Şeyhoğlu Sadre'd-dîn Mustafâ, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017), 170.

20 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyâzî ve Tabîî İlimler*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 566-67. Burada İzgi, Ramazan Şeşen'i takip ederek *Cevhernâme*'nin Akkoynulu hükümdarı Uzun Hasan'a sunulan tercüme olduğunu iddia eder ve onun hatasını tekrarlar. Ramazan Şeşen, "Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercümeler", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 3. cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 228.

21 Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, "Cevhernâme," 1b-3b. Burada Şîrvânî okumak ya da mütâla'a kelimelerini okuyucu için kullanmaz fakat "faydalanmak" fiilini kullanır yine de kendisinin *Ezhârü'l-Efkâr*'ı "mütâla'a" ettiğini vurgular. Bu eserin genişletilmiş versiyonu *Tuhfe-i Murâdî* deyse okuyucuya "mütâla'a kılanlar" olarak seslenir. Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, *Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Sözlük)*, 81.

birkaç bölüm ve fasılda toplanarak ayrıca ana metnin aksine onları numaralandırır.²² Türkçe okuyanlar için bir anlam ifade etmeyebilecek kaynakları eserden atar. Örneğin, Tifāşî'nin eserinde Mısır ve Sudan sınırındaki madenlerden sorumlu kişinin verdiği bilgiler korunmuştur fakat Şîrvânî kaynağı belirtme gereği duymaz. Şîrvânî yalnızca muteber kaynakları açıklar. Bunlarsa Antikitenin ve Orta Çağ İslam dünyasının otoriteleri olan Aristoteles, Yaşlı Plinius (ö. 79), Dioskorides (ö. 90), Galen'in (ö. 216) yanı sıra Ya'kûb b. Ishâk el-Kindî (ö. 252/866), Mes'ûdî (ö. 345/956) Bîrûnî (ö. 453/1061) ve Fahreddin Râzî (ö. 606/210) gibi isimlerdir. Şîrvânî, kendisini bir tercümandan ziyade metni kısaltan ve ona muteber kaynaklardan bilgiler ekleyen bir derleyici gibi sunar²³ ancak metni kısaltsa da yeni bilgiler eklediğine dair herhangi veri yoktur.

Şîrvânî'nin aranan bilgilere yönelik bir tür kılavuz olması maksadıyla kaleme aldığı *Cevhernâme*'si gibi, yakın bir zamandan beri literatürde doğa felsefesi ansiklopedileri olarak değerlendirilen *'Acā'ibü'l-Mahlūkāt* kitaplarında ve diğer ansiklopedik eserlerde, mütâla'a okuma türü olarak kullanılmaktadır.²⁴ Örneğin, Ali b. Abdurrahman, hiyerarşik başlıklara ayrılmış kitabını acayip kitaplarından, tevarihlerden, Taberî'nin (ö. 310/923) ve farklı yazarların kitaplarından derleyip bir araya getirmiştir. Sebeb-i telifindeki edebi toposa göre derleyici Allah'a dua etmiş, Allah onun canını almış ve kırk yıl boyunca cenneti cehennemi gezmiş ve gördüklerini kitaba nakletmiştir. O da burçları anlattığı kısımda seçtiği bölümleri mütâla'a kılanlara ve kamuya fayda sağlaması için aktardığını yazar.²⁵ *Kitābü'l-Hāyevān* yazarı Muhammed bin Süleyman, II. Murad'ın kendisine Demîrî'nin *Hayātü'l-Hāyevān* (ö. 808/1425) başlıklı kitabını tercüme etmesini istediğini, kendisi de onun mütâla'a etmesi için bu kitabı hazırladığını yazar.²⁶ Her maddede referansların bulunduğu bu kitap da bablara ayrılmış ve alfabetik sırayla yazılmıştır.

Bu kullanımlara rağmen mütâla'a kavramının bireysel çalışma tecrübesiyle ilintisi yalnızca erken modern Osmanlı dünyasında ve medrese bağlamında tartışılmış²⁷ ve Türkçe eserlerdeki kullanımı dikkate alınmamıştır. Medrese bağlamında

22 Bkz. Muhammed b. Mahmūd Şîrvânî, "Cevhernâme"; A'mad bin Yûsuf al-Tifāşî, *Azhâr Al-Afkâr Fî Jawāhir al-A'jâr*, yay. haz. Mu'ammad Yûsuf 'an ve Ma'mūd Bayûnî Hafâjî (Cairo: Dar al-Kutub wa'l-Sâ't'al-'ammiyyet, 1426); Ahmad ibn Yusuf Al Tifaschi, *Arab Roots of Gemology: Ahmad Ibn Yusuf Al Tifaschi's Best Thoughts on the Best of Stones*, çev. Samar Najm Abul Huda (London: The Scarecrow Press, 1998).

23 Muhammed b. Mahmūd Şîrvânî, 3a.

24 Synrix von Hees, "Al-Qazwî'nî's 'Ajā'ib al-Makhlûqât: An Encyclopædia of Natural History?", *Organizing Knowledge: Encyclopædic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*, yay. haz. Gerhard Endress (Leiden & Boston: Brill, 2006), 171–186.

25 Osman Göl, "Ali Bin Abdurrahman, Acaibü'l-Mahlukat (1-35 Varak)", (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008), 54–55.

26 Selçuk Kırbaç, "Hayātü'l-Hāyevān Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin)", (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1999), 74.

27 Khaled El-Rouayheb, "The Rise of 'Deep Reading' in Early Modern Ottoman Scholarly Culture", *World Philology*, yay. haz. Sheldon Pollock, Benjamin A. Elman vd. (Cambridge: Harvard University Press, 2015), 201–224; Sami Arslan, "Târik-i Mutâla'a-ı Ders Okuma Beyânındadır": Metin Ya Da Şerh Nasıl Okunmalıdır?", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, yay. haz. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 251–75; Tuba Nur Saraçoğlu, "Kitab ve Sahibü'l-Kütüp: Cârullah Efendi'nin Siyer ve Tarih Kitapları", *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Dâkenar Notları*, yaz. haz. Berat Açıl (İstanbul: İlem, 2020); Hüseyin Örs, "Münevverbaşı Ahmed Dede'nin Mütâlaa Âdâbına Dair Feyzül'l-Harem Adlı Risâlesinin İnceleme ve Tahkiki", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020): 41–120. Kavramı medrese literatürüyle tartışan ancak medrese merkezli olmayan bir çalışma için: Cemal Kafadar, "Green Reading: Books and the Outdoors in the Early Modern Ottoman World", *Muqarnas* 40 (2024): 353–387. C. Neumann'ın Osmanlı'da okuma kültürüne dair genel izlenimlerini aktardığı çalışmasının başlığında kavram geçmektedir ancak ona dair bir tartışma yoktur: Christopher K. Neumann, "Üç Tarz-ı Mütâlaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyası'nda Kitap Okumak ve Yazmak", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 2 (2005): 51–76.

kavramı tartışan Khaled el-Rouayheb, mütâla‘anın yükselişini iki nedene bağlar. Birinci neden, Kürt ve Azeri ulemanın Şam ve Anadolu’ya göç etmesi neticesinde mantık ve adabü’l-bahsa olan teveccühün artması ve böylece Celâleddin Devvânî (ö. 1502) ve İsmâüddîn İsfereyînî (ö. 1538) gibi âlimlerin telif ettiği eserlerin ve yöntemlerinin yayılmasıdır. İkinci nedense, Osmanlı şeyhülislamı Ebussuûd’un (ö. 1574) ilmiye hiyerarşisine yönelik reformlarıdır. Söz konusu reformlar neticesinde medrese mezunları ilmiyede pozisyon bulabilmesinin ön şartı sayılan mülazemeti birebir ilişki kurduğu hocaları yerine merkezden, yani en üst düzey ulema-bürokrattan almak zorunda kalmıştır. Böylece ilmiyede iş bulmak isteyen medrese mezununun hocasına bağımlılığı azalmış ve okunan kitaplar nesnel bir ölçüt olarak ön plana çıkmıştır.²⁸

Mütâla‘a kavramını medrese bağlamında yorumlayan bu çalışma, konusu itibarıyla Türkçe okuma pratiklerine ve tarihsel okuma pratiklerinin sosyokültürel çerçevesine eğilmez. Erken modern Osmanlı merkezli bu çalışma, okuma pratiklerine dair dönüşümlerin on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda olduğunu iddia eder. Bunun sonucunda ister istemez Orta Çağ medrese okuru rehberine bağlı, hocadan veya üstaddan bağımsız hareket edemeyen bir zümre olarak yansır. Farklı bir bağlamdaysa geç Orta Çağ’da medrese mensuplarının da okuyucusu olduğu Türkçe kılavuzlarda ve ansiklopedik metinlerde Türkofoonlar, birebir ilişki kuracağı bir rehberine bağlı bulunmadan eserleri mütâla‘a etmektedirler. Bu bağlamda, kitabın geç Orta Çağ döneminde okur ve kullanıcı dostu nitelikler kazanarak geçirdiği dönüşümü dikkate almak gerekir. Maaike van Berkel, Memlûk ansiklopedilerini incelediği iki ayrı makalesinde on üçüncü yüzyıl Avrupa metinleriyle paralellikler kurmaktadır: Geçmişe kıyasla daha fazla sayıda el yazması, baştan sona okuma için değil, bilginin metin içinde “aranabilir” olmasına imkan sağlayacak şekilde organize edilmektedir. Gitgide yaygınlaşmış bu yeni pratiği takip eden söz konusu kitapların bölüm ve kısımlarında, kitapların organizasyonunda hiyerarşik formel sıra düzenlemeleri ya da yatay numaralı ayrımlar yapılmaktadır. Bununla birlikte, kronolojik, coğrafi, dini farklılıkları gözetken sıralı düzenlemeler de gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda başlıkları boyut, stil, renk gibi hususlar okuyucu dostu araçlara dönüşmüş, önemli bilgileri bulmayı ve not almayı kolaylaştıran sayfa düzeni değişiklikleri de yaygınlaşmıştır.²⁹ Benzer bir durum geç Orta Çağ Türkçe doğa bilimleri eserlerinde ya da kılavuzlarda da gözlemlenir: Bunlar, hiyerarşik olarak bölümlendirilmiş, kırmızı mürekkeple başlıklandırılmış, büyük oranda fihristli ya da fihristi olmasa dahi bölümlendirilmesi yazar tarafından eserin başında anlatılmış kitaplardır. Böylece, eserler bölümlendirilerek ve okuyucu dostu bir hale getirilerek kılavuz halini almaktadırlar. Muhtemelen bu dönüşüm, sarayda, medresede veya bu mekanların dışında gerçekleşen tek başına okuma, öğrenim -kısacası mütâla‘a- deneyimi için kitapları elverişli kılmıştır. Nitekim, doğa bilimlerinin bir alanını temsil eden tıp kitaplarında yaygın bir şekilde yer alan mütâla‘a, tahsil ve ta’lim kavramlarının birlikte kullanımı gelişigüzel bir seçim gibi gözükmemektedir.

²⁸ Khaled El-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century*, 97–127; Khaled El-Rouayheb, “The Rise of ‘Deep Reading’ in Early Modern Ottoman Scholarly Culture”, 201–224.

²⁹ Maaike van Berkel, “Opening up a World of Knowledge: Mamluk Encyclopaedias and Their Readers”, *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, yay. haz. Jason König and Greg Woolf (New York: Cambridge University Press, 2013), 357–375; van Berkel, “The Attitude towards Knowledge in Mamlûk Egypt: Organization and Structure of the ‘ub’ al-A‘shâ by al-Qalqashandî (1355-1418)”.

Tabip Olarak Kitaplar

Geç Orta Çağ Anadolu'sunda kaleme alınan Türkçe tıp kitaplarının büyük çoğunluğu İslam kozmopolitindeki muteber eserlerin tercümeleri ya da derlemeleridir. Aydınöğlu Umur Bey için kaleme alınan *Tercüme-i Müfredât-ı İbn Baytâr*, kanonik ve muteber bir kitabın kısaltılmış versiyonudur. Anonim *Kâmil-Sinâ'at* ise 'Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin kısmi tercümesidir. Abdülvehhâb b. Yusuf'un *Kanûn-çe fi't-Tıbb* tercümesi yine İbn Sinâ'nın *Kanûn*'unun Çağmîni'nin (ö. 1221) hazırladığı muhtasarıdır. İshâk b. Murâd'ın temel kaynakları İsmâ'il b. Hasan el-Cürçânî ve İbn Sinâ'dır. El-Cürçânî'nin bazı eserlerinin tercümeleri Mukbilzâde Mü'min tarafından II. Murad döneminde yapılmıştır. Bu örneklerden bazıları bilgiye erişimi hızlandıran unsurları içerir. Örneğin, Aydınöğlu Mübârezeddin'e Arapça eserinin Türkçesini sunan Hekim Bereket esere tıbbın "temel noktalarını ve ilkelerini" açıklayan dairesel diyagramlar ekleyerek bir yenilik getirdiğini iddia eder.³⁰

Bu açıdan, Türkçe eser kaleme alan birçok tabibin kozmopolit İslam dünyasıyla bağları olduğunu ve bu bağın hem bilgi aktarımında hem de Türkçe eserlerin derlenme yöntemlerinde etkisi olduğunu öne sürebiliriz. Örneğin, Şîrvânî³¹ ve Hacı Paşa Mısır'da eğitim almış ve yalnızca Türkçe değil, Arapça tıp kitapları yazmışlardır. Bu yazarların Arapça ve Türkçe kaleme aldıkları eserlerin organizasyonları ve kaynakları ortak görünür. Sara Nur Yıldız'ın Hacı Paşa'nın 1370 yılında Kahire'de kaleme aldığı *el-Ta'lim fi 'ilm al-tıbb* başlıklı Arapça tıp kitabının yapısına ve derlenmesine dair tartışması bunu açıklamakta faydalı olabilir. *el-Ta'lim* görüldüğü kadarıyla hiyerarşik başlıklara ayrılarak makalelere, cümlelere ve fenslere bölünmüştür. Hacı Paşa kaynakları ikiye ayırır: Hipokrat, İbn Sinâ, Necibüddin Semerkandî, İbn Nefîs gibi "büyük hekimlerin" kanonik kitaplarındaki bilgiler ve Kahire'de tıbbı dair öğrendikleri.³² Benzer bir iddia, Muhammed b. Mahmud Şîrvânî'nin II. Murad dönemi kazaskeri ve Ahmed Paşa'nın babası Velîyüddin'e ithaf ettiği eczacılık ve tıp eseri *Ravzatü'l-İtr*'de da bulunur. Sık kullandığı kaynakları çeşitli harflerle simgeleyen Şîrvânî diğer kaynaklarını da açıkça yazdığını söyler. Hacı Paşa'ya benzer biçimde Şîrvânî de eserinin kaynaklarını ikiye ayırır: Kendisinden dersler aldığı hocalar (*sikât el-fenn*) ve *meşâyih el-dehr* yanında muteber ve kanonik kitaplar.³³ Onun ve Hacı Paşa'nın kaynakları İbn Sinâ, Necibüddin Semerkandî ve İbn Nefîs gibi isimlerin eserlerinde ortaklaşır, bunların yanı sıra diğer eserlerinde de sık referans verdiği kaynak olan el-Kühîn el-'Attâr'ın *Minhâ-cü'l-Dükkân*'ına ve bazı diğer muteber ve kanonik eserlere yer verir.³⁴ Şîrvânî'nin Mısır'da eğitim aldığını göz önüne alırsak onun Hacı Paşa gibi Mısır'daki eğitimi ni bu esere eklediğini varsayabiliriz. Hacı Paşa'nın kitaplarından ve derslerinden

³⁰ Sara Nur Yıldız, "Aydınid Court Literature in the Formation of an Islamic Identity in Fourteenth-Century Western Anatolia", *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia* (Würzburg: Ergon Verlag, 2016), 208–210.

³¹ Sara Nur Yıldız, "Health Regimes and Medical Recipes in the Old Anatolian Turkish Vernacular: Contextualizing Şîrvânî's *Sul'âniye*" (MESA, Boston, 2016); Küçüker, "Kitâb-ı Güzide ya da Sultânîyye," *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18 (2010): 173–181.

³² Sara Nur Yıldız, "From Cairo to Ayasuluk: Hacı Paşa and the Transmission of Islamic Learning to Western Anatolia in the Late Fourteenth Century", *Journal of Islamic Studies* 25/3 (2014): 263–97.

³³ Muhammed b. Mahmûd eş-Şîrvânî, *Şifa Bahçesi*, çev. Muammer Sarıkaya, Celal Turgut Koç (Ankara: Orman Genel Müdürlüğü Yayınları, 2023), 7–8.

³⁴ Muhammed b. Mahmûd eş-Şîrvânî, 6–10.

medresedeki öğrencilerin istifade ettiği ve Şîrvânî'nin eserinin Osmanlı medreselerinde okutulduğu düşünülürse³⁵ benzer şekilde tasarlanmış, muteber ve kano-nik kitaplardan derlenmiş Türkçe kitapların da saray çevresi, Türkofonlar, kendi kendine öğrenenler ve medrese çevreleri tarafından ta'lim amacıyla kullanılabil-eceğini düşünmek yanlış olmaz. Ek olarak Hekim Bereket örneğinin gösterdiği gibi hekimlerin Arapça yazdıkları kitapların tercümelerini ya da muhtasarlarını hazırlamaları alışılmadık bir pratik değildir.³⁶

Bu çerçevede bu dönemde kaleme alınmış tıbbı dair Türkçe tercüme ve derle-me metinlerini teori ('ilm) ve pratik ('amel) uygulamalara yaklaşımları itibariyle iki kısma ayırabiliriz. Birincisi, bilhassa İbn Sînâ'nın tıbbi ve humoral patoloji-yi özetleyen, anatomi hakkında detaylı bilgi veren, amatör okuyuculardan daha geniş bir kitleyi hedefleyen "kendi kendine öğrenmeyi" mümkün kılan eserlerdir. İkinci grup eserlerse, teorik bilgiye uzun yer vermeyen ya da bilginin nereden alındığına vurgu yapma kaygısı taşımayan pratik bilgiye yönelik muhtasar ya da ayrıntılı derleme eserlerdir.

Muhammed b. Mahmud Şîrvânî'nin kehhallerin el kitabı olarak tasarladığı *Mürşid*, ilk grup eserlere iyi bir örnek oluşturmaktadır.³⁷ *Mürşid*, detaylı bir biçimde humoral patoloji bilgisini okuyucuya aktarır, göz anatomisini dair detaylı bilgiler sunar, hastalığın tespitine göre ilaçların hazırlanmasını söyleyerek otların toplanmasına ve ilaçların nasıl hazırlanması gerektiğine dair detaylı ve teknik terimler vererek önerilerde bulunur. Üstelik hekimler ve eczacılar için hazırlandığını ortaya koyan bilgiler verir. Gözün ne zaman ve nasıl, hastalığın cinsine, türüne, sınıfına göre tedavi edilmesi, hıltların tahliyesi gibi bilgileri detaylarıyla anlatır.³⁸ Bunun üstüne doktorlara; (I) hastalığın sebebini bakıp görmesini, (II) nedenini anlamasını, (III) hastanın mizacını, (IV) sıcaklığını (V) yaşını, (VI) havayı (VII) hastanın kuvvetini (VIII) mevsimi (IX) hastalığın faslını ve seheri (X) hastanın adetini ve işini göz önüne alması gerektiğine dair detaylı açıklamalar verilir.³⁹ Eserin sonunda ne zaman müfred, ne zaman mürekkep ilaçlar kullanılması gerektiğini anlatır ve ilaçların hazırlanması için detaylı açıklamalarda bulunulur.⁴⁰

Şîrvânî, *Mürşid*'i yazma nedenini şu şekilde açıklar: Birçok kehhâle gitmiştir ancak kurallara uygun düşen ilaçlar hazırlayan hekime rastlamamıştır. Bu konuda başvuracağı, ihtiyaç duyan Müslümanların fayda bulacağı bir kitap da bulamaz. Kendisi böyle bir risale kaleme almak ister ama zamanın dertlerinden dolayı ya-

35 Yasin Yılmaz, *Kanûnî Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008), 330–334.

36 Yıldız, "Aydınî Court Literature", 208–209.

37 Muammer Sarıkaya ve Celal Turgut Koç, *Mürşid*'in kitabının organizasyonunun on üçüncü yüzyıl kehhâli Muhammed b. Kassûm Gâfîkî'nin *el-Mürşid fî Tıbbü'l-'Ayn* başlıklı göz kitabıyla benzeştiğini öne sürerler. Bkz. Muhammed b. Mahmûd eş-Şîrvânî, *Şîfa Bahçesi*, XLII. Gâfîkî, *Mürşid*'in kaynaklarından biridir ve bu iki eserin daha detaylı karşılaştırılması gereklidir. İlginçtir ki Gâfîkî eserine Hipokrat'ın ilk vasiyetinin bu ilmi öğrendikleri hocalara saygıda kusur edilmemesi, nazik davranılması, hürmet gösterilmesi gibi unsurlarla başlar ki bu, geç Orta Çağ Anadolu'sunda Türkçe yazılan hiçbir eserde bulunmaz. Muhammed b. Kassûm Gâfîkî, *El-Mürşid Fî Tıbbü'l-'Ayn Lil-Gâfîkî*, yay. haz. Hasan 'Alî Hasan (Beyrut, 1987), 51–52. *Mürşid*'in Gâfîkî'yi kaynak olarak gösterdiği örneklerden biri için bkz. Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, *Mürşid (Göz Hastalıkları)*, yay. haz. Ali Haydar Bayat, Necdet Okumuş (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2004), 250.

38 Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, *Mürşid (Göz Hastalıkları)*, 131–136.

39 Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, 129–130.

40 Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, 412–413.

zamaz. Sonunda “‘‘alem-i gaybdan’’ gelen işaretle ahirete hazırlık ve Müslümanlara faydalı olmak için eserini yazmaya başlar. Öyle ki “her g zi ağrıyan bu ris leye m t la’a” ederse hastalığının sebeplerini, semptomlarını ve ilacını bilir ve bunu uygulayabilir. Üstelik benzer bir ifade mukaddimenin sonunda yeniden tekrarlanır. O halde hiçbir kitabın ve kehhalin olmadığı yerde bu kitap yeterli olacaktır düşüncesi bu kaidelerin bu kitap yoluyla  ğrenileceğine dair bir iddiayı ortaya koyar.⁴¹ Bu durum  bn şerif’in Y dig r’ındaki ve Hacı Paşa’nın Müntehab-ı şif ’sındaki söylemle uyumludur.  bn şerif, Y dig r’ın bir tabibin yerini alabilecek bir tıp kitabı olduğunu m t la’a vurgusuyla  ne sürer.⁴² Nitekim, kendisinin iddiasına göre, bir kişi sefere çıktığında ya da hazere vardığında yanına bu kitabı alması uygundur     n  ihtiyaç olduğunda “m t la’a idicek ol kişinin t zcek maks dı h sıl” olur ve böylece başka kitaplara ve eğer bu kitap marifet sahibi birinin elinde olursa hekime de ihtiyaç duymaz.⁴³ Hacı Paşa ise eserinin hekim yokluğunda kullanılması nı önerir ve eserin içinde kendisinin keşfettiği bir tıbbi tedaviyi m t la’a kılanlara kendisinden yadigar kalmasını istemektedir.⁴⁴

Ancak şirv n ’nin Mürşid’inde yalnızca amatörler için kaleme almadığını düşündürtecek kaideler ve detaylar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, teorik bilgiyi daha net bir şekilde ortaya koymak maksadıyla referanslarına detaylı bir şekilde yer vermesidir. şirv n , tecrübe ettikleri dışındaki kaynakları Ravzatü’l-  tr’deki gibi ikiye ayırır: Kendilerinden dersler aldığı hekimler ile muteber ve kanonik kitaplar.⁴⁵ şirv n , bu muteber eserleri m t la’a eder, hocalarından edindiği faydalı bilgileri seçer, tüm bunları organize eder ve okuyucunun m t la’a sı için bir araya getirir. Bu okuyucu dostu “risalenin”    kitaptan oluştuğunu okura bildirir (1. mukaddime, 2. hastalıkların sebepleri, semptomları ve ilaçları, 3. hatime).  kinci kitap, yani ana bölüm ise bablara ve fasıllara ayrılmıştır. Bunların a ıklamalarıysa kolay bulunması amacıyla eserin girişinde verilmiştir. H. 958 yılında hazırlanan elimizdeki en eski n shadaysa okuyucunun gözleriyle taraması için fasıl başlıkları, ayetler ve hadisler, ilaçların nevleri, hastalığın “nişanları, alametleri ve ilaçları” ve okuyucunun dikkat etmesi gereken diğer ayrımlar kırmızı mürekkeple kaleme alınmıştır. Eseri derleme yöntemini ise ř  şekilde anlatır:  bn S n ’nın K n n’unu,  bn Nefis’in M cezz’ini, Necib dd n Semerkand ’nin⁴⁶ Esb b-ı ‘Al m t’ını, Eb bekir er-R z ’nin Hav ’sini, ‘Al  b.  s ’nın Tezkire’sini ve ‘Al  b. Abbas el-Mec s ’nin Kit b ’l-M lek ’sini ve buna benzer birçok “mu teber” kitabı bir araya getirir.⁴⁷ Bunları gerektiği gibi m t la’a eder ve bulduğu yararlı bilgileri bir yerde toplar. Bunun ardından kendi tecrübelerini ve şeyhlerinden duyduklarını bunlara ekler. Kitabını, H. 841 (1438) yılının Zilhiccesinde tamamlamıştır ve ismiyle müsemma olsun diye adını Mürşid koymuştur. G r ld ğu kadarıyla eserin başlığı iki ayrı an-

41 Muhammed b. Mahm d şirv n , 99.

42 Tabib  bn-i şerif, 489.

43 Tabib  bn-i şerif, 30.

44 Hacı Paşa, Müntehab-ı şif , Giriş-Metin-Sözlük, yay. haz. Zafer  nler (Ankara: TDK, 2019), 186.

45 Muhammed b. Mahm d şirv n , Mürşid (Göz Hastalıkları), 99. Bayat ve Okumuş da bu hususa vurgu yaparlar. Muhammed b. Mahm d şirv n , 48–52.

46 şirv n , hem Mürşid hem de Ravzatü’l-  tr’da bu yazarın ismini Necmed d n olarak verir. Bayat ve Okumuş bu kişinin Necib dd n olduğunu belirtir. Fakat bu bilgi teyide muhtaçtır. Muhammed b. Mahm d şirv n , Mürşid (Göz Hastalıkları), 99.

47 Muhammed b. Mahm d şirv n , 99.

lama gönderme yapar: Gaybdan gelen bir işaretle ve Müslümanlara hizmet amacıyla yazdığı için eserinin başlığını *Mürşid* koymuştur ancak aynı zamanda eser bir rehber kitaptır. Burada ilk dikkati çeken, Arapça yazılan tafsilatlı tıp kitaplarıyla bu kitabın benzer kanonik kaynakları paylaşmasıdır. Üstelik derleme yöntemi Arapça kaleme aldığı eczacılık kitabı *Ravzatü'l- İtr* ile çok benzerdir. Kozmopolit bilgiyi Türkçeye ve vernaküler dünyaya aktarmanın bir yöntemi olarak, aynı derleme modellerinin ve stratejilerinin kullanıldığı gözlemlenebilmektedir.

Söz konusu referansların dışında kendi fikirlerini detaylı bir şekilde “men eydür” şeklinde ortaya koyması da Şîrvânî’nin *Mürşid*’i yalnızca amatörler için yazmadığına işaret etmektedir. Nitekim, kendi düşüncelerine yer verdiği kısımlarda bazen teorik ihtilafları ortaya koyar. Bir ilginç örnekteyse “okuyucudan” yardım ister. Örneğin, ‘Alî b. ‘İsâ’nın iddiasına göre gözde bulunan kızıl ve siyah izler damarların yarılmasından kaynaklanmaz; ancak bu, kitabın kaynaklarına, tabiplerin sözlerine ve akla ters düşer. Şîrvânî neden ‘İsâ’nın böyle bir iddiada bulunduğunu anlayamaz ve cevabı bilenden “kitabımıza” yazmasını ister.⁴⁸ Bu pasaj okuyucuları arasında tıp literatürüne hâkim hekimler olduğunu varsaydığını gösterebilir. Üstelik göze yapılacak cerrahi operasyonlara dair verdiği bilgiler ve detaylı alet kullanımının anlatımı da kitabın okuyucu kitlesinin amatörlerin ötesinde olduğunu gösterir.⁴⁹ Ancak bu tafsilatlı eser, *Mürşid*’deki şekliyle bilginin kaynağını her defasında vurgulamaz.

Bu türden detaylı bir derleme yöntemi Şîrvânî’ye özgü değildir. İbn Şerîf Yâdigâr başlıklı tıp kitabında, “ba’zı kütüb-i mutekaddimîn ve müte’ahhirîn-i Arabî ve Farisî mücerreb üstadlardan okudum ve mütâla’â ve tecrübe” kıldığını ifade eder.⁵⁰ Kısacası farklı kitapları mütâla’â kıldığını ve ardından bu eseri kaleme aldığını söylemektedir. Eserdeki bilgilerin tecrübe edilip edilmedikleri okuyucular için önemi olsa gerek ki yazar aktardığı bilgilerin tecrübeye dayandığını özellikle bildirir. Eserin tıp ilmini ve faydalarını bildirdiği eserin ikinci makalatında hastalıkları, hıltın pişmesini (nuzc), buhranları, hastalıktan kurtuluş olup olmadığı gibi meseleleri ele aldığını açıklar.⁵¹ Birçok “muteber” kitapta bulunmayan tedaviyi kitapta gösterdiğini iddia eder. Nihayetinde bu kitap, teorik tahsile hizmet etmektedir: “Ehl-i ‘İlmin ve ehl-i tahsîlin çok mütâla’âsından ve çok tettebbu’undan garaz bunları tahsîl etmektür.”⁵² Bir başka kısımdaysa müellif, tiryaklar ve macunlardan bahsettiği bölümde, bir tedaviden bahsederken bazı tabiplerin sadic-i hindi yerine *tenbul* yaprağını kullandıklarını ve bunun hata olduğunu söyler. “Mütâla’â edenler[in]” kendisinin ve İbn Baytar’ın (ö. 1248) sözüne itibar edilmesi gerektiğini belirtir ki kendisi de bu bilgiyi ondan almıştır.⁵³

48 Benzer bir ihtilafl başka bir bölümde daha yazılır: Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, 202.

49 Doğa bilimleri kitaplarında verilen “ileri okumalar,” yazarların Arapça ya da Farsça bilenleri de hedeflediğini düşündürmektedir. Tabîb İbn Şerîf’in *Yâdigâr* adlı kitabında okuyucu İbn Baytar’a yönlendirilir, o dönemde bu kitabın tercümesi vardır. Ancak yazar, eserin Arapçasını kastetmiş olabilir. Bunun dışında Manyasoğlu (ö. 1438’den sonra) ‘*Acebü’l-‘Üccâb*’ında okuyucuya Arapça tercümesi olmayan Endülüslü tasavvuf Ahmed al-Bûnî’nin kitaplarına yönlendirir. Mahmud b. Kadı Manyas, “*Acebu’l-Uccâb*”, 92b, 1010.

50 Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, yay. haz. Orhan Sakin vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2017), 399.

51 Tabîb İbn-i Şerîf, 439.

52 Tabîb İbn-i Şerîf, 439.

53 Tabîb İbn-i Şerîf, 488-489.

Mürşid gibi tahsile yönelik tafsilatlı derlemeleri, Muhammed b. Mahmud Şirvânî'nin II. Murad'a sunduğu *Sultâniyye*'si⁵⁴ ve Hacı Paşa'nın *Teshîl*'i⁵⁵ gibi "pratik bir sorunu çözmeye" ve "maksud bilgiye kitap aracılığıyla ulaşma" için tercüme edilmiş muhtasar metinlerden ayırmak gereklidir. Her iki grup metin arasındaki en temel fark, *Sultâniyye* ve *Teshîl* gibi muteber bilgi kaynaklarına referanslarıyla yer vermeyen muhtasar metinlerin teorik bilgi yönünden kısıtlı olmasıdır. Nitekim, II. Murad'a sunulan kitap büyük ölçüde sağlığı korumaya yöneliktir. Eser, insan sağlığını etkileyen altı (*res non naturales*) maddeye, yani hava, yemek ve içmek, hareket ve dinlenme, uyuma ve uyanıklık, boşaltım ile zihin ve duygu durumuna dair önerilerde bulunur, bu unsurları mizaçlara göre anlatır. Hastalıklarla birlikte ayarlıklar, haplar, hukneler, tiryaklar, cevârişler, macunlar gibi tedavileri ele alır. Dört hıltın (balgam, kan, safra, sevdâ) hangisinin baskın olduğunu anlamak için alametler öğretilir. Ancak "bu muhtasar-ı müfid"⁵⁶ eseri "mütâla'a edenler"⁵⁷ *Mürşid*'e oranla çok daha az referansa rastlar ve içinde anatomi bilgisi ve detaylı humoral patoloji bilgisi bulunmaz. Kitapta yalnızca Antikitenin ve Orta Çağ İslam dünyasının saygı duyulan isimlerine atfen on referans bulunmaktadır. Referansların ikisi Hipokrat'a, beşi Galen'e verilirken kalan referanslar İsmâ'il b. Hasan el-Cürcânî'ye (*Şeyh Cürcânî*), İbn Nefis'e ve el-Kühin el-Attâr'a verilir. Oysa *Mürşid*'de birçok bilgi, bilginin alındığı otoriteye atfedilir.

Okuyucu dostu tıp kitaplarının, okurdan mütâla'a kılınmasını beklediği kılavuz tıp metinleri, bir ilmi öğrenmenin üstatla olacağı ve okumakla yazmakla bir ilmin öğrenilemeyeceğine dair Orta Çağ'daki söylemleri yeniden gözden geçirmemizi gerektirir.⁵⁸ Ancak müelliflerin bu konudaki söylemleriyle pratiklerinin çelişebileceğini göz önüne almak gerekir. Örneğin, Mukbilzâde Mü'min, el-Cürcânî'den tercüme edip II. Murad'a sunduğu *Miftâhu'n-Nûr* ve *Hazâ'inü's-Sürûr* başlıklı tıp tercümesinde, bir taraftan eğitimin önemine dikkat çekerken diğer taraftan da eserin mütâla'a ve öğrenime uygun niteliğini kendi dilinden ifşa eder ve eserini muhtasar kaleme almasını "ehl-i tahsîlin" muhtasara meylinin fazla olmasına bağlar.⁵⁹ Bu durumu eleştirerek zamanında ilmin değerinin azalıp cahil kimselerin ulemanın "vilâyetine meyl ettiğini" ve rağbet gördüklerini yazar.⁶⁰ Diğer yandan tıbbın herkesin kendi bedeninin sağlığını koruması için öğrenilmesini farz-ı ayn olduğunu savunur ve insanın eşref-i mahlukat olarak sıhhatinin korunması yoluyla tıbbı diğer ilim türlerinin üstüne koyar. Dahası bu yüce sanatın teorisinde ve uygulanmasında ilerlemek isteyenlere dua eder. Bu muhtasarı mütâla'a eyleyenlerden tek isteği "müşkilâtını bulup 'ukdelerine muttali' olduklarından sonra" hata varsa küfretmeyip yanlışlarını düzeltmeleridir.⁶¹ Bu cümlelerin gösterdiğiyse mütâla'anın; bu kitabı çalışma, sanatın inceliklerini ve çözülmesi zor konularını anlamak için okuma anlamına geldiği sonucu çıkmaktadır. Dahası Mukbilzâde,

54 Ferhat Kurban, "Sultaniye: Giriş-Metin-Sözlük", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1990).

55 Onur Yıldırım, "Et-Teshil Fi't-Tıb (İnceleme-Metin-Dizin)", (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010).

56 Kurban, "Sultaniye: Giriş-Metin-Sözlük", 2.

57 Kurban, 4.

58 Cemal Kafadar'ın, Aşık Paşa'nın divanından ve bir geç Orta Çağ fütüvvetnamesinden alıntılıdığı ifadeler ilmin üstatsız ve hocasız öğrenilemeyeceğini ifade eder. Tespit ve aktaran: Kafadar, "Green Reading", 377-378.

59 Nurcan Cinaz, "Mü'min Bin Mukbil Sinobî/ Miftâhu'n-Nûr Hazâ'inü's-Sürûr", (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2005), 47.

60 Cinaz, 47-48.

61 Cinaz, 48.

tedavinin gerekliliği ve hekimliğin kaidelerini yazdıktan sonra eserin bölümlerini bildirir. Burada ilk üç bab doğrudan koruyucu tıpla ilgilidir, kalan kısmıysa teşrih yani anatomi ve ilaçlarla ilgili bilgiler verir. O halde, kendi söyleminde bu kitap her iki grup (Türkçe okuyucular ve ehl-i tahsîl) için kaleme alınmıştır ve nihayetinde okurların kendi kendilerine öğrenmelerini sağlayan bir kılavuz olarak görülebilir.

Üstelik birçok geç Orta Çağ tıp metni, bilgiye doğrudan bir insan yoluyla erişimin mümkün olmadığı durumda, kitap yoluyla talimin mümkün olduğunu açıkça ifade eder. Örneğin, Abdülvehhâb b. Yusuf, I. Mehmed'e (ö. 824/1421) sunduğu *Müntehab fî't-Tıbb*'da söz konusu kitabın bu bilimi tek başına öğretebilecek bir kitap olduğu vurgular. Ayrıca, Rûm'da mahir hekimlerin olmamasını ahlaki nedenlerle açıklar: Tıp ilminin saraya ve siyasi elitlere kapılanmak ve insanlar arasında izzet görmek ve dolayısıyla ahiret için değil dünyevi faydalar için kullanıldığı vurgular. Ucu bucağı olmayan bu bilim, onu amaçlarına ulaşacak kadar kullanan hekimlerin kendi dünyevi amaçları için kullanmaları nedeniyle hakir ve hor görülür olmuştur. Bu yüzden Rûm'da hazık yani mahir hekim kalmamıştır. Ayrıca tıbbın muteber kitapları Arapça ya da Farsça olduğu için bölgenin sâkinleri yararlanacak kitaplar bulamazlar. Bu nedenden dolayı eserini oluştururken tıbbın "külliyyatından ve cüzviyyatından" olan anatomi, ilaç ve tedavi, denenmiş terki edilmiş ilaçlar, müfredatın kullanışlı bilgileri hakkında "haşiyeleri" seçmiş ve Türkçeye tercüme etmiştir. Müttekaddim hekimlerin kitaplarını bir araya getirmiş ve on bölümde kitabını yazmıştır.⁶²

Her ne kadar bu makalenin kapsadığı dönemin dışında kalsa da II. Mehmed dönemi tabiplerinden Eşref b. Muhammed, derlediği *Hazâ'înu's-Sa'âdât* başlıklı kitabıyla iyi bir örnek oluşturur. Kitabın girişinde eserine neleri dahil edip etmediğini anlatırken yine rehbersiz öğrenmenin imkânını ve rehber bir kitabın sahip olması gerektiğini düşündüğü nitelikleri belirtir. Söz konusu giriş kısmında, Kuran ayetlerini ve hadisleri her bölümde sık sık alıntılamadığını ve eserine şiir, nazım ve kafiye dahil etmediğini bildirir. Ona göre bu bir "ta'îm kitâbıdır" ve şiirin metne dahil olması metnin içine anlaşılmaz bir dilin dahil olmasına neden olur.⁶³ Musannif, metnin sonunda eserin amaçlarından birinin "mübârek du'âlı âdemînün mütâla'ası" olduğunu bildirir.⁶⁴ II. Mehmed döneminden önce kaleme alınan diğer okuyucu dostu tıp kitaplarında da benzer örneklerin bulunduğu göz önüne alınırsa, mütâla'a edilmesi istenen ve beklenen bu türden kitapların rehbersiz öğrenmeyi ve gerektiğinde esere başvurmayı ön plana koyduğu daha net anlaşılacaktır.

O halde geç Orta Çağ'da Türkçe kaleme alınan bu kitaplar iddialı şekilde okurların tıbbı öğrenmek için başka kitaba ihtiyaç duymayacağına yönelik söylemler geliştirmektedir. Bu kitapların hekim ve mahir hekim yokluğunda, bölgedeki bilginin yetersizliğinde, hekimlerin Arapça ve/veya Farsça bilmemesinde ya da hekimin bulunamayacağı durumlarda üstadın veya hocanın ya da hekimin yerini alma iddiaları dikkat çekicidir. Bu söylemleri yalnızca edebi bir toposa indirgeyip tarih dışına itmek, kitabın statüsündeki değişimi görmemize engel olabilir.

62 Meriç Güven, "Abdülvehhâb Bin Yusuf'un Müntahab-ı Fî't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)", (Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2005), 148-162.

63 Nadir İlhan, "Eşref Bin Muhammed-Hazâinu's-Sa'âdât (İnceleme-Metin-Dizin)", (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1998), 194.

64 İlhan, 198.

Sonuç

Bu makalede Geç Orta Çağ Anadolu'sunda mütâla'a yoluyla doğa bilimleri ve tıp özelinde kendi kendine öğrenmenin Türkçe kitaplar aracılığıyla mümkün olduğuna vurgu yapıldı. Bu yalnızca medrese dışında rehbersiz öğrenime dair söylem geliştirmekle kısıtlı kalmamaktadır, aynı zamanda kitabın yükselen statüsüne dair fikir vermektedir. Benzer şekilde, bu kitapların yazmalarının okuyucu dostu şekilde organize edilmesi onları başvuru kitabı haline de getirmektedir. O halde, medreseyle ortak ve muteber kaynakları paylaşan, "ilmi" kitaplarla benzer yöntemlerle derlenen kitapların çok genel bir tabirle "halk" için yazılmış kitaplar olduğu varsayımını gözden geçirmek gereklidir. Onlara neredeyse folklorik bir konum vermek yerine bu kitapları entelektüel tarihin ve eğitim tarihinin çerçevesinde değerlendirme ihtimali düşünülmelidir.

Maalesef, bu dönemde doğa bilimlerinde kaleme alınan kitapların bir kısmını dışarıda tutarsak⁶⁵ eserlerin az sayıda nüshasına sahibiz. Üstelik bu kayıtlar on dört ve on beşinci yüzyıl mâliklerinden ziyade, kitapların erken modern dönemdeki sahiplerine dair fikir verir. Bunun iki nedeni bulunmaktadır. Öncelikle geç Orta Çağ'da yazılan kitapların pek azının istinsah tarihi o döneme kadar gitmektedir, ikincisi kitap geç Orta Çağ'da yazılsa dahi ilerleyen yüzyıllarda temellük kaydı ve farklı notlar tutulmuş olabilir. Ancak bu eserlerin, saray çevresi, medreseliler ve diğer okuryazarları kapsayan geniş bir okuyucu kitlesine sahip olduğu görülebilir. Örneğin, *Sultāniyye*'nin çevriyazısı yapılan nüshasının istinsahı 1512 yılında Serez'de Muhammed Beg Camii'nde İbni Ahmed Paşa tarafından kopyalanmıştır.⁶⁶ Şehid Ali Paşa nüshasının sahibi müderris Yusuf olarak görünürken kitabın sonunda eserin okunduğu ve yararlandığını belirten duanın altına H. 1017 yılı yazılmıştır.⁶⁷ Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshanın temellük kaydı Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'yı ve Şeyh Muhammed Sofyevî'yi işaret etmektedir.⁶⁸ Elimizdeki az sayıdaki nüsha bu eserin dolaşımının medrese, saray çevresi ve "seçkinler" arasında olduğunu göstermektedir.⁶⁹ Ancak burada kaybolan nüshaların olduğunu unutmamak ve her kitabın da okunmadığını göz önüne almak gerekir. Yukarıda bahsi geçen *Yâdigâr*'ın nüshalarında eser sahibinin kimliğini niteleyen ya da Mustafâ b. Mehmed gibi okuyucunun statüsünü anlamamıza izin vermeyen isimler vardır.⁷⁰ Bu ifadelerden kitap sahibinin nerede eğitim gördüğüne ya da toplumsal konumuna dair fikir elde etmek mümkün gözükmemektedir. Fakat Şirvânî'nin

⁶⁵ Örneğin, Tabib İbn-i Şerîf'in *Yâdigâr*'ı çok sayıda nüshaya sahiptir ancak *Mürşid*, *Sultāniyye* gibi metinlerin nüshası sınırlıdır. Doğa bilimleri alanındaki diğer eserlerin de nüsha sayılarının yüksek olmadığını belirtmek gerekir.

⁶⁶ Kurban, "Sultaniye: Giriş-Metin-Sözlük," V.

⁶⁷ Muhammed b. Mahmüd Şirvânî, "Sultāniyye" (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, H. 1071), Şehid Ali Paşa 2074-001.

⁶⁸ <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/362843>

⁶⁹ Tıp metinleri arasında tartışmalı yeri olan geç nebevi türündeki eserin geç Orta Çağ'da tek Türkçe tercümesi yapılmıştır. Bu, Ahmed-i Dâ'i tarafından II. Murâd'a, Timurtaşoğlu Umur Bey aracılığıyla sunulmuş Ebû Nu'aym İsfahânî (ö. 1038)'nin *Kitâbü's-Şifâ fî Ehâdisi'l-Mustafâ*'nın Tifâşî tarafından hazırlanmış muhtasarının çevirisidir. H. 994/M. 1583-84 yılında Mustafa b. Ferhad tarafından istinsah edilen bir nüshanın temellük kaydı muhtemelen Enderun'da eğitim görmüş Güğümabaşı Hüseyin Ağa'yı işaret eder. Dolayısıyla bu, türün doğrudan "halkla" özdeşleştirilmesinin önüne geçebilecek bir örnek. Ahmed-i Dâ'i, "Tıbb-ı Nebevi Tercümesi" (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, H. 994), 1a, Kadızade Mehmed.

⁷⁰ Örneğin, temellük kaydı Muteferrika Mahmud Bey'in oğlu Mehmed Çavuş'a ait ve okunduğu-kullanıldığı belli olan bir nüsha için bkz. İbn Şerîf, "Yâdigâr-ı İbn Şerîf" (Bursa İnebey Kütüphanesi), 1a, Ulucami.

tıp eserleri dışındaki Türkçe kitaplarının az sayıdaki nüshalarına bakılırsa saray çevresinde rağbet gördüğü sonucuna ulaşılabilir.⁷¹ Bu metinlerin kodikolojik ve metin dışı unsurlarının incelenmesi medrese dışında öğrenimin nasıl olduğunun anlaşılmasına da yardımcı olabilir.

KAYNAKÇA

- Arslan, Sami. "‘Târik-i Mutâla‘a-ı Ders Okuma Beyânındadır’: Metin Ya Da Şerh Nasıl Okunmalıdır?", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*. Yay. Haz. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 251–75.
- Aydoğan, Zeynep. "Oral Performance and Text: Narrators, Authors, and Editors in the Anatolian Turkish Warrior Epics". *The Written and the Spoken in Central Asia*. Yay. Haz. Ingeborg Baldauf, 405–22. tethys Postdam, 2021.
- Değirmenci, Tülün. "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı’da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler". *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2011, 7–43.
- El-Rouayheb, Khaled. *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*. New York: Cambridge University Press, 2015.
- , "The Rise of ‘Deep Reading’ in Early Modern Ottoman Scholarly Culture". *World Philology*, Yay. Haz. Sheldon Pollock, Benjamin A. Elman vd. 201–224. Cambridge: Harvard University Press, 2015.
- Erünsal, İsmail. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*. İstanbul: Timaş, 2018.
- Hirschler, Konrad. *The Written Word in the Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyâzî ve Tabîî İlimler*. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Kafadar, Cemal. "Green Reading: Books and the Outdoors in the Early Modern Ottoman World". *Muqarnas* 40, 2024, 353–387.
- Kuş, Mustafa. "15. Yüzyıla Ait Şehname Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük)", (Doktora Tezi, Çanakale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2017).
- Küçükler, Paki. "Kitâb-ı Güzide ya da Sultâniyye". *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18, 2010, 173–181.
- Leiser, Gary. "Medical Education in Islamic Lands from the Seventh to the Fourteenth Century". *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 38/1, 1983, 48–75.
- Makdisi, George. *The Rise of Humanism in Classical Islam and Christian West*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990.
- Neumann, Christopher K. "Üç Tarz-ı Mütâlaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyası’nda Kitap Okumak ve Yazmak." *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 2 2005, 51–76.
- Örs, Hüseyin. "Müneccimbaşı Ahmed Dede’nin Mütâlaa Âdâbına Dair Feyzû’l-Harem Adlı Risâlesinin İnceleme ve Tahkiki". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1, 2020, 41–120.
- Öztürkmen, Arzu. "Orality and Performance in Late Medieval Turkish Texts: Epic Tales, Hagiographies, and Chronicles". *Text and Performance Quarterly* 29/4, 2009, 327–345.
- Quinn, Meredith. "On Yedinci Yüzyıl İstanbul’unda Ucuza Okumalar", *Eski Metinlere Yeni Bağlımlar*. Yay. Haz. Hatice Aynur, Müjgân Çakır vd. Çev. Fatih Altuğ, 144–167. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Saraçoğlu, Tuğba Nur. "Kitap ve Sâhibü’l-Kütüp: Cârullah Efendi’nin Siyer ve Tarih Kitapları". *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. Yay. Haz. Berat Açıl (İstanbul: İlem, 2020).
- Sarı, Nil. "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", *Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri*. Yay. Haz. Bilal Ak, Adnan Ataç, 21–87. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Sezer Aydın, Elif. "Osmanlı Dönemi Hikâye Kitaplarında Kolektif Yazarlık". *Nesir* 2, 2022, 47–64.
- Şen, Ahmet Tunç. "The Emergence of a New Scholarly Language: The Case of Ottoman Turkish". *Routledge Handbook on the Sciences in Islamicate Societies: Practices from the 2nd/8th to the 13th/19th Centuries*. Yay. Haz. Sonja Brentjes (London & New York: Routledge, 2023), 240–247.

⁷¹ Örneğin, *Tuhfe-i Murâdî*’nin tıpkıbasımı da yapılan nüshası II. Mehmed’in sadrazamı Karamani Mehmed Paşa (ö. 835/1481) için hazırlanmıştır. Muhammed b. Mahmûd Şirvânî, *Tuhfe-i Murâdî (Cevhernâme): İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım*, yay haz. Mustafa Argunşah (İstanbul: YEK, 2012).

- Şeşen, Ramazan. "Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercümeleler". *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 3. Cilt. 899–919. Ankara: TTK, 1999.
- Ullmann, Manfred. *Islamic Medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- van Berkel, Maaïke. "The Attitude towards Knowledge in Mamlūk Egypt: Organization and Structure of the 'ub' al-A'shā by al-Qalqashandī (1355–1418)", *Pre-Modern Encyclopaedic Text: Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1–4 July 1996*. Yay. Haz. Peter Binkley (Leiden, New York & Köln: Brill, 1997), 159–168.
- , "Opening up a World of Knowledge: Mamluk Encyclopaedias and Their Readers" *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*. Yay. Haz. Jason König, Greg Woolf (New York: Cambridge University Press, 2013), 357–375.
- von Hees, Syrinx. "Al-Qazwīnī's 'Ajā'ib al-Makhlūqāt: An Encyclopædia of Natural History?", *Organizing Knowledge: Encyclopædic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*. Yay. Haz. Gerhard Endress (Leiden & Boston: Brill, 2006), 171–186.
- Yıldırım, Onur. "Et-Teshil Fi't-Tıb (İnceleme-Metin-Dizin)". Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010.
- Yıldız, Sara Nur. "Aydınıd Court Literature in the Formation of an Islamic Identity in Fourteenth-Century Western Anatolia." In *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia*, 197–242. Würzburg: Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2016.
- , "Health Regimes and Medical Recipes in the Old Anatolian Turkish Vernacular: Contextualizing Şirvānī's Sul'āniye". MESA, Boston, 2016.
- , "From Cairo to Ayasuluk: Hacı Paşa and the Transmission of Islamic Learning to Western Anatolia in the Late Fourteenth Century". *Journal of Islamic Studies* 25/3, 2014, 263–297.
- Yılmaz, Yasin. *Kanûnî Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Yayımlanmış Ana Kaynaklar

- A'mad bin Yūsuf al-Tifāshī. *Azhār Al-Afkār Fi Jawāhır al-A'jār*. Yay. Haz. Mu'ammad Yūsuf 'an and Ma'mūd Bayūnī Hafāji. Cairo: Dar al-Kutub wa'l-Sā'it al-'avmiyyet, 1426.
- , *Arab Roots of Gemology: Ahmad Ibn Yusuf Al Tifaschi's Best Thoughts on the Best of Stones*. Çev. Samar Najm Abul Huda. London: The Scarecrow Press, 1998.
- Ahmed-i Dā'ī. *Tercüme-i Sî Fasl Fi't-Takvīm*. Yay. Haz. Emre Kundakçı. Muhayyel Yayıncılık, 2021.
- Cinaz, Nurcan. "Mü'min Bin Mukbil Sinobî/ Miftâhu'n-Nûr Hazâ'inü's-Sürûr". Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2005.
- Güneş, Aysel. "Kâbüsnâme'nin Bilinen İlk Türkçe Çevirisi (Giriş-Metin-Dizin)". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Güven, Meriç. "Abdulvehhâb Bin Yusuf'un Müntahabab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)". Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2005.
- Hacı Paşa. *Müntehab-ı Şifâ, Giriş-Metin-Sözlük*. Yay. Haz. Zafer Önler. Ankara: TDK, 2019.
- İlhan, Nadir. "Eşref Bin Muhammed-Hazâinu's-Sa'ādât (İnceleme-Metin-Dizin)". Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1998.
- Ka'ūs b. Iskandar b. Qâbūs b. Washmgîr. *Ketâb-e Nasihatnâme Kâbüsnâme*. Yay. Haz. Amin Abdulmagid Badawî. Tehran: Ebne Sinâ, 1956.
- , *Kabusnâme*. Yay. Haz. Orhan Şaik Gökyay. Çev. Mercimek Ahmed. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2007.
- , *Kâbüs-Nâme (Giriş-Notlar-Metin-Sözlük/Dizin-Tıpkıbası)*. Yay. Haz. Enfel Doğan. Çev. Şeyhoğlu Sadru'd-din Mustâfa. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Kırbaç, Selçuk. "Hayâtü'l-Hayevân Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin)". Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1999.
- Kurban, Ferhat. "Sultaniye: Giriş-Metin-Sözlük." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1990.
- Marzubân bin Rüstem, *Marzubân-Nâme Tercümesi Destûr-ı Şâhî*. Yay. Haz. Zeynep Korkmaz. Çev. Şeyhoğlu Sadre'd-din Mustâfa, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017.
- Muhammed b. Kassûm Gâfiki. *El-Mürşid Fi Tıbbü'l-'Ayn Lil-Gâfiki*. Yay. Haz. Hasan 'Ali Hasan. Beyrut, 1987.
- Muhammed b. Mahmûd Şirvânî. *Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yay. Haz. Mustafa

- Argunşah. Ankara: TDK, 1999.
- . *Mürşid (Göz Hastalıkları)*. Yay. Haz. Ali Haydar Bayat, Necdet Okumuş. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2004.
- . *Tuhfe-i Murâdî (Cevhernâme): İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım*. Yay. Haz. Mustafa Argunşah. İstanbul: YEK, 2012.
- . *Şifa Bahçesi*. Çev. Muammer Sarıkaya, Celal Turgut Koç. Ankara: Orman Genel Müdürlüğü Yayınları, 2023.
- Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*. Yay. Haz. Orhan Sakin vd. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2017.

Yazma Eserler

- Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, "Cevhernâme" (Universitätsbibliothek Leipzig, H. 831), B. or. 231/1.
- . "Sultâniyye" (Süleymaniye YEK, H. 1071), Şehid Ali Paşa 2074-001.
- Mahmud b. Kadı Manyas, "'Acebu'l-Uccâb" (Princeton University, 1437), Rare Collection 1010.
- Ahmed-i Dâ'î. "Tıbb-ı Nebevî Tercümesi." (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, H. 994) Kadızade Mehmed 349.
- İbn Şerîf. "Yâdigâr-ı İbn Şerîf." (Bursa İnebey Kütüphanesi) Ulucami 1121.

Elektronik Kaynaklar

- İnternet Adresi: < <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/362843> >. Erişim Tarihi: 3 Mart 2025.

Frengi, Mübarek Ağaç ve Yeni Dünya: Erken Modern Osmanlı Tıbbının Dönüşümüne Atlantik Ötesi Bir Bakış

TUNAHAN DURMAZ

European University Institute, Floransa
Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi
(ANAMED), Koç Üniversitesi
tunahan.durmaz@eui.eu

ORCID: 0000-0002-0363-4506
Makale geliş tarihi: 18 Mart 2025
Makale kabul tarihi: 25 Mayıs 2025

Özet

Bu makale, on yedinci yüzyıl İstanbulu'nda, özellikle saray çevresinde ve Türkçe olarak yazılmış tıp metinleri üzerinden hastalıkların ve çeşitli *materia medica*'nın isimlendirilme, sınıflandırılma ve yerleştirilme pratikleri üzerine bir tartışma sunmayı amaçlar. Bunu yaparken, Osmanlı tıp tarihinin temel paradigmalarından olan "Batılılaşma" ve bunu çevreleyen "yeni" ve "değişim" meseleleriyle etkileşir. Bu doğrultuda, burada iki temel amaç vardır: (1) Osmanlı tıbbının erken modern dönemde Avrupa tıbbıyla girdiği etkileşimin, sıradan bir ilgiden müteşekkil olmadığını göstermek. (2) Bu ilginin geleneksel olarak kabul edilenin aksine, on yedinci yüzyılda başlayan ve kümülatif olarak ilerleyen bir durumdan ibaret olmayabileceğini gündeme taşımak. Bunu yapmak için, makale bu tartışmaların ana eksenine Osmanlı tıbbının Yeni Dünya keşifleriyle birlikte dönüştüğü iddiasını taşıyacaktır. Bu iddiayı irdelemek için Frengi hastalığının ve tedavi yöntemi olarak sunulan bitkilerin – özellikle de peygamber ağacının – Osmanlı dünyasında nasıl tıbbileştirildiği sorusunu masaya yatıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tıbbı, Yeni Dünya, Frengi

Abstract

Syphilis, Sacred Wood, and the New World: A Transatlantic Approach to Transformation of Early Modern Ottoman Medicine

This article examines the practices of naming, classification, and vernacularization of various diseases and *materia medica* in medical texts produced in the courtly circles of seventeenth-century Istanbul. While so doing, it interacts with the long-standing paradigm of "Westernization" that dominated historiographical approaches on Ottoman science, medicine, and technology; and also, with the issues of "new" and "change." There are two primary objectives here: (1) to demonstrate that the encounter of Ottoman medicine with European medicine in the early modern period did not stem solely from an emerging Western influence, (2) and to suggest that the Ottoman interest in European medicine may not have transpired as a cumulative effort that began only in the seventeenth century. To consider such ideas, the article will put at the forefront and discuss how the discoveries of the New World may have transformed Ottoman medical ideas and practices. Here, the medicalization of syphilis and relevant remedies, especially the guaiac wood, in the Ottoman world will serve as a case study.

Keywords: Ottoman medicine, New World, Syphilis

Bu makale, on yedinci yüzyıl İstanbul’unda, özellikle saray çevresinde ve Türkçe olarak yazılmış tıp metinleri üzerinden hastalıkların ve çeşitli *materia medica*’nın isimlendirilme, sınıflandırılma ve yerelleşme pratikleri üzerine bir tartışma sunmayı amaçlar. Bunu yaparken, Osmanlı tıp tarihinin temel paradigmalarından olan “Batılılaşma” ve bunu çevreleyen “yeni” ve “değişim” meseleleriyle etkileşir. Bu doğrultuda, burada iki temel amaç vardır: (1) Osmanlı tıbbının erken modern dönemde Avrupa tıbbıyla girdiği etkileşimin sıradan bir ilgiden müteşekkil olmadığını göstermek, (2) bu ilginin geleneksel olarak kabul edilenin aksine, geç on yedinci yüzyıldan çok daha önce başlayan ve kesintili olarak ilerleyen bir durum olabileceğini gündeme taşımak. Bunu yapmak için, makale bu tartışmaların ana eksenine Osmanlı tıbbının Yeni Dünya keşifleriyle birlikte dönüştüğü iddiasını taşıyacaktır. Bu iddiayı irdelemek için Frengi hastalığının ve tedavi yöntemi olarak sunulan bitkilerin – özellikle de peygamber ağacının² – Osmanlı dünyasında nasıl tıp bilgisinin bir parçası haline getirildiği sorusunu tartışacaktır.

Yeni Dünya fikrinin, Osmanlı dünyasını Avrupa’yla eşzamanlı olarak ilgilendirmeye başladığı artık bilinen bir gerçektir.³ Bu konudaki geniş literatür sayesinde, keşif fikrinin Osmanlı dünyasındaki siyasi, askeri ve kültürel yansımalarını takip edebilmekteyiz. Buna paralel olarak Amerikaların keşfinin, Osmanlı dünyasındaki tıp bilgisini nasıl dönüştürüp değiştirdiği de giderek araştırmacıların gündemine girmektedir.⁴ Bu literatüre bir katkı sunmak amacını taşıyan bu çalışmada, Yeni Dünya keşiflerinin Osmanlı tıp dünyasındaki izleri, daha ziyade yerelleşme pra-

1 Bu makale halihazırda tamamlamakta olduğum “Mood, Appetite, and Sores: Perceptions of Poor Health in Ottoman Istanbul, 1640-1691” başlıklı doktora tez araştırmama dayanmaktadır. – Teşekkür: Akif Ercihan Yerlioğlu ve Feza Günergun’a davetleri ve detaylı okumaları için, iki anonim hakeme ise kıymetli değerlendirme ve yorumları ile metnin okunabilirliğine bulundukları katkı için teşekkür ederim. Ayrıca, Samet Budak ve Cevat Sucu’ya metnin ilk haline yönelik değerlendirmeleri için müteşekkirim.

2 Türkçede yaygın olarak peygamber ağacı, İngilizcede ise “sacred wood” ya da *guaiac* olarak adlandırılır. Günümüzde İspanyolca kutsal ağaç anlamına gelen “palo santo” ismiyle de anılır. Aşağıda tartışılacağı üzere, aynı ismi Osmanlıca metinlerde görmek de mümkündür. Dolayısıyla bu makalede çoğunlukla palo santo adı kullanılacaktır.

3 Doğrudan bu konuyla ilgili olarak bkz. Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2010), 1–9; Eserin Türkçesi için bkz. Giancarlo Casale, *Osmanlı’nın Keşif Çağı* (FOL Kitap, 2023). Osmanlıların yeni dünyalara olan ilgisinin kültürel izdüşümleri için bkz. Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World: A Study of “Tarih-i Hind-i Garbi” and XVIth-Century Ottoman Americana* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990). Serge Gruzinski, *Quelle Heure Est-Il Là-Bas? Amérique et Islam à l’orée Des Temps Modernes*, *L’univers Historique* (Paris: Editions du Seuil, 2008); Eserin Türkçesi için bkz. Serge Gruzinski, *Orada saat kaç? 16. yüzyılda dünyayı bilme arzusu*, çev. Özcan Doğan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010). Baki Tezcan, “The Many Lives of the First Non-Western History of the Americas: From the New Report to the History of the West Indies,” *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 40 (2012): 1–38. Günseli Gürel, “Picturing the New World Marvels: Ottoman Paintings of Flora and Fauna and Political Discourse in the Tarih-i Hind-i Garbi (1583/4),” *Acı’ib: Occasional Papers on the Ottoman Perceptions of the Supernatural*, Ocak 2024, <https://doi.org/10.26225/5w5f-gj45>.

4 Yeni Dünya ve Osmanlıların tıp bilgisi arasındaki ilişkiye doğrudan veya dolaylı olarak temas eden bazı çalışmalar için bkz. Feza Günergun, “Ottoman Encounters with European Science: Sixteenth- and Seventeenth-Century Translations into Turkish,” *İçinde Cultural Translation in Early Modern Europe*, der. Peter Burke and R. Po-chia Hsia, 1. baskı (Cambridge University Press, 2007), 192–211, https://www.cambridge.org/core/product/identifier/CBO9780511497193A021/type/book_part; Feza Günergun ve Şeref Etker, “From Quinaquina to ‘Quinine Law’: A Bitter Chapter in the Westernisation of Turkish Medicine,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları / Studies in Ottoman Science* 14, sy. 2 (2013); Ebru Boyar, “Medicine in Practice: European Influences on the Ottoman Medical Habitat,” *Turkish Historical Review* 9, no. 3 (November 22, 2018): 213–241, <https://doi.org/10.1163/18775462-00903001>; Akif Ercihan Yerlioğlu, “Paracelsus Goes East: Ottoman ‘New Medicine’ and its Afterlife,” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2020); Duygu Yıldırım, “The Age of the Perplexed: Translating Nature and Bodies Between the Ottoman Empire and Europe, 1650-1730” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stanford University, 2021); Mustakim Arıcı ve Esra Aksoy, “Tıbb-ı Cedid Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları / Studies in Ottoman Science* 24, sy. 2 (Temmuz 2023): 841–876, <https://doi.org/10.26650/oba.1265335>.

tikleri kapsamında ele alınacaktır. Buradaki kullanımıyla vernakülerleşme, lokalizasyon ya da yerelleşme, Yeni Dünya'dan geldiği düşünülen hastalıkların ve ilaç olarak kullanılan bazı malzemenin, Osmanlı dünyasında nasıl algılanıp yerel bağlamlara oturtulduğunu ifade eder. Bu süreci anlamak adına, bilhassa isimlendirme pratiklerini ve yeni malzemenin yerel malzemeye nasıl bir araya getirilip bağdaştırıldığını anlamak önem arz eder.

Osmanlı Hekimlerinin Avrupa Tıbbına İlgisi: Nasıl Bir Arayış?

Tıp tarihçiliği, Osmanlı tıbbının on yedinci ve on sekizinci yüzyıldaki serüvenine Batı etkisinin açıkça başladığı dönem olarak özel bir şerh düşmüştür.⁵ Geleneksel olarak, Şerefeddin İtaki'nin (ö. 1650'den sonra), Vesalius'un (ö. 1564) etkilerini barındırdığı ileri sürülen eseri *Teşrih-i Ebdan* ile başlayan bu dönem, Yeni Dünya'nın keşfiyle ortaya çıkan değişimlerin, bilhassa Amerikalardan Avrupa'ya gelen yeni tıbbi bitkilerin, en erken dönemlerden itibaren Osmanlı dünyasını açıkça etkilemesiyle devam eder.⁶ Bu dönüşüm, nihayet *tıbb-ı cedîd*, yani yeni tıp olarak adlandırılan bir şemsiye kategorinin altında bilhassa on sekizinci yüzyıl başlarında belirgin bir kimlik kazanır.⁷ Bu yeni tıbbın mâhiyeti hakkında, özellikle on yedinci yüzyıl söz konusu olduğunda, hâlâ hemfikir olunamamışsa da tüm tartışmalar bir değişimin varlığı konusunda uzlaşa halinde görünmektedir.

Osmanlı hekimleri, gündemlerine yeni giren hastalıklara, yöntemlere ve tedavilere dair tartışmalarını çok dilli bir eksende sürdürmüşlerdir. Bilhassa Latince'den Arapçaya ve Türkçeye yapılan tercümeler ekseninde dönen bu tartışmalarda, vernaküler Osmanlı ve Avrupa dillerinin de varlığı göz ardı edilmez.⁸ Genel itibarıyla bir Osmanlılaştırma projesi olarak görülebilecek bu süreç, sadece "Rönesans" tıp bilgisinin tercüme edilmesiyle kalmamış; aynı zamanda teorik ve pratik bir "yerelleşmeye" de sahne olmuştur.⁹ Bu çok yönlü "yerelleşme" süreci tıbbi bilginin tecrübe ve deneyselliğiyle mümkün olmuş, tıbbi müesses nizamın vazgeçilmez dayanakları olan Hipokrat ve bilhassa Galen tıbbının her zaman işlemediğine dair hararetli tartışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu durum, Galen tıbbından teorik

5 Bu konuda özellikle Esin Kahya, Ayşegül Demirhan Erdemir, Ali Haydar Bayat ve Nil Sarı'nın eserlerine bakılabilir. Bir seçki için: Esin Kâhya ve Ayşegül Demirhan Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; Osmanlı Serisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000). Nil Sarı ve Mükerrrem Bedizel Aydın, "The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," in *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World: Proceedings of the International Symposium on "Modern Sciences and the Muslim World": Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XXth Century, (Istanbul 2-4 September 1987)*, der. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Studies and Sources on the History of Science Series*, no. 5 (International Symposium on Modern Sciences and the Muslim World, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art, and Culture, 1992); Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016).

6 Esin Kahya, *Şemseddin-i İtaki'nin Resimli Anatomi Kitabı* (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2022).

7 *Tıbb-ı cedîd* hakkında güncel ve en kapsamlı çalışma için bkz. Yerlioğlu, "Paracelsus Goes East: Ottoman 'New Medicine' and its Afterlife." (*Tıbb-ı cedîd*'in içerik ve zamansal kapsamı için özellikle "Chapter I")

8 Dil meselesine dair bir tartışma için bkz. B. Harun Küçük, "Arabic into Turkish in the Seventeenth Century," *Isis* 109, sy. 2 (Haziran 2018): 320–325, <https://doi.org/10.1086/698237>.

9 Yerelleşme kavramını kullanarak veba özelinde hastalık bilgisinin dönüşümünü irdeleyen bir çalışma için bkz. Nühket Varlık, "Between Local and Universal: Translating Knowledge in Early Modern Ottoman Plague Treatises," in *Knowledge in Translation: Global Patterns of Scientific Exchange, 1000-1800 CE*, der. Patrick Manning ve Abigail Owen (Pittsburgh, Pa: University of Pittsburgh Press, 2018), 177–190. Doğrudan bu tartışma için bkz. Tunahan Durmaz, "Ottomanisation of Renaissance Medicine: A Discussion of Hayâtizâde's Healing Treatises for Formidable Diseases." [Yayınlanacak]

veya pratik anlamda bir kopuşa sebep olmamışsa da, deneyselciliğin ve hekimin kendi uzmanlığının sınırlarını keşfi açısından önemli bir dönüşüm yaratmış olmalıdır. Öyle ki birçok ilaç terkibi, yeni botanik malzemenin Osmanlı coğrafyasında halihazırda kullanılan bitkilerle karıştırılmasıyla yeniden üretilmiş; metinlerde patolojik bulgulara (bilhassa sebep ve semptomlara) dair tartışmaların önemi artmış;¹⁰ hastalığın seyrine dair muhtemel senaryoları listelemeyi önceleyen, yani bir yönüyle hastanın bireysel tecrübesinin öneminin vurgulandığı yaklaşımlar ön plana çıkmıştır.¹¹

Kopuş ve değişimler tespit etmek, her zaman ilerlemeci ve doğrusal (ve bu sebeplerle muhtemelen kolayca yanlışlanabilecek olan) bir anlatı yaratma riskini taşır.¹² Yukarıda sıraladığım tüm tespitler de aynı riski taşımaktadır. Özellikle bilginin değişim ve dönüşümünü anlamaya çalışan tarihçilik metinlerinin bu riske daha açık olduğunu belirtmek gerekir. Yukarıdaki değişim ve dönüşüm tespitleri, geç on yedinci yüzyıl ve bilhassa 1660'lardan sonra üretilmiş Türkçe tıp metinlerine dayanmakta, daha özelde IV. Mehmed'in (salt. 1648-1687) iki hekimbaşısı İbn Sellûm (ö. 1669) ve Hayâtîzâde Mustafa Feyzî'nin (ö. 1692) yazdıkları bu tartışmaları şekillendirmektedir. Bu iki hekimin, geç on beşinci yüzyıl ve erken on yedinci yüzyıl arasında yazılmış "Rönesans" tıp metinlerine gösterdikleri ilgi, tarihinin zihnindeki "değişim ve dönüşüm" görme arzusuyla uyuşur. Nitekim, İbn Sellûm ve Hayâtîzâde bugün tıp tarihi yazıcılığında bu değişikliklerin başlangıç noktası olarak kabul görmektedirler.¹³ Bilhassa İbn Sellûm'un, erken modern Avrupa tıbbının en tartışmalı isimlerinden Paracelsus'a (ö. 1541) ve kimyasal metotlara gösterdiği ilgi, eski tıptan bir kopuşun değilse de yeninin çok net bir biçimde başladığı bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir.¹⁴

İzlenen bu dönüşümün, Paracelsus'a veya kimyasal yöntemlere olan ilgiden ziyade, doğrudan Avrupa tıbbına gösterilen ilginin yükselişiyle açıklanması daha

10 Bu konuda IV. Mehmed'in hekimbaşılığını yapmış olan Hayâtîzâde Mustafa Feyzî Efendi'nin (ö. 1692) kaleme almış olduğu, *Resâilü'l-müşfiyye li'l-emrâzi'l-müşkile* üzerine yapılan tartışmalar önemlidir. Hayâtîzâde'nin hipokondri, melankolik hipokondri, frengi, plika, ve humma-yı vebâiyye üzerine müstakil risalelerden oluşan eseri, yirmi beşe yakın çağdaş Avrupalı hekimin kitaplarına referansla yazılmıştır. Hayâtîzâde'nin kapsamlı patolojik incelemeleri araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bekir Harun Küçük, "Early Enlightenment in Istanbul" (Unpublished Doctoral Dissertation, University of California, San Diego, 2012), 116–117; Harun Küçük, *Science without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732* (University of Pittsburgh Press, 2019), 149–152; Yıldırım, "The Age of the Perplexed," 173–210.

11 Mesela Duygu Yıldırım Hayâtîzâde'nin yazma biçimi dolayısıyla, onun eseri ve hastanın tıbbi geçmişinin kaydedildiği eserlerden oluşan *Observationes* türü arasında benzerlikler keşfeder. Yıldırım, "The Age of the Perplexed: Translating Nature and Bodies Between the Ottoman Empire and Europe, 1650-1730," 177.

12 Bilim, tıp tarihi ve bilim sosyolojisi gibi alanlarda bu tarz yaklaşımları eleştiren birçok eser vardır. Temel bir örnek için bkz. Bruno Latour, *We Have Never Been Modern*, 3. Baskı. (Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 1994).

13 Bu iki ismin bir dönüm noktası olarak görülmesi, esasen Adnan Adıvar'ın yazdıklarıyla başlar. Adıvar, hem İbn Sellûm'u hem Hayâtîzâde'yi yazdıkları açısından kıymete değer bulmasa da, bir Avrupa tıbbi etkisi gördüğü için onları ön plana çıkarır. Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. Baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), 130–136.

14 İbn Sellûm'un Paracelsusçuluğu hakkındaki bir çalışma için bkz. Natalia Bachour, *Oswaldus Crollius Und Daniel Sennert Im Frühhneuzzeitlichen Istanbul*, vol. 23, *Neuere Medizin- Und Wissenschaftsgeschichte. Quellen Und Studien* (Herbolzheim: Centaurus Verlag & Media, 2012), <https://doi.org/10.1007/978-3-86226-965-5>; Yazarın aynı konudaki bir makalesi için bkz. Natalia Bachour, "Iatrochemistry and Paracelsism in the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Intellectual History of the Islamicate World* 6, no. 1–2 (2018): 82–116, <https://doi.org/10.1163/2212943X-00601008>.

makul görünmektedir.¹⁵ Zira kimyasal drogların hem Avrupa'daki hem Osmanlı dünyasındaki tarihi bu dönemin çok öncesine gitmektedir.¹⁶ Hatta, İbn Sellûm'un ve Hayâtîzâde'nin tartışmasız en çok referans gösterdiği Rönesans hekimi Daniel Sennert (ö. 1617), Paracelsus ve takipçilerini, kimyasal tıbbi kendilerine mâl etmekle itham eder.¹⁷ Bunun büyük bir hata olduğunu vurgulayan Sennert, kimyasal metotlara dayalı tedavi yöntemlerinin Galen tarafından bile kullanıldığına işaret etmektedir.¹⁸ Öte taraftan, kimyasal tıbbın Osmanlı'daki tarihi ile ilgili bildiklerimiz hâlâ çok kısıtlı. On altıncı yüzyılın sonlarında cıvayı kullanan meşhur örnek Dâvudü'l-Antaki'yi (ö. 1599) tanımaktayız.¹⁹ Öte yandan, Natalia Bachour'un Avrupa'da yaygın olarak kullanılan tütsüleme yoluyla (*fumigation*) cıva tedavisinin, Osmanlı dünyasına İran tıbbi aracılığıyla girmiş olabileceği iddiası kapsamlı bir araştırmayı beklemektedir.²⁰ Yine aynı şekilde, 1500'lerin başında İbrahim bin Abdullah (ö. bilinmiyor) tarafından kaleme alınan *Alaim-i Cerrahin*'de frengi hastalığının tanımlanması ve önerilen tedavilerin birçoğunun da cıva bazlı olması henüz, bilhassa yenilik ve iatrokimya tartışmaları kapsamında, bir değerlendirmeyi bekliyor.²¹ Hâkezâ, tıbbi kimyasal öneriler yaptığı bilinen Ali el-İzniki'ye (ö. 1609) dair muamma da hâlâ sürmektedir.²²

Bu makalede İbn Sellûm ile başlatıp on sekizinci yüzyıldaki seyrini takip ettiğimiz bu "yeni" devamlılığın, "eski" çerçeveye olan sınırlarının esnetilmesine ve istemsizce bile olsa bir kopuşu işaret eden bu somutlaştırılmış ikililiğin, enine boyuna sorgulanmasının gerekliliğine dair bir öneride bulunmak istiyorum. İbn Sellûm ve Hayâtîzâde'nin de "yeni zuhur eden," "daha önce bilinmeyen," "görülmemiş" olana dair yaptıkları vurgularla şekillenen güncel tarihyazıcılığının, bu tâbirlerin zamansal referanslarının genişliğini sorgulaması gerektiğini düşünüyorum. Bir yazarın, bir olgunun yeni olduğunu iddia etmesi ve bunun eskilerin kitaplarında yer almadığını söylemesi, genel olarak bu durumun bir epistemik kopuş olarak yorumlanmasına sebep olmaktadır. Bunun ötesinde, bahsi geçen "yeni" fenomenin (hastalık, bitki, yöntem vs.) ortaya çıkışını ve fark edilmesini de bundan bahseden hekimlere ve onların çağdaşlarına isnat edilmesine yol açabilmektedir. Bu duruma bir eleştiri olarak; Osmanlı hekimlerinin *mütekaddimin* (öncekiler)

15 Mesela, bu dönüşümü *tıbb-ı cedîd* kavramı üzerinden irdeleyen Yerlioğlu'nun bulguları da bu tezi destekler niteliktedir. Yerlioğlu, "tıbb-ı cedîd kavramının, iatrokimya gibi yeni yöntemleri kapsayabilecek genişlikte bir kategori olduğunu ama sadece bununla sınırlandırılmaması gerektiğini" ileri sürer. Yerlioğlu, "Paracelsus Goes East," 16.

16 Örneğin cıvanın Orta Çağ Arap dünyasındaki kullanımları için bkz. Natalia Bachour, "Healing with Mercury: The Uses of Mercury in Arabic Medical Literature," *Asiatische Studien - Études Asiatiques* 69, no. 4 (December 1, 2015): 831–66, <https://doi.org/10.1515/asia-2015-1040>.

17 Daniel Sennertus, *Chymistry Made Easie and Useful. Or, the Agreement and Disagreement of the Chymists and Galenists.*, çev. Nicholas Culpeper and Abdiah Cole (London: Peter Cole, 1662), 14–15.

18 Galenizm ve iatrokimya üzerine bir tartışma için bkz. Matteo Favaretti Camposampiero, "Galenism in Early Modern Philosophy and Medicine," içinde *Encyclopedia of Early Modern Philosophy and the Sciences*, der. Dana Jalobeanu ve Charles T. Wolfe (Cham: Springer International Publishing, 2020), 3–4, https://doi.org/10.1007/978-3-319-20791-9_286-1.

19 Bachour, "Healing with Mercury," 851–857.

20 Bachour, 852.

21 Daha detaylı bir tartışma aşağıda sunulacaktır. İbrahim bin Abdullah'ın *Alaim-i Cerrahin*'i üzerine daha fazla bilgi için bkz. Nuran Yıldırım, "Alâim-i Cerrâhin'de Frengi," içinde *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar. Sağlık Tarihi Yazıları-1* (İstanbul, 2014), 40–53.

22 Ali el-İzniki için bkz. Feza Günergun, "Convergences in and around Bursa Sufism, Alchemy, and Iatrochemistry in Turkey 1500–1750," içinde *Entangled Itineraries: Materials, Practices, and Knowledges across Eurasia*, der. Pamela H. Smith (Pittsburgh, Pa: University of Pittsburgh Press, 2019), 235–239.

ve müteahhirin (sonrakiler) kavramlarını kullanımı üzerinden “zamansal anlamda yeni” hususunda bir tartışma yapan Arıcı ve Aksoy, hekimlerin bu kavramları kendi yazdıkları döneme göre göreceli bir biçimde kullandıklarını ve bu sebeple bu kavramlar üzerinden ayrımlar yapmanın doğru olmayacağını ileri sürmüşlerdir.²³ Lakin bu durum, “yeni” olduğu ifade edilen şeylerin, neye ve kime göre yeni olduğu sorusunu sormamıza engel değildir. Bu minvalde, zamansal olarak referans noktasının, hekimlerin doğrudan kendi zamanlarında meydana gelen bir yenilikten ziyade, birkaç nesildir görünür olan bir yenilik olması esasen daha rasyonel bir açıklama olur. Dolayısıyla, yeniye de hekimlerin zamansal referans noktalarındaki genişlikleri düşünerek ele almak gerekir. Bu nokta, Osmanlı tıbbı dediğimiz olguyu, onu sadece İslam tıbbının bir uzantısı olarak gören yaklaşımlardan kurtararak, kendi ontolojik çerçevesinde ele almaya başlamak için de bir fırsattır.

Bunun haricinde yeni olduğu kanısında olduğumuz ya da “cedîd” olarak adlandırılan her fenomenin spesifik tarihsel bağlamlarının göz ardı edilmemesi için her birinin tekil olarak incelenmesi önem arz eder. Aksi halde, yeni olanın tarihçinin gördüğü bir yeni mi, yani bir dönüm noktası mı, yoksa tarihsel aktörlerin kendi gözlemledikleri/ileri sürdükleri bir yeni mi olduğunu ayırt etmek zorlaşır. Dahası, yeni olanın topyekûn epistemik kopuşlarla birlikte ortaya çıktığı kanısı öncelik kazanır. Bunun, en azından geç on yedinci yüzyıl tıp metinleri üzerinden yapılacak bir inceleme için doğru olmayacağını söylemek pek de yanlış olmaz. Dolayısıyla şu soru önemlidir: “Yeni”, yazarın kendi gözüyle ortaya çıkışına şahit olduğu bir yeni mi, yoksa birkaç yüzyıldır görünür olmasına rağmen tanımlama süreci henüz sona ermemiş olan bir gerçeklik mi?²⁴ Ama öte taraftan, yeni olanın sorgulanmasını gerektiren bu sorular, değişim olgusunu kadim olanın mutlak kapsayıcılığının ve dönüştürücülüğünün de gölgesinde bırakmamayı gerektiriyor.²⁵ Eğer on yedinci yüzyılda tıp yazınında bir dönüşüm görüyorsak, bu tam olarak nerelerde başlıyor?

Tüm bu soru ve kaygıların ışığında, bu yazıda, değişim ve dönüşüm emaresi olarak tanımladığımız birçok özelliği barındıran ama bugüne kadar bu tartışmalara dahil edilmemiş Sakızlı İsa Efendi’yi (ö. 1649) ve *Devâü’l-Emrâz*’ını gündeme getirmek istiyorum. Buradaki esas amacım yeni olarak tanımladığımız olguların zaman skalasını geriye doğru, en azından 1640’ların başına kadar genişletmek; hatta, “yeni” ve “dönüşüm”den anladığımızı basitçe, Osmanlı hekimlerinin Yeni Dünya’dan gelen şeylere ilgisiyle sınırlarsak, bu ilginin on altıncı yüzyıl sonlarına kadar geri gitme payı olduğuna dair bir vurgu yapmaktır. Özellikle Yeni Dünya bitkilerine dair bilgilerin, Avrupa dünyasında bilhassa Monardes’in çevirileriyle yaygınlık göstermeye başladığı 1560’lardan itibaren, Osmanlı hekimlerinin de ilgisini çekmiş olabileceğine dair bir hipotez üretmektir. Elbette bu yaklaşım Osmanlı ve Avrupa dünyası arasında hiçbir zaman keskin kopuşların yaşanmamış olduğuna dair bir farkındalıkla düşünmeyi, Batılılaşma gibi, ismi kaybolursa bile kopuş ve başlangıçlara dair format etkileri zihinlerimizde hâlâ süren kavramlardan uzaklaşmayı gerektirmektedir.

²³ Arıcı ve Aksoy, “Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir?” 850.

²⁴ Benim bu noktadaki yaklaşımım, yeninin yöntemler ve teoriler üreten bir durum olmaktan daha çok, bu kavramın ve türevlerinin, geç on yedinci yüzyıl hekimlerinin gözlemledikleri değişimin (bilhassa maddi değişimin) yansıması olarak görülmesi doğrultusundadır. Bu noktada da öncelikle Yeni Dünya karşılaşmalarının Osmanlı dünyası üzerindeki etkilerini düşünerek bir okuma yapılması gerektiğine inanıyorum.

²⁵ Yeninin tamamen yeni olmadığına ve kadim olanın “genişleme çabası” olduğuna dair iddialar için bkz. Arıcı ve Aksoy, “Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir?”

Frengi ve Mübarek Ağaç: Yeni Dünya'dan Gelen Şeyleri Tanımak ve Yerelleştirmek

Osmanlı hekimlerinin yazdıkları metinlerde artan Yeni Dünya vurgusunun geç on yedinci yüzyılda yükselişe geçtiğini halihazırdaki araştırmalar üzerinden söylemek mümkündür.²⁶ Bu dönem metinlerinde, Yeni Dünya'dan geldiği belirtilen bir dizi bitkiden bahsedilir. Aynı şekilde, "yeni zuhur eden" bir hastalık olarak nitelendirilen frengi de Yeni Dünya etkilerinden biri olarak hekimlerin gündeminde yerini almıştır.²⁷ Ancak bu durum, yukarıda da ifade edildiği üzere, Yeni Dünya'dan gelen objelerin, bitkilerin ve hastalıkların Osmanlı hekimlerinin gündemine bundan önce girmediği ve/veya Osmanlı dünyasında görülmedikleri anlamına gelmemelidir. Zira, on altıncı yüzyılın en başından itibaren Avrupa'yı dönüştürmeye başlayan Yeni Dünya'ya ait obje ve olguların, Osmanlı Dünyası'na gelmek için iki yüz yıla yakın bir süre beklemiş olması düşünülemez. Ayrıca, Osmanlıların yeni dünyalara olan ilgisi, Avrupa'nınkiyle çağdaş bir keşif ilgisi yaşamış olmalarıyla sabittir.²⁸ Nitekim, on altıncı yüzyılın sonlarında Mehmed Suudi Efendi'nin (ö. 1591) Sultan III. Murad'a (salt. 1574-1595) takdim ettiği *Târîh-i Hind-i Garbî* Osmanlı'nın Amerikalara gösterdiği ilginin bir emaresidir.²⁹ Peki bu ilgi ve karşılaşma Osmanlıların tıp bilgisini nasıl şekillendirmiştir? Aşağıda frengi hastalığı ve tedavisinde önerilen bir Yeni Dünya ağacı olan palo santo üzerinden bu soru irdelenecektir.

Tarihçiler görece yaygın bir biçimde IV. Mehmed'in saltanatında başhekimlik yapmış İbn Sellûm ve Hayâtîzâde'nin frengiye dair yazdıklarıyla ilgilenmiştir.³⁰ Öyle ki iki hekimin de bu hastalığı ele alma biçimleri, detaylı bir tıbbileştirme sürecine işaret ettiği için özel bir ilgiyi hak eder mahiyettedir. Hem İbn Sellûm hem Hayâtîzâde frenginin sadece tedavi yöntemleriyle ilgilenmemiş; hastalığın tarihsel kökenlerine, isimlendirilmesine, yayılışına, etiolojisine özel bir ilgi göstermişlerdir. Hayâtîzâde'nin metni, müstakil bir risale olması itibarıyla çok daha ayrıntılıdır. İki hekime göre de bu hastalık "yeni zuhur eyleyen emrazdan"dır.³¹

26 Günergun, "Ottoman Encounters with European Science"; Günergun ve Etker, "From Quinaquina to 'Quinine Law'; Boyar, "Medicine in Practice"; Yerlioğlu, "Paracelsus Goes East"; Yıldırım, "The Age of the Perplexed"; Arıcı ve Aksoy, "Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir?"

27 Yeni Dünya kaynaklı tek hastalık frengi olsa da İbn Sellûm ve Hayâtîzâde'nin müstakil metinlerinde yeni ortaya çıktığı söylenen hastalıklar bununla sınırlı değildir. Örneğin, Hayâtîzâde'nin Leh diyarına özgü bir saç hastalığı olarak tanımladığı plika yeni olarak nitelendirilen hastalıklardan biridir. Sara Nur Yıldız, Hayâtîzâde'nin plika risalesi üzerine detaylı bir çalışma yayınlamıştır. Sara Nur Yıldız, "A Strange Affliction from Abroad: The Ottoman Chief Imperial Physician Hayâtîzâde's Treatise on the Polish Plait (Plica Polonica)," *Intellectual History of the Islamicate World* 11, sy. 1 (Ağustos 2022): 229–65, <https://doi.org/10.1163/2212943x-12340009>. Yeni çıktığı söylenen diğer bir hastalık da iskorbütür. Bu hastalık Hayâtîzâde'nin gündeminde değildir fakat İbn Sellûm tarafından irdelenmiştir. İskorbütün 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı tıp metinlerindeki yeriyile ilgili Akif Ercihan Yerlioğlu bir çalışma hazırlamaktadır.

28 Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, 1–9.

29 Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*.

30 Hayâtîzâde'nin frengi risalesi üzerine bir değerlendirme için bkz. Ömer Fatih Parlak, "On Syphilis in the Ottoman Empire and Turkish History Writing" (Unpublished Master's Thesis, Eastern Mediterranean University, 2012). Yakın zamanlarda yapılan bir çalışma için ayrıca bkz. Yıldırım, "The Age of the Perplexed," 195–208.

31 Bu tabir İbn Sellûm'a aittir. Zekiye Gül Elbir, "Salih Bin Nasrullah (İbn Sellum El-Halebi) Gayetü'l-Beyan Fi Tedbirî Bedenî'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Furat Üniversitesi, 2000), fol. 284b. Hayâtîzâde "marazan-ı ceditân" tamlamasını kullanmaktadır. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, "Resâilü'l-Müşfiyye Li'l-Emrâzi'l-Müşkile," 1693, fol. 2a, Süleymaniye Kütüphanesi, Selim Ağa Koleksiyonu 868.

Hastalığın kökenlerine dair ikisinin de kaynağı muhtemelen Daniel Sennert'tır.³² Ama Hayâtîzâde adeta bir hikâye anlatıcısı gibi, hastalığın ortaya çıkışına sebep olan olayları ve buna binaen nasıl isimlendirildiğini (*vech-i tesmîye*) detaylıca sayıp döker. Buna göre, 1493 yılında birkaç İspanyol gemisi "artık Yeni Dünya diye bilinen" ve batıda bulunan Hind İklimi'ne ulaşmışlar ve buranın bir kısmını fethetmişlerdir.³³

Hayâtîzâde'nin yazdığına göre [İspanyollar] bu hastalığı ilk kez bu diyarda görmüşlerdi ve orada bundan mustarip olmayan tek bir "âdem" yoktu. Bir süre orada kaldıktan sonra nihayet anavatanlarına geri döndüklerinde bu hastalığı da beraberlerinde getirdiler. Onları takiben Fransa ve Felemenk gemileri de Yeni Dünya'ya gittiler ve aynı şekilde bu hastalıkla geri döndüler.³⁴ Hastalık, böylelikle tüm Avrupa'ya yayıldı; Mısır'da ve İstanbul'da duyulur oldu.³⁵ Bahsi geçen halkların hepsi bu hastalıkla birlikte dönmüş oldukları için hastalığın isimlendirilişini birbirlerine isnat ettiler; yani kimi için bu İspanya veya Felemenk marazıyken kimi için *Fransa marazı*ydı. Ama Fransa marazı olarak bilinegelmiş olup; Osmanlı diyarında ise Frenk yani Avrupa marazı olarak bilinir.³⁶ Hem İbn Sellûm hem Hayâtîzâde hastalığın bulaşıcı (*sârî*) karakterine vurgu yapar. Ne var ki bulaş yollarını detaylıca tartışan Hayâtîzâde'dir. Doğrudan bir ahlakî söylem halini almasa da, Avrupa'da o dönemde frengi hastalığının yayılmasına dair suçlayıcı iddiaların odak noktası olan fuhuş söylemi, Hayâtîzâde'nin retoriğinde de yer alır.³⁷ Ona göre, bulaşıcılığın esas sebebi "*fahişe avratla*" cinsel ilişkidir.³⁸ Hatta, ona göre cinsel ilişki kadının "*hayuz vaktinde*" olursa hastalığın tesiri daha kuvvetli olacak; şiddetli ateşle seyredecektir.³⁹ Ama hasta biriyle birlikte yiyip içmek, aynı yatakta uyumak, elbisesini giymek, hamam sonrasında aynı silecek eşyayı kullanmak gibi şeyler de bulaş için yeterlidir. Biri, hasta biriyle sarılsa ya da öpüşse nefes yoluyla bulaş olur.⁴⁰

32 Hayâtîzâde hastalığın ortaya çıkış hikayesine dair kaynağının Daniel Sennert (*Senertos Hekim*) olduğunu açıkça belirtir. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, "Resâilü'l-Müşfiyye Li'l-Emrâzi'l-Müşkile," fol. 49b. Hikayedeki paralellğe ve başka yerlerde Sennert'a referans veriyor olması sebebiyle, muhtemeldir ki İbn Sellûm'un kaynağı da aynıdır.

33 Hayâtîzâde bu tarihi "*Hazret-i İsa salavâtullâh-ı âlâ nebiyyinâ ve aleyh hazretlerinin târih-i velâdetinden bin dörtyüz toksan üç tarihinden*" diyerek miladi takvimde not eder. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, fol. 49b; Bu tarih İbn Sellûm tarafından "*tarih-i hicriyyenin tokuz yüzine yakın zamanda*" demek suretiyle hicri takvimde yazar. Elbir, "Salih Bin Nasrullah (İbn Sellum El-Halebi) Gayetü'l-Beyan Fi Tedbiri Bedenî'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)," fol. 284b.

34 Anlatının buraya kadar olan kısmı için bkz. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, "Resâilü'l-Müşfiyye Li'l-Emrâzi'l-Müşkile," 49b-50a.

35 Bu kısmı İbn Sellûm vurgulamaktadır. Hastalığın Avrupa'ya "yayılrken" Mısır ve İstanbul'da "şayi" olması, İbn Sellûm'un bu hastalığın Osmanlı topraklarında salgın boyutlarına ulaşmadığı kanaatine yorulabilir. Elbir, "Salih Bin Nasrullah (İbn Sellum El-Halebi) Gayetü'l-Beyan Fi Tedbiri Bedenî'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)," fol. 284b.

36 Hastalığın isimlendirilme meselesini yalnızca Hayâtîzâde anlatır. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, "Resâilü'l-Müşfiyye," fol. 50a.

37 Frenginin, erken modern Venedik'te cinsiyet ve sınıf temelli bir ötekileştirme aracı haline gelmesini tartışan bir çalışma için bkz. Laura J. McGough, *Gender, Sexuality, and Syphilis in Early Modern Venice: The Disease That Came to Stay*, Early Modern History: Society and Culture (Houndmills, Basingstoke, Hampshire [England]; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2011).

38 Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, "Resâilü'l-Müşfiyye Li'l-Emrâzi'l-Müşkile," fol. 54a.

39 Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, 54a.

40 Hayâtîzâde'nin frengi risalesinin dördüncü bölümü hastalığın sebepleri ve bulaş yollarıyla ilgilidir. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, fol. 53b-55b.

Frenginin on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı dünyasındaki etiyolojik tasavvurunu bu şekilde özetlemek mümkündür. Ancak hastalığın Osmanlı dünyasında tıbbileştirilmesinin bu hekimlerle başladığını söylemek hata olur. Zira, yukarıda da bahsedildiği üzere, 1505 yılında yazılmış *Alâim-i Cerrâhîn*'in son kısmı, yazarı İbrahim bin Abdullah'ın "Frenk uyuzu" diye nitelendirdiği frengi üzerinedir. Nuran Yıldırım'ın çalışmalarından bildiğimiz üzere, *Alâim*'in yazarının hastalığın hem Yunanca hem de Latince eserlerdeki ele alınışına hâkim olduğu açıktır. Zira İbrahim, Türkçe Frenk uyuzu olarak bilinen bu hastalığın Yunanca *kurha* ve Frenk dilinde de *mal-i françise* (mal français, Fransız hastalığı) olduğunu not eder.⁴¹ Ancak yazar hastalığın ortaya çıkışından bahsederken Hayâtîzâde ve İbn Sellûm'unakilere nazaran Yeni Dünya anlatısına hiç yer vermez. Bunun yerine, *Alâim*'de üç farklı teorinin not edildiğini görürüz: (1) Bu hastalık Nuh zamanından beri vardır. (2) Musa zamanından beri vardır. (3) Her bin yılda bir bozuk hava sebebiyle zuhur eden bir hastalıktır.⁴² *Alâim*'in yazılış tarihinin 1505 olduğunu düşündüğümüzde, son teori ilginç bir noktaya temas eder. Zira bunun, yazarın bahsi geçen "bin yılda bir" zuhur etme olayına tanıklık etmesine bir gönderme olması çok muhtemeldir. Öyle ki frenginin Avrupa'da en şiddetli epidemik boyutlara ulaştığı dönem bu ilk temas dönemidir.⁴³ Sonrasında ise hastalık epidemik olmaktan çıkıp endemik hale gelmiş, salgınlar üretmektense bilhassa şehir hayatında var olmaya devam eden bir olgu halini almıştır.⁴⁴ Dolayısıyla, İbrahim'in eserinde frengi üzerinde durmak istemesi, bu hastalığın o dönemin tıp dünyasının en öncelikli meselelerinden biri olmasıyla açıklanabilir. Avrupa'da frenginin tıbbileştirildiği dönemle çağdaş olan bu metinde Yeni Dünya'yla ilgili hiçbir bahsin olmaması ise hastalığın Yeni Dünya kökenlerine dair anlatının sonradan yaygınlaşmasıyla açıklanabilir. Bu durum, frenginin erken modern Avrupa'da kültürel bir mit haline dönüştürülerek bir ötekileştirme aracı olarak kullanıldığını iddia eden araştırmalarla da örtüşür.⁴⁵ Zira Kolomb'un keşifleri öncesinde Eski Dünya'da sifilis hastalığının varlığını gösteren araştırmaların sayısı her geçen gün artmaktadır.⁴⁶

Bunun ötesinde İbrahim bin Abdullah'ın cıva ve bitkisel kökenli tedavi formüllerini tecrübe üzere aktarması, kendisinin hastalığı teşhis ve tedavi etme fırsatı buldu-

41 Yıldırım, "Alâim-i Cerrâhîn'de Frengi," 45.

42 İbrahim bin Abdullah, *Alâ'im-i cerrâhîn: Cerrâh-nâme: (inceleme - metin - dizin - tıpkıbasım)*, der. Mehmet Gürelek, 1. baskı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları Bilim ve felsefe serisi, 74 32 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 220.

43 Montpellier Tıp Okulu'nun meşhur isimlerinden Jean Astruc (ö. 1766), 18. yüzyılda, frengi üzerine o zamana kadar yazılan yüzlerce eseri temel alarak, hastalığın yayılmasını ve mutasyonunu altı dönem halinde inceler: 1494-1516, 1516-1526, 1526-1540, 1540-1550, 1550-1562, 1562-1672. Buna göre 1494-1516 yılları arasında kapsayan ilk evre en şiddetli dönemdir. Bu evre bütün yaştan insanları içermiştir. İlerleyen süreçlerde hastalığın virülansı azalmıştır. Eugenia Tognotti, "The Rise and Fall of Syphilis in Renaissance Europe," *Journal of Medical Humanities* 30, sy. 2 (June 2009): 107, <https://doi.org/10.1007/s10912-009-9079-3>.

44 Tognotti, "The Rise and Fall of Syphilis"

45 Bu tartışmaları gündeme taşıyan en temel kaynaklardan biri için bkz. Jon Arrizabalaga, John Henderson, ve Roger Kenneth French, *The Great Pox: The French Disease in Renaissance Europe* (New Haven: Yale Univ. Press, 1997).

46 Mesela 13. yüzyıl Anadolu'sunda İznik'te frenginin varlığını tespit eden bir çalışma için bkz. Yılmaz Selim Erdal, "A Pre-Columbian Case of Congenital Syphilis from Anatolia (Nicaea, 13th Century AD)," *International Journal of Osteoarchaeology* 16, sy. 1 (January 2006): 16-33, <https://doi.org/10.1002/oa.802>. Bu konu hakkındaki tartışmalar, Kolomb öncesi tezi ve Kolomb sonrası hipotezi şeklinde iki karşı tez halinde sürmektedir. Ancak, hastalığın erken modern dönemden itibaren Yeni Dünya'yla ilişkilendirilmesi dolayısıyla paleontolojik veriler Yeni Dünya meselesiyle ilgili tartışmalardan bağımsız olarak ele alınmalıdır. Zira hastalığın Kolomb öncesi dönemde de var olduğunun tespiti, tarihsel aktörlerin aldıkları pozisyonu değiştirmez. Aksine, bu hastalık önceden de Eski Dünya'da mevcut idiyse, niye bunun Yeni Dünya'yla ilişkilendirildiği sorusu önem kazanır.

ğunu bize gösterir. Kendisinden neredeyse iki yüz sene sonra, Hayâtîzâde de cıva uygulamalarıyla ilgili olarak Rönesans hekimleri Gerolamo Cardano (ö. 1576), Felix Platter (ö. 1614) ve Daniel Sennert'in görüşleriyle ilgili detaylıca bir tartışma sunacak ama kendisinin cıva bazlı uygulamaları hiçbir zaman kullanma fırsatı bulamadığını not edecekti.⁴⁷ Hayâtîzâde'nin cıva kullanmamasını, hastalığın görülme sıklığının azalmasından ziyade, tercih meselesi olarak değerlendirmek daha yerinde bir yaklaşım olur. Çünkü cıvanın hastanın beden bütünlüğüne ve genel sağlığına verdiği zarar, Hayâtîzâde'nin gündemindedir. Üstelik İbrahim bin Abdullah'ın frengi bahsini yazdığı zamandan kendi zamanına kadar geçen sürede frengi için bitkisel kökenli yeni tedavi yöntemleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Bunlar dört tanedir: Biri Çin coğrafyasına ait çöğçindir.⁴⁸ Üçü ise Yeni Dünya'ya has olan sasafras (*sassafras*), saparina (*sarsaparilla smilax*) ve palo santo (*lignum vitae/guaiacum officinale*) bitkileridir.

İbn Sellûm ve Hayâtîzâde, sasafras, saparina ve palo santunun Yeni Dünya'da bulunduğunu ve dolayısıyla geçmiş alimler tarafından bilinmediklerini vurgularlar. Hayâtîzâde'nin sıralamasına bakılacak olursa, frengiye karşı en etkili olan, Peru'da yetişen saparina otudur.⁴⁹ Yerden dört-beş arşın uzun olan bu bitkiyi, önce Avrupa'ya, oradan da İstanbul'a getirirler. Etki sıralamasına göre saparinayı, palo santo dedikleri, Türkçede peygamber ağacı olarak bilinegelmiş ağaç takip eder. En son sırada ise Florida'da yetiştiği not edilen sasafras gelir. Ancak sasafras, palo santo gibi dozaşımalarının ciddi sorunlara sebebiyet vermediği, her yaştaki hastada kaynatılıp içilebilen bir bitki olduğu için yine de tercih sebebidir. Hayâtîzâde'nin buradaki kaynağı, Yeni Dünya'dan gelen bitkilerin bir farmakopesini yapıp Avrupa dünyasına tanıtmış olmakla tanınan hekim Nikolas Monardes'tir (ö. 1588). Monardes'in 1560'larda İspanyolca yazıp yayınladıkları, 1600'lere gelindiğinde Latinceye ve birçok vernaküler Avrupa diline çevrilmişti.⁵⁰ Son araştırmaların gösterdiği üzere, Monardes Osmanlı dünyasında on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren bilinmekteydi.⁵¹ Peygamber ağacını anlatırken Latince yaygın olan

47 "Amma bu fakir zıkr olunan etibbânın tedbirlerinde ekseriya hata olmayub isabetlerine şehadet eyler iken duhn-ı mezbûri maraz-e efrence müddet-i ömrümde istimâl eylemek vâki olmadı." Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi, "Resâilü'l-Müşfiyye Li'l-Emrâğ'i'l-Müşkile," fol. 77a.

48 Çöğçini ya da Çin kökü, frengiye dair endişenin yükselişe geçmesiyle birlikte 16. yüzyıldan itibaren bir tedavi yöntemi olarak talep görmeye başlamıştır. Yeni Dünya'dan gelen ve Sarsaparilla olarak bilinen *Smilax* türlerin Avrupa'da daha çok rağbet görmeye başlaması üzerine, çöğçini küresel olarak talep gören bir ticari nesne haline gelmiştir. Anna E. Winterbottom, "Of the China Root: A Case Study of the Early Modern Circulation of *Materia Medica*," *Social History of Medicine* 28, sy. 1 (Şubat 1, 2015): 22–44, <https://doi.org/10.1093/shm/hku068>. Hayâtîzâde ve İbn Sellûm'un çöğçini bahisleriyle ilgili daha detaylı bir değerlendirme için Duygu Yıldırım'ın doktora tezine bakılabilir: Yıldırım, "The Age of the Perplexed" 200–205.

49 Seçil Yılmaz, saparinanın (sarsaparilla) 1890'larda Batı Karadeniz bölgesinde yaşayanlar tarafından frengi tedavisinde kullanıldığını, yerel hekim Sadık Mustafa'nın mektupları üzerinden tespit eder. Seçil Yılmaz, "Love in the Time of Syphilis: Medicine and Sex in the Ottoman Empire, 1860-1922" (Unpublished Doctoral Dissertation, City University of New York (CUNY), 2016), 65. Bu durum, Yeni Dünya bitkilerinin kullanım alanın yüzyıllar içinde daha da genişlediğinin göstergesidir. Aynı zamanda bu makalede tartışılan yerleşme hikayesini bütüncül olarak okuyabilmek adına önem arz eder.

50 Alisha Rankin, "New World Drugs and the Archive of Practice: Translating Nicolás Monardes in Early Modern Europe," *Osiris* 37 (Haziran 1, 2022): 67–88, <https://doi.org/10.1086/719221>.

51 Monardes'in bütün bahsinin İbn Jani tarafından 16. yüzyılda Şam'da yapılan Arapça çevirisine dair bir tartışma için bkz. Aslıhan Gürbüz, "From New Spain to Damascus: Ottoman Religious Authorities and the Making of Medical Knowledge on Tobacco," *Early Science and Medicine* 26, sy. 5–6 (Aralık 2021): 569–574, <https://doi.org/10.1163/15733823-12340031>. Aynı zamanda, Monardes'le benzerlikleri (ve farklılıkları) bulunan, Arapça bir bütün risalesinin, 17. yüzyılın ilk yıllarında Türkçe'ye yapılan bir tercümesiyle ilgili bkz. Aleksandar Shopov, "Between the Pen and the Fields: Books on Farming, Changing Land Regimes, and Urban Agriculture in the Ottoman Eastern Mediterranean ca. 1500-1700" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2016), fols. 270–271.

terim *guaiacum* yerine, doğrudan İspanyolca terim olan *palo santo*yu kullanması, Hayâtîzâde'nin Monardes'in orijinal İspanyolca metnini kullanmış olabileceğini düşündürse de müellifin ismini kaydediş biçimi (*Nikolaus Monardus*) ortografik olarak Latinceyi andırır. Ancak, İspanyolca orijinal kaynağı kullanmış olması da külliye ihtimal dışı bırakılmamalıdır.⁵² Muhtemeldir ki İbn Sellûm'un birincil referans kaynağı da Monardes'ti. Ancak bunu açıkça belirten sadece Hayâtîzâde'dir.

Bu iki hekimin bu bitkilerin yeniliğine dair yaptıkları vurgu ve detaylı izahları, tıpkı frengi gibi tarihçilerin ilgisini çekmiştir. Ancak bu bitkilerin Osmanlı dünyasına ne zaman giriş yapmış olabilecekleri sorgulanmamış, dolayısıyla istemsizce bile olsa bu bitkilerin tıbbileştirilmesinin ancak geç on yedinci yüzyılda bu iki hekimle birlikte gerçekleştiğine dair bir kanı oluşmuştur. Bu tıbbileştirme sürecinin, on yedinci yüzyılın erken zamanlara kadar çekilebileceğinin halihazırdaki en güçlü kanıtı, Sakızlı İsa Efendi'nin *Devâü'l-Emrâz* adlı eserinde bulunur. I. İbrahim'in hekimbaşısı olarak tanıdığımız Sakızlı İsa'nın, bu eserini 1640'ların başında kaleme aldığı düşünülmektedir.⁵³ *Devâ* yaklaşık 400 tane rahatsızlığın incelemesini yapar ve tedavileri üzerine detaylı gözlemler sunar. Bu hastalıkların Türkçe, Latince, Arapça, Farsça, Yunanca ve bazen de İspanyolca gibi vernaküler Avrupa dillerindeki karşılıklarını verir.⁵⁴ Tıpkı *Nizamü'l-Edviye*'de de gördüğümüz gibi, bu durum İsa Efendi'nin ansiklopedik meraklarıyla doğrudan örtüşür.⁵⁵ *Devâ*'da frengiden, "*enva-i gudde ve emrâz-ı frenk*" başlıklı 351. kısımda bahsedilir.⁵⁶ Hastalığın çeşitli dillerdeki isimlendirilmesinden ve ilişkili hıtlardan bahsedildikten sonra ilaçlara geçilir. İsa Efendi'nin önerdiği ilaçlar hastalığın seviyesine veya sorunlu olduğu düşünülen hıta göre değişir. Çeşitli şekillerde hazırlayıp tüketmek için listelenen müfredatın içinde *çöpçini*, *sasafras*, *salsaparina* ve *gayaku* da vardır.⁵⁷ İlerleyen zamanlarda, Kütahya kopyasının okuyucularından birinin derkenara düştüğü not ilgi çekicidir. Buna göre "*salsaparina* saparinadır; *gayaku* peygamber ağacıdır; *sasafras* ise meşhur bir ağaçtır."⁵⁸ Bu noktada *gayaku* yani *guaiac* üzerine yapılacak tartışma önem arz eder.

52 Bu meseleyle ilgili bir tartışma için Brill'in *Translating Cultures in the Early Modern World* serisinde Giancarlo Casale ve Ann Thomson'un derlediği bir kitapta yayınlanacak şu yazıya bakılabilir: Tunahan Durmaz, "Ottomanisation of Renaissance Medicine: A Discussion of Hayâtîzâde's Healing Treatises for Formidable Diseases."

53 Sakızlı İsa ve *Devâü'l-Emrâz* hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Akdağ, "Sakızlı İsa Efendi'nin Deva-i Emraz İsimli Eseri," *Sakızlı İsa Efendi ve Nizamü'l-Edviye'si Üzerine İncelemeler*, der. Sibel Murad ve Mücahit Kaçar (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021).

54 İçeriğinde bunun gibi birçok önemli referans noktası bulunmasına rağmen, Sakızlı İsa'nın ve *Devâü'l-Emrâz*'ının tıp tarihçilerinin gündemine girmesindeki bu gecikmenin sebebi, Adivarcı tartışmaların araştırmacıların gündemini belli kaynaklar üzerinde tutmasıdır. Bugün artık *Osmanlı Türklerinde İlim* Batılılaşmacı ve indirgeyici bakış açıları sebebiyle eleştiriliyor olsa da bu durum hâlâ bu tartışmaların ne kadar etkili olduğunun da bir göstergesi olmalıdır. Öyle ki 17. yüzyılın üç önemli hekimi (Emir Çelebi, İbn Sellûm, Hayâtîzâde) Adivar'ın doğrudan gündemiyken, Sakızlı İsa Efendi ve külliâtından, ansiklopedik ve çok dilli doğasına rağmen *Osmanlı Türklerinde İlim*'de sadece tek cümleyle bahsedilir. Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 158. Nitekim sonraki tartışmalar da genelde bahsi geçen üç hekimin yazdıkları üzerinden yapılmış, İsa Efendi ve külliâtı yakın zamana kadar tarihçilerin gündeminde olmamıştır.

55 *Nizamü'l-Edviye* için bkz. Sakızlı İsa Efendi, *Nizamül Edviye*, der. Sibel Murad ve Mükerrer Bedizel Aydın (Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2019).

56 Sakızlı İsa Efendi, "*Devâü'l-Emrâz*," Kütahya Zeytinoğlu Halk Kütüphanesi 401, fol. 321b.

57 Sakızlı İsa, *gayaku* ağacının frengi hastalığına faydalarını ve bu doğrultudaki kullanım şekillerini *Nizamü'l-Edviye*'de de anlatmıştır. Buna göre kıyın, zeravend-i müderrec, şahtere gibi birtakım edviyeyle birlikte *gayaku* suda yirmi dört saat bekletilir. Bu süreç sonunda süzülen su bir sırça kaptaki saklanarak önerilen miktarlarda tüketilir. *Nizamül Edviye*, 639.

58 A.g. elyazması, "*Devâü'l-Emrâz*," fol. 322a.

Hayâtîzâde bu ağaçtan palo santo olarak söz eder, Türkçeye de peygamber ağacı olarak geçtiğini kaydeder. İbn Sellûm'un *Gâyetü'l-Beyân*'ın farmakopya kısmında yazdıkları Hayâtîzâde'ye göre çok daha geniştir. Buna göre, palo santonun Türkçesi mübarek ağaç demektir. Dişbudak ağacı olarak da bilinen lisanü'l-asafir ağacına benzer.⁵⁹ Çok yaygın olarak her yerde temin edilebilir. Hatta öyle ki bıçak sapı ve tarak yapımında kullanılır. Dışı sarı renk ama içi siyaha dönük bu ağacın faydaları saymakla bitmez. Kaynatıp suyu içildiğinde, idrar yollarına fayda sağlar. Hayli terleticidir bu sebeple soğuk mizaçlı hastalıkların çoğunda faydalıdır. Elbette, Yeni Dünya'nın hastalığı olan frenginin de ilacıdır.⁶⁰

İbn Sellûm'un anlattıkları, palo santonun, *Gayetü'l-Beyân*'ın yazılmış olduğu 1660'lı yıllarda Osmanlı dünyasında çoktan yerleşmiş olduğunu bize gösterir. İsa Efendi'nin hem *Devâ'da* hem de *Nizâmü'l-Edviye*'de *gayaku* ismini kullanmakla yetindiği palo santo adı 1640'lardan 1670'lere gelene kadar dilde yerleşmeye uğrayarak muhtemelen önce tam çevirisi olan mübarek ağaç, sonra da peygamber ağacı ismiyle anılır olmuştur. Ama bu bitkinin kullanımı o kadar yaygın bir hal almıştır ki frengi tedavisinin de ötesinde gündelik hayatın her alanında var olmaya başlamıştır.⁶¹ Bu durum elbette palo santonun Osmanlı dünyasında ne zamandan beri tanındığı sorusunu gündeme getirmektedir. Buna değinmeden önce elbette peygamber ağacının Avrupa kıtasına giriş serüvenini anlamak gerekir.

Herhangi bir ticari kayıt bulunmaması sebebiyle kesin değilse de genel kabul palo santonun İspanyol dünyasına 1508 yılı öncesi girdiği yönündedir.⁶² Frengi tedavisinde kullanımına dair ilk yazılar da 1510'lara kadar ortaya çıkmıştır.⁶³ Kendisi de frengiden muzdarip olan Ulrich von Hutten'in yazdığı 1519 tarihli kitapçık, palo santo üzerine yazılan ilk metinlerin en önemlisi olup, bitkinin kullanımı açısından uzun yıllar boyunca referans kaynağı olarak kalmıştır.⁶⁴ Ancak Hutten, meşhur eserini tamamlamadan önce de palo santonun frengi tedavisinde kullanımının en büyük destekçilerinden biridir. Öyle ki 1518'de Nüremberg Patriği Willibald Pirckheimer'a yazdığı mektubunda, henüz adı olmayan ve ağaçtan yapılan bir ilaçtan bahseder. Çok etkili olan bu ilaç için önce Tanrı'ya sonra da Augsburg'lu Fugger ailesine şükran borçludur.⁶⁵

59 İbn Sellûm sadece lisanü'l-asafirden bahseder. Lisanü'l-asafir diş budak ağacıdır. Bkz. Fırat Tuna, "Hezâr Esrâr Adlı Tıp Kitabının Latin Harflerine Aktarılması ve Tasnif Çalışması" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2016), 146.

60 Bu kısmın tamamı için bkz. Elbir, "Salih Bin Nasrullah (İbn Sellum El-Halebi) Gayetü'l-Beyan Fi Tedbiri Bedenî'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)," fol. 55a-55b.

61 Mesela, palasanta (palo santo) Evliya Çelebi'nin de sıklıkla bahsettiği ağaçlardan biridir. İstanbul'da mahafeciler esnafı tarafından, çimşir, santa ve kızılılık ağaçlarıyla birlikte cendere yapımında kullanılır. Evliya Çelebi b. Derviş Muhammad Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi / Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, der. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, and Robert Dankoff, 1. baskı, II. Kitap (İstanbul: Yapı Kredi Kültür, 1998), 341.

62 Bu tarihi 1508 olarak kaydeden bir yazı için bkz. Ivana Bičák, "From Praising the Remedy to Eulogising the Patient: Cristóbal de Castillejo's Satire of Guaiac in Early Modern Spain," *Social History of Medicine* 37, sy. 1 (June 28, 2024): 141-59, <https://doi.org/10.1093/shm/hkad072>.

63 Yohei Kikuchihara ve Hiro Hirai, "Syphilis in Renaissance Medicine," in *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, der. Marco Sgarbi (Cham: Springer International Publishing, 2020), 3182, https://doi.org/10.1007/978-3-319-02848-4_406-3.

64 Kikuchihara ve Hirai, 3182.

65 Thomas J. Bedenek, "The Influence of Ulrich von Hutten's Medical Descriptions and Metaphorical Use of Medicine," *Bulletin of the History of Medicine* 66, sy. 3 (1992): 359.

Fugger ailesi, on dördüncü yüzyılın sonunda tekstil tüccarlığı yapan bir aile olarak ekonomik güç kazanmış, sonraki yüzyılın sonlarına doğru ise Tyrol bölgesindeki gümüş üretimini kontrol altına alarak Avrupa'nın en zengin ailelerinden biri haline gelmiştir.⁶⁶ Öyle ki 1519'da Fugger'ler, I. Charles'a imparator olması için rüşvet olarak kullanacağı parayı borç olarak tahsis edecek kadar zengindirler.⁶⁷ I. Charles, nihayet İspanya Kralı olmasının akabinde hem borcunu ödeyecek hem de Fugger'lerden aldığı bu desteğin karşılığını onlara bazı ticari tekel imkanları sunarak verecektir.⁶⁸ Ailenin bir bölümünün İspanya'ya taşınmasına sebep olacak kadar karlı bu tekel imkanlarının belki de en önemlisi palo santo ticaretiydi.⁶⁹ Frenginin Avrupa'yı kasıp kavurduğu, cıvanın kahredici etkilerine maruz kalmamak için bir alternatife muhtaç olunan bu dönemde, Fugger'ler zenginliklerine zenginlik katmak için yeni bir imkan elde etmişlerdi. Sadece palo santunun ticaretini ellerinde tutmakla kalmadılar, ayrıca ağacın tıbbi kullanımı yaygınlaştıracak atımlarda da bulundular. Öyle ki kendi şehirleri olan Augsburg'ta, sadece palo santunun kullanımına imkân tanıyan *Holzhaus* (ağaç evi) isimli frengi hastaneleri kurdular.⁷⁰

On yedinci yüzyılda daha da büyük bir ilgi odağı haline gelecek olsa da, palo santo tedavisi on altıncı yüzyılın ikinci yarısında önem kaybetti.⁷¹ Aynı zamanlarda Fugger'ler, Macar Krallığı'nın kendilerine yarattığı sorunlarla mücadele ediyorlardı.⁷² Macar Kralı Ferdinand'ın (salt. 1556-1564) Fugger'lerin tekelinde bulunan madenleri ele geçirmek istemesi ve ticaret sırlarını vermeleri için zorlaması dolayısıyla, ailenin o zaman başında bulunan Anton Fugger (ö. 1560), Macaristan'daki iştiraklerini gözden çıkartmıştı. Marianna D. Birnbaum'un yazdığı üzere, bu dönem muhtemelen Anton'un Türklerle ticaret yapma fikrini benimsemesine yol açmıştı.⁷³ Fugger'lerin sadık bir çalışanı olan Hans Dernschwam'ın (ö. 1568) işte tam da 1553'te Osmanlı sarayını ziyaret etmek için yola çıkması enteresandır. Birnbaum, Dernschwam'ın Fugger'ler adına ticaret elçiliği yapmak için elimizde yeteri kadar kanıt olmadığını not eder. Ama bu durum palo santunun Osmanlı dünyasına girişiyle ilgili bir hipotez üretmek konusunda bize imkan sağlayabilir. Avrupa'da önem kaybettiği bir dönemde, Fugger'ler palo santoyu Dernschwam aracılığıyla Osmanlı'ya pazarlamayı düşünmüş olabilirler. Elbette bu iddia, ciddi kanıtlara muhtaçtır. Ancak, palo santunun Osmanlı sarayına girmek için uzunca süre beklemediğini düşünmek pek yanlış olmaz. Zaten Osmanlı entelektüellerinin fikrini meşgul etmek için on yedinci yüzyılı beklemediği su götürmez bir gerçektir. Öyle ki 1580'lerde III. Murat için yazılmış *Târih-i Hind-i Garbî*, guayacan olarak andığı bu bitkinin Porto Riko'da yetiştiğini yazar. Kaynatılmış suyunun Frenk marazına hayli faydalı olduğunu not etmekten de geri kalmaz.⁷⁴

66 Philip Ball, "Old Conflicts of Interest," *Nature Materials* 1, sy. 2 (October 1, 2002): 92–92, <https://doi.org/10.1038/nmat734>.

67 Ball.

68 David Saenz Sucunza, "The Strange Case of Guaiacwood," *Mètode*, sy. 88 (2016), <https://metode.org/issues/article-revistas/the-strange-case-of-guaiacwood.html>.

69 Saenz Sucunza.

70 Guenter B. Risse, *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals* (New York Oxford: Oxford university press, 1999), 215.

71 Kikuchihara ve Hirai, "Syphilis in Renaissance Medicine," 3182.

72 Marianna D. Birnbaum, "The Fuggers, Hans Dernschwam, and the Ottoman Empire," *Südost Forschungen* 50 (1991): 121.

73 Birnbaum, 124.

74 Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*, 175.

Sonsöz

Bu çalışmada, Yeni Dünya keşiflerinin Osmanlı dünyasındaki etkilerini ön plana çıkararak, Osmanlı tıbbının erken modern dönemde geçirmiş olduğu dönüşüm üzerine yapılan tartışmalara bir katkıda bulunulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, geç on yedinci yüzyıl Osmanlı hekimleri İbn Sellûm ve Hayâtizâde'nin yeni olduğunu iddia ettikleri hastalıklardan biri olan frengiye dair hiçbir şeyin esasen bu döneme özgü olmayışı, tıp bilgisindeki yenilik ve dönüşüm tartışmalarının kökenini geriye çekmek gerektiğinin bir göstergesidir. On yedinci yüzyılın sonunda ortaya çıkan bir yeni kimyasal tıp anlatısındansa, Osmanlı hekimlerinin Rönesans tıp metinlerine göstermiş oldukları ilgiyi, Avrasya kıtasının batısında on beşinci yüzyılın sonundan itibaren ciddi değişiklikler yaratan Amerika keşifleri ve bunun getirdiği karşılaşmalar üzerinden okumak; periyodik sınırlamalara takılmadan daha bütüncül bir bakış açısı kazanmamızı sağlayabilir. Aynı zamanda, tarihçinin tespit ettiği yeniliklerden, tarihsel aktörlerin şahit olduğu yenilikleri incelemek adına da fırsatlar sunabilir. Ama şu da vurgulanmalı ki buradaki amaç, Osmanlı tıbbındaki dönüşümü sadece Yeni Dünya keşifleriyle sınırlamak değildir. Aksine yeni olduğunu gördüğümüz her olguyu topyekûn birlikte ele almaktansa, sadece tıbbi literatüre bağlı kalmadan, tekil analizler yaptığımızda, bu dönüşümü daha iyi okuyabileceğimiz fikrini önermektir.

Bu tartışmaların derinleştirilebilmesi adına, daha çeşitli arşiv malzemesinin ve elyazmalarının araştırmaya dahil edilmesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle bahsi geçen Yeni Dünya *materia medica*'sının her birinin ayrı ayrı incelenmesi, Osmanlı dünyasının bu yeni bitkilerle nasıl tanıştığını ve etkileşime geçtiğini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, aktar terekeleri, helvahane defterleri⁷⁵ gibi kayıtlar üzerinden yürütülecek incelemeler, hem söz konusu bitkilerin Osmanlı dünyasında nasıl yaygınlaştığını hem de Osmanlı tıbbının Yeni Dünya keşifleriyle nasıl dönüştüğünü daha etraflıca irdeleyebilme imkânı sunacaktır. Palo santo ile birlikte ele alınacak diğer iki Yeni Dünya ağacı olan sasafras ve saparina (*sarsaparilla*) üzerine yapılacak incelemeler, bu araştırmanın ileriki aşamalarını şekillendirecektir.

KAYNAKÇA

Yayınlanmamış El Yazmaları

Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi. "Resâilü'l-Müşfiyye Li'l-Emrâzi'l-Müşkile," 1693. Süleymaniye Kütüphanesi, Selim Ağa Koleksiyonu 868.
Sakızlı İsa Efendi. "Devâü'l-Emrâz," Kütahya Zeytinoğlu Halk Kütüphanesi 401.

Yayınlanmış El Yazmaları

Evliya Çelebi b. Derviş Muhammad Zillî. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi / Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*. der. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, and Robert Dankoff. 1. baskı. II. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Kültür, 1998.
İbrahim bin Abdullah. *Alâ'im-i cerrâhîn: Cerrâh-nâme: (inceleme - metin - dizin - tıpkıbasım)*.

⁷⁵ Arslan Terzioğlu, der., *Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacılik = Eine Bisher Unbekannte Handschrift Über Die Herstellung Der Arzneien Im Topkapı-Schloss in Istanbul Und Ihre Bedeutung Für Die Geschichte Der Pharmazie*, Tıpkı Basımlar Dizisi 7 (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992).

der. Mehmet Gürlek 1. baskı. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları Bilim ve felsefe serisi, 74 32. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.

Sakızlı İsa Efendi. *Nizamü'l Edviye*. der. Sibel Murad and Mükerrerem Bedizel Aydın. Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2019.

Kitap, Makale ve Tezler

- Adivar, Abdülhak Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. 4. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Akdağ, Ahmet. "Sakızlı İsa Efendi'nin Deva-i Emraz İsimli Eseri." In *Sakızlı İsa Efendi ve Nizamü'l Edviye'si Üzerine İncelemeler*, der. Sibel Murad and Mucahit Kaçar. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021.
- Arıcı, Mustakim, ve Esra Aksoy. "Tıbb-ı Cedid Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları / Studies in Ottoman Science* 24, sy. 2 (July 6, 2023): 841–76. <https://doi.org/10.26650/oba.1265335>.
- Arrizabalaga, Jon, John Henderson, ve Roger Kenneth French. *The Great Pox: The French Disease in Renaissance Europe*. New Haven: Yale Univ. Press, 1997.
- Bachour, Natalia. "Healing with Mercury: The Uses of Mercury in Arabic Medical Literature." *Asiatische Studien - Études Asiatiques* 69, sy. 4 (2015): 831–66. <https://doi.org/10.1515/asia-2015-1040>.
- , "Iatrochemistry and Paracelsism in the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *Intellectual History of the Islamicate World* 6, sy. 1–2 (2018): 82–116. <https://doi.org/10.1163/2212943X-00601008>.
- , *Oswaldus Crollius Und Daniel Sennert Im Frühneuzeitlichen Istanbul*. Vol. 23. Neuere Medizin- Und Wissenschaftsgeschichte. Quellen Und Studien. Herbolzheim: Centaurus Verlag & Media, 2012. <https://doi.org/10.1007/978-3-86226-965-5>.
- Ball, Philip. "Old Conflicts of Interest." *Nature Materials* 1, sy. 2 (October 1, 2002): 92–92. <https://doi.org/10.1038/nmat734>.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016.
- Bedenek, Thomas J. "The Influence of Ulrich von Hutten's Medical Descriptions and Metaphorical Use of Medicine." *Bulletin of the History of Medicine* 66, sy. 3 (1992): 355–75.
- Biçak, Ivana. "From Praising the Remedy to Eulogising the Patient: Cristóbal de Castillejo's Satire of Guaiac in Early Modern Spain." *Social History of Medicine* 37, no. 1 (June 28, 2024): 141–59. <https://doi.org/10.1093/shm/hkad072>.
- Birnbaum, Marianna D. "The Fuggers, Hans Dernschwam, and the Ottoman Empire." *Südost Forschungen* 50 (1991): 119–44.
- Boyar, Ebru. "Medicine in Practice: European Influences on the Ottoman Medical Habitat." *Turkish Historical Review* 9, no. 3 (November 22, 2018): 213–41. <https://doi.org/10.1163/18775462-00903001>.
- Casale, Giancarlo. *Osmanlı'nın Keşif Çağı*. FOL Kitap, 2023.
- , *The Ottoman Age of Exploration*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2010.
- Duramaz, Tunahan. "Ottomanisation of Renaissance Medicine: A Discussion of Hayâtîzâde's Healing Treatises for Formidable Diseases (Yayınlanacak)."
- Elbir, Zekiye Gül. "Salih Bin Nasrullah (Ibn Sellum El-Halebi) Gayetü'l-Beyan Fi Tedbiri Bedenî'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2000.
- Erdal, Y. S. "A Pre-Columbian Case of Congenital Syphilis from Anatolia (Nicaea, 13th Century AD)." *International Journal of Osteoarchaeology* 16, sy. 1 (January 2006): 16–33. <https://doi.org/10.1002/oa.802>.
- Favaretti Camposampiero, Matteo. "Galenism in Early Modern Philosophy and Medicine." In *Encyclopedia of Early Modern Philosophy and the Sciences*, der. Dana Jalobeanu and Charles T. Wolfe, 1–8. Cham: Springer International Publishing, 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-319-20791-9_286-1.
- Goodrich, Thomas D. *The Ottoman Turks and the New World: A Study of "Tarih-i Hind-i Garbi" and XVIth-Century Ottoman Americana*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.
- Gruzinski, Serge. *Orada saat kaç? 16. yüzyılda dünyayı bilme arzusu*. çev. Özcan Doğan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010.
- , *Quelle Heure Est-Il Là-Bas? Amérique et Islam à l'orée Des Temps Modernes*. L'univers Historique. Paris: Editions du Seuil, 2008.
- Günergun, Feza. "Convergences in and around Bursa Sufism, Alchemy, and Iatrochemistry in

- Turkey 1500-1750." In *Entangled Itineraries: Materials, Practices, and Knowledges across Eurasia*, der. Pamela H. Smith. Pittsburgh, Pa: University of Pittsburgh Press, 2019.
- , "Ottoman Encounters with European Science: Sixteenth- and Seventeenth-Century Translations into Turkish." In *Cultural Translation in Early Modern Europe*, der. Peter Burke and R. Po-chia Hsia, 1. edisyon, 192-211. Cambridge University Press, 2007. https://www.cambridge.org/core/product/identifier/CBO9780511497193A021/type/book_part.
- Günergun, Feza, ve Şeref Etker. "From Quinaquina to 'Quinine Law': A Bitter Chapter in the Westernisation of Turkish Medicine." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları / Studies in Ottoman Science* 14, no. 2 (2013).
- Gürbüz, Aslıhan. "From New Spain to Damascus: Ottoman Religious Authorities and the Making of Medical Knowledge on Tobacco." *Early Science and Medicine* 26, sy. 5-6 (2021): 561-81. <https://doi.org/10.1163/15733823-12340031>.
- Gürel, Günseli. "Picturing the New World Marvels: Ottoman Paintings of Flora and Fauna and Political Discourse in the Tarih-i Hind-i Garbi (1583/4)." *Acı'ib: Occasional Papers on the Ottoman Perceptions of the Supernatural*, 2024. <https://doi.org/10.26225/5w5f-gj45>.
- Kâhya, Esin, ve Ayşegül Demirhan Erdemir. *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyet Tıp ve Sağlık Kurumları*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; Osmanlı Serisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Kikuchi, Yohei, ve Hiro Hirai. "Syphilis in Renaissance Medicine." In *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, der. Marco Sgarbi, 1-3. Cham: Springer International Publishing, 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-319-02848-4_406-3.
- Küçük, B. Harun. "Arabic into Turkish in the Seventeenth Century." *Isis* 109, sy. 2 (2018): 320-25. <https://doi.org/10.1086/698237>.
- Küçük, Bekir Harun. "Early Enlightenment in Istanbul." Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, San Diego, 2012.
- Küçük, Harun. *Science without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732*. University of Pittsburgh Press, 2019.
- Latour, Bruno. *We Have Never Been Modern*. 3. baskı. Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 1994.
- McGough, Laura J. *Gender, Sexuality, and Syphilis in Early Modern Venice: The Disease That Came to Stay*. Early Modern History : Society and Culture. Houndmills, Basingstoke, Hampshire [England] ; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2011.
- Parlak, Ömer Fatih. "On Syphilis in the Ottoman Empire and Turkish History Writing." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eastern Mediterranean University, 2012.
- Rankin, Alisha. "New World Drugs and the Archive of Practice: Translating Nicolás Monardes in Early Modern Europe." *Osiris* 37 (2022): 67-88. <https://doi.org/10.1086/719221>.
- Risse, Guenter B. *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals*. New York Oxford: Oxford university press, 1999.
- Saenz Sucunza, David. "The Strange Case of Guaiacwood." *Métode*, sy. 88 (2016). <https://metode.org/issues/article-revistas/the-strange-case-of-guaiacwood.html>.
- Sarı, Nil, ve Mükerrrem Bedizel Aydın. "The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries." In *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World: Proceedings of the International Symposium on "Modern Sciences and the Muslim World": Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XXth Century, (Istanbul 2-4 September 1987)*, der. Ekmeleddin İhsanoğlu. Studies and Sources on the History of Science Series, sy. 5. Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art, and Culture, 1992.
- Sennertus, Daniel. *Chymistry Made Easie and Useful. Or, the Agreement and Disagreement of the Chymists and Galenists*. çev. Nicholas Culpeper and Abdiah Cole. London: Peter Cole, 1662.
- Shopov, Aleksandar. "Between the Pen and the Fields: Books on Farming, Changing Land Regimes, and Urban Agriculture in the Ottoman Eastern Mediterranean ca. 1500-1700." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2016.
- Terzioğlu, Arslan, der. *Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacıik =: Eine Bisher Unbekannte Handschrift Über Die Herstellung Der Arzneien Im Topkapı-Schloss in Istanbul Und Ihre Bedeutung Für Die Geschichte Der Pharmazie*. Tıpkı Basımlar Dizisi 7. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992.
- Tezcan, Baki. "The Many Lives of the First Non-Western History of the Americas: From the New Report to the History of the West Indies." *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 40 (2012): 1-38.

- Tognotti, Eugenia. "The Rise and Fall of Syphilis in Renaissance Europe." *Journal of Medical Humanities* 30, sy. 2 (2009): 99–113. <https://doi.org/10.1007/s10912-009-9079-3>.
- Tuna, Fırat. "Hezâr Esrâr Adlı Tıp Kitabının Latin Harflerine Aktarılması ve Tasnif Çalışması." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2016.
- Varlık, Nükhet. "Between Local and Universal: Translating Knowledge in Early Modern Ottoman Plague Treatises." In *Knowledge in Translation: Global Patterns of Scientific Exchange, 1000-1800 CE*, der. Patrick Manning ve Abigail Owen, 177–90. Pittsburgh, Pa: University of Pittsburgh Press, 2018.
- Winterbottom, Anna E. "Of the China Root: A Case Study of the Early Modern Circulation of Materia Medica." *Social History of Medicine* 28, sy. 1 (February 1, 2015): 22–44. <https://doi.org/10.1093/shm/hku068>.
- Yerlioğlu, Akif Ercihan. "Paracelsus Goes East: Ottoman 'New Medicine' and its Afterlife." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2020.
- Yıldırım, Duygu. "The Age of the Perplexed: Translating Nature and Bodies Between the Ottoman Empire and Europe, 1650-1730." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stanford University, 2021.
- Yıldırım, Nuran. "Alâim-i Cerrâhîn'de Frengi." İçinde 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar. Sağlık Tarihi Yazıları-1*, 40–53. İstanbul, 2014.
- Yıldız, Sara Nur. "A Strange Affliction from Abroad: The Ottoman Chief Imperial Physician Hâyatizâde's Treatise on the Polish Plait (Plica Polonica)." *Intellectual History of the Islamicate World* 11, sy. 1 (2022): 229–65. <https://doi.org/10.1163/2212943x-12340009>.
- Yılmaz, Sevil. "Love in the Time of Syphilis: Medicine and Sex in the Ottoman Empire, 1860-1922." Yayınlanmamış Doktora Tezi, City University of New York (CUNY), 2016.

Halis mi Mahlut mu? Ticari ve Ahlaki Gözetim Kesişiminde Geç Osmanlı İstanbulu'nda Gıda Tahlilleri*

CAN GÜMÜŞ-İSPİR

Boğaziçi Üniversitesi,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
can.gumus@bogazici.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3589-4089
Makale geliş tarihi: 08 Mart 2025
Makale kabul tarihi: 28 Mayıs 2025

Özet

Bu makale, 1891–1900 yılları arasında 100'ün üzerinde farklı gıda malzemesi üzerinde gerçekleştirilen incelemelere dair detaylar barındıran bir arşiv belgesi ile 1915–1922 tarihli Sıhhi İstatistikler'e dayanarak, geç Osmanlı İstanbul'unda gıda düzenlemelerinin toplumsal ve yönetsel boyutlarını ele alır. Gıda analizlerinin yalnızca halk sağlığına yönelik teknik müdahaleler olmadığını, aynı zamanda kent yaşamında ahlaki düzeni sağlama, piyasa ilişkilerini denetleme ve devletin meşruiyetini pekiştirme çabalarıyla iç içe geçtiğini öne sürer. Bu bağlamda çalışma, modern belediye hizmetleri ve bilimsel analizlerin geliştiği bir tarihsel bağlamda ihtisab kurumuyula devam eden söylemsel ve pratik sürekliliklere dikkat çeker. Özellikle gıdada tağşiş ve sahtekarlığa dair uygulamalar üzerinden, devlet ile esnaf arasındaki pazarlık alanlarını, hukuk, kimya ve kamu yarası kavramlarının kesişiminde analiz eder. Böylece gıda tahlilleri, teknik bir denetim aracından çok, dönemin değişen toplumsal düzenine dair ipuçları sunan bir araç olarak değerlendirilir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İstanbul'u; gıda tahlilleri; ihtisab; tağşiş; mahlut; kamu sağlığı; modern belediye; piyasa denetimi; arzuhal; toplumsal meşruiyet; gözetim; modernite; sosyal kontrol.

Abstract

Drawing on an archival document detailing the analysis of over 100 different foodstuffs between 1891 and 1900, along with the Sanitary Statistics from 1915 to 1922, this article explores the social and administrative dimensions of food regulation in late Ottoman Istanbul. It argues that food analyses were not merely technical interventions aimed at protecting public health, but were also closely tied to efforts to uphold moral order in urban life, regulate market relations, and reinforce the legitimacy of the state. In this context, the study highlights both discursive and practical continuities with the historical institution of *ihtisab*, even during a period marked by the rise of modern municipal services and scientific analysis. Focusing especially on practices related to food adulteration, it examines the spaces of negotiation between the state and artisans at the intersection of law, chemistry, and public interest. Rather than viewing food analysis solely as a technical tool of inspection, the article evaluates it as a lens through which to understand broader transformations in the social order of the time.

Keywords: Ottoman Istanbul; food analysis; ihtisab; adulteration; public health; modern municipality; market control; petition; legitimacy; surveillance; modernity; social control.

* Önerileriyle makalenin gelişimine katkıda bulunan dosya editörleri Akif Ercihan Yerlioğlu ve Feza Günergun'a ve *Toplumsal Tarih Akademi*'nin anonim hakemlerine teşekkür ederim. Bu konuya dair merakım doktora araştırmam sırasında başladı. Beni bu konuyu ihtisab literatürüyle bağdaştırarak düşünmeye teşvik eden danışmanım Cengiz Kırılı'ya müteşekkirim.

Giriş

1890'lı yıllarda İstanbul'da gerçekleştirilen gıda teftişleri sırasında kahveye nohut karıştırdığı tespit edilen üç kahveci, Mıgırdiç, Sarkis ve Hacı Ethem, cezaya çarptırılır. Şubat 1893'te kaleme aldıkları ortak arzuhalde, kahveci esnafının bu ve benzeri durumlardan ötürü sürekli para ve hapis cezasına çarptırıldığını, bunun da geçimlerini ciddi şekilde zorlaştırdığını belirtirler. Kahveyi taşıyış etme sebeplerinin halkı aldatmak değil, halkın ucuz kahve talebine yanıt vermek olduğunu savunurlar. Dilekçelerinde padişahın ve Osmanlı idaresinin adalet anlayışına ve hukuk düzenine atıfta bulunarak bu denetim sisteminde bir düzeltme yapılmasını ve mağduriyetlerinin giderilmesini talep ederler. Böylelikle, devletin halkın refah ve saadetini temin edeceğine dair inançlarını vurgularken taleplerini, düzenin ticari, yasal ve ahlaki unsurlarını retorik bir araç olarak kullanarak dile getirirler.¹

Bu yazışmaların 1892-1895 yılları arasında devam eden kolera salgını bağlamında gerçekleştirildiğini ifade etmek yerinde olacaktır. İstanbul'daki ilk kolera vakası 1893 yılının sonbaharında kaydedilmiş olsa da 1890'ların başından itibaren imparatorluğun farklı bölgelerinde küçük ölçekli vakalar görülmekte, Avrupa ile Rusya'daki salgınlar dikkatle izlenmekteydi. Ayrıca, on dokuzuncu yüzyılın daha önceki kolera salgınlarından edinilen bilgi ve deneyimler doğrultusunda başkentte yeni bir salgının önlenmesi için kent hijyenini korumaya yönelik tedbirler alınmaktaydı. Dolayısıyla bu arzuahaller, Eylül 1893'teki ilk kolera vakasından önce yazılmış olsa da imparatorluğun son yüzyılındaki salgın deneyimleri ile bunların vesile olduğu bilimsel dönüşümlerin bir ürünüdür.² Söz konusu bu bilimsel dönüşümün kent hayatına yansımaları arasında beledi teftişlerin ve gıda kontrollerinin sıklaşması ve sertleşmesi yer alır.

Bu bağlamda gıdaya yönelik gerçekleştirilen düzenlemelerin temel hedeflerinden biri kolera gibi sindirim sistemi vasıtasıyla bulaşan hastalıkların ortaya çıkmasını ve yayılmasını önlemektir. Buna göre, bilhassa salgın dönemlerinde sindirimi zorlayıcı yiyeceklerin satışı ve tüketimi sınırlandırılmış, gazetelerde ve diğer basılı eserlerde halkın bu husustaki farkındalığını artırmaya yönelik yayınlar yapılmıştır.³ Fakat bu minvaldeki gıda kontrollerini yalnızca mide-bağırsak sistemini hedef alarak koleraya sebep olduğu düşünülen yiyeceklerle sınırlamak eksik olacaktır.

1 T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BEO 179/13356, (16 Şubat 1308).

2 Burada kastedilen "bilimsel dönüşüm", 19. yüzyılın sonlarında miazmatik hastalık teorilerinden mikrop teorisine geçişle şekillenen, hijyen anlayışındaki paradigmatik değişimi ifade eder. Bu dönüşüm ani bir kopuştan ziyade, David Barnes'in "sıhhi-bakteriyolojik sentez" kavramıyla açıkladığı gibi, eski ve yeni yaklaşımların iç içe geçtiği bir süreci yansıtır. Louis Pasteur ve Robert Koch'un mikrobiyolojik çalışmaları çevresel temizlik pratiklerine bilimsel bir zemin sağlarken, Bruno Latour'un da vurguladığı gibi, bu dönüşüm yalnızca bireysel bilim insanlarının başarısına değil, daha geniş bir toplumsal ve kurumsal altyapıya dayanmıştır. Osmanlı bağlamında ise kötü kokular ve hijyen eksiklikleri yalnızca biyolojik tehditler değil, aynı zamanda modernleşme projelerinin başarısızlığına işaret eden unsurlar olarak kavranmış, bu durum halk sağlığı uygulamalarının hem duyuşsal hem de politik anlamda güç kazanmasına neden olmuştur. Gıda özelinde ise bu dönüşüm, yalnızca mide-bağırsak enfeksiyonlarıyla ilişkilendirilen maddelerin denetimini değil, aynı zamanda gıdanın saflığını, içeriğinin kimyasal analizini ve piyasadaki dolandırıcılıkla mücadeleyle de kapsayan daha kapsamlı bir kontrol anlayışının gelişmesini beraberinde getirmiştir. Böylece gıda, yalnızca hastalık taşıyıcısı değil, aynı zamanda düzenin ahlaki ve bilimsel bütünlüğünü tehdit eden bir unsur olarak da denetime tabi tutulmuştur. Bknz., Bruno Latour, *The Pasteurization of France* (Cambridge: Harvard University Press, 1993 [1984]); David S. Barnes, *The Great Stink of Paris and the Nineteenth-Century Struggle against Filth and Germs* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006).

3 Nuran Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Gıda Kontrolüne Bakış", *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi* 21 (2011): 68-73.

Zira bu dönemde gıdaların saflığına ve hileli gıdaların tespitine yönelik yapılan düzenlemeler de sıklaştırılmış, tağşiş edilmiş gıdaların satışını ve piyasadaki dolaşımını engelleyerek bireyin ve toplumun sağlığını korumak amaçlanmıştır.⁴

Osmanlı Devleti'nde bu doğrultuda atılan adımları devletin on dokuzuncu yüzyılda değişen yönetim zihniyeti ve artan gözetim pratikleriyle açıklamak mümkündür. Bu bağlamda nüfus sayımları, tahrirler, sıhhi istatistikler ve ölüm istatistikleri gibi çeşitli araçlar vesilesiyle toplum "okunabilir" kılınmıştır. Cengiz Kırılı'nın da işaret ettiği üzere, Osmanlı modernitesi bağlamında dönüşen gözetim pratikleri devletin nüfusu şekillendirmesini ve yönetmesini sağlayan araçlar da sunduğundan aynı zamanda kurucu bir niteliğe sahiptir.⁵ Fakat bu müdahaleleri yalnızca yönetim bakış açısıyla değerlendirmek yine de eksik kalacaktır. Gıda tahlillerine dair detaylar sunan Osmanlı'nın son dönemine ait çeşitli arşiv belgeleri ve sıhhi istatistikler bu kapsamda hangi ürünlerin incelendiğine ve sürecin barındırdığı sosyoekonomik ihtilaflara dair de ayrıntılı ipuçları sunar.

Kakao, kahve, çikolata, rom gibi ürünlerin yanı sıra süt, yağ ve un gibi temel gıdaların yer aldığı bu analizler, sadece halk sağlığının korunmasına değil, aynı zamanda modern bir devletin piyasa düzenine ne şekilde ve hangi aktörler aracılığıyla müdahil olduğuna dair de içgörüler sağlar. Bu dönemde gıda saflığını ve hijyenini denetleyen ve cezaları uygulayan aktörler, klasik dönemde bu görevi üstlenen ihtisab otoritesiyle ilişkili kişilerden ziyade laboratuvarlardaki kimyagerler, doktorlar, mahkemeler ve modern belediyenin çeşitli aktörleridir. Belediye hijyene ve ahlaka mugayir bu durumları tespit etmekte, kimyagerin bilimsel analizleri hukuki süreçlerin temelini oluşturmakta, müdde-i umumi ise bu bulgulara dayanarak gerekli yasal adımları atmaktadır. Bu iş bölümü, devletin modernleşme sürecinde bilim ve hukuku birleştirerek kamu sağlığını ve piyasa düzenini koruma çabasını yansıtırken, klasik dönemlerde hisbe ilkesinin yönlendirdiği düzenlemelerle bu modern pratikler arasındaki bağlantılara dair de yeni sorular ortaya çıkarmaktadır.

Bu sorulardan hareketle, Osmanlı arşivinde yer alan ve 1891-1900 senelerinde 101 farklı gıda maddesi üzerinde gerçekleştirilen tahlillere dair detaylar barındıran bir belge ile 1331-1338 [1915-1922] Sıhhi İstatistikleri'nde gıda tahlillerine dair yer alan istatistikleri temel alarak Osmanlı'nın son dönemindeki gıdaya yönelik düzenleme girişimlerinin ve gıda tahlillerinin kentteki toplumsal yansımalarını inceleyeceğim. On dokuz ve yirminci yüzyıllardaki gıda kontrol mekanizmalarının önceki dönemle olan sürekliliklerine işaret ederek bu "modern" müdahalelerin "hisbe" ilkesi ve "ihtisab" kurumları ile ne dereceye kadar örtüştüğünü sorgulayacağım. İhtisabı, yasal ortamın sekülerleşmesi ve modern belediye hizmetlerinin gelişmesiyle birlikte terk edilen "arkaik" (ve dini) bir uygulama olarak gören geleneksel literatürün aksine, burada tartıştığım dönemde ihtisab kurumuyla ilişkilendirilen sosyal kontrol ve ahlaki işlevlerin on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki gıda kontrol mekanizmalarında geçerli olduğunu öne süreceğim.

4 1892-1895 salgının İstanbul'da seyrinin detaylı bir incelemesi için bkz., Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)* (İstanbul: Kitabevi, 2007).

5 Osmanlı Devleti'nde 1840'lardan itibaren dönüşen gözetim ve yönetim pratiklerini kamuoyunun oluşumu bağlamındaki bir değerlendirmesi için bakınız: Cengiz Kırılı, "Surveillance and Constituting the Public in the Ottoman Empire", *Publics, Politics and Participation: Locating the Public Sphere in the Middle East and North Africa*, yay. haz. Seteney Shami (New York: SSRN, 2009), 177-203.

Ahlaki Düzen mi, Hijyenik Düzen mi? İhtisab'ın Gıda Düzenlemeleri Bağlamındaki İlgisi

Osmanlı İmparatorluğu'nda pazar denetimi ve gıda kontrol mekanizmalarının kökeni İslam'a dayanan hisbe ilkesine dayandırmak mümkündür. Kur'an-ı Kerim'den ilhamla "yanlış yasaklamak" "doğruyu emretmek" ilkesini temel alan ihtisabla ilişkili kurumların, kamusal alanlarda hakkaniyet ve adaleti tesis etmesi beklenir.⁶ Osmanlı örneğinde pazar denetimi ve toplum düzeninin sağlanmasında merkezi roller üstlenmiş olan ve ihtisab ağası veya ihtisab emini olarak da bilinen muhtesib, klasik dönemde kadı tayin edilen her yerde onun yardımcısı olarak çeşitli sorumluluklar üstlenmekteydi.⁷ Bu görevler arasında, özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde, esnafı denetlemek, narhları belirlemek ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak gibi iktisadi ve toplumsal hayatın düzenlenmesine yönelik unsurlar yer almıştır. Kentin asayışı ve iaşesini temin etmek gibi önemli görevleri de yerine getiren muhtesibin, içtimaî, iktisadî, adlî ve dinî alanları kapsayan geniş yetkileri, bu konumun toplum üzerindeki etkisini artırmaktadır.⁸ Susana Narotzky ve Eduardo Manzano, hisbe kurumunu yalnızca bir pazar denetim mekanizması olarak değil, toplumsal refahı düzenleyen ahlaki bir ekonomi rejimi olarak yorumlarlar. Muhtesib, bireysel davranışları kamusal görünürlük üzerinden denetleyen bir aktöre dönüşürken, "doğruyu emretmek, yanlış yasaklamak" ilkesi sayesinde kamusal-özel sınırlarını bulanıklaştırır. Hisbe aracılığıyla ekonomik ilişkiler, ilahi buyruklarla çerçevelenen ahlaki sorumluluklara bağlanır; bireysel kâr arayışı, kamunun kolektif iyiliğiyle dengelenir.⁹ Bu çerçevede Relli Shechter da erken modern dönem Osmanlı ekonomik yapısını, verimlilikten ziyade istikrar ve toplumsal adaleti önceleyen bir "piyasa refahı" rejimi olarak değerlendirir. Shechter'e göre bu sistem, loncalar, vakıflar ve kadılar gibi yerel aktörler aracılığıyla, merkezî denetimin zayıfladığı dönemlerde dahi sürdürülebilmiş; ekonomik düzen "aşağıdan" değil, "ortadan" gelen bir toplumsal uzlaşa temelinde korunmuştur. Hem Shechter'in hem de Narotzky ve Manzano'nun analizleri, ağırlıklı olarak erken modern döneme odaklanır.¹⁰

6 Kristen Stilt & M. Safa Saraçoğlu, "Hisba and Muhtasib", *The Oxford Handbook of Islamic Law*, yay. haz. Anver M. Emon & Rume Ahmed (Oxford: Oxford University Press, 2018), 327–356, <https://academic.oup.com/edited-volume/28121/chapter/212291852>. Christian Lange'in Selçuklu dönemindeki ihtisab uygulamalarına dair çalışması, bu mekanizmanın yalnızca pazar düzenini sağlamaya yönelik bir araç değil, aynı zamanda kamusal ve özel alan arasındaki sınırları şekillendiren bir devlet aygıtı hâline geldiğini ortaya koyar. Başlangıçta kamusal alanla sınırlı olan muhtesibin yetkileri, Selçuklu iktidarı altında genişlemiş ve ev içi mahremiyetin denetlenmesine kadar uzanmıştır. Lange'e göre bu dönüşüm, hisbe kurumunu sadece iktisadi veya ahlaki bir gözetim mekanizması olmaktan çıkarıp, devletin şehre nüfuz eden baskı ve ceza aparatının merkezine yerleştirmiştir. Selçuklu muhtesibi, sultanın temsilcisi olarak kamusal şiddet uygulama yetkisine sahip olmuş; teşhir cezaları, ev baskınları ve dini inançların sorgulanması gibi uygulamalarla özel alanın dokunulmazlığını zedelemiştir. Lange'in incelediği biçimiyle Selçuklu hisbesi, yalnızca İslami bir gelenek değil, aynı zamanda devletin toplum üzerindeki fiziksel ve sembolik hâkimiyetini artıran bir araç olarak işlev görmüştür. Bu çerçevede, hisbe ilkesinin kurumsal anlamı, tarihsel bağlamlara göre değişen ve yeniden şekillenen bir nitelik arz etmektedir. Bknz., Christian Lange, "Changes in the Office of Hisba Under the Seljuqs," *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*, yay. haz. Christian Lange ve Songül Mecit (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011), 157–81.

7 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995), c.1, 301.

8 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 123.

9 Susana Narotzky ve Eduardo Manzano, "The Hisba, the Muhtasib and the Struggle over Political Power and a Moral Economy: An Enquiry into Institutions," *Diverging Paths? The Shapes of Power and Institutions in Medieval Christendom and Islam*, yay. haz. John Hudson ve Ana Rodríguez (Leiden; Boston: Brill, 2014), 30–54.

10 Relli Shechter, "Market Welfare in the Early-Modern Ottoman Economy: A Historiographic Overview with Many Questions," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 48 (2), 2005, 253–276.

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde bu ahlak ekonomisi rejimi modernleşme, profesyonelleşme ve teknik uzmanlık bağlamında yeniden tanımlanmış¹¹; hisbe ilkesinin kurumsal mirası yeni aktörler ve kurumlar arasında ayrılmıştır. Aşağıda ele alınacak olan on dokuzuncu yüzyıl Mısır ve Osmanlı örnekleri, bu dönüşümün yalnızca idari bir yeniden yapılanma olmadığını; aynı zamanda kamusal otoritenin meşruiyetini halk sağlığı, hijyen ve kamu yararı gibi yeni rasyonalite biçimleri üzerinden yeniden kurma çabasına işaret ettiğini göstermektedir. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması akabinde İhtisab Nezareti kurulmuştur. Nalan Turna'ya göre vergilendirilebilir nüfus ile olan bağlantıları ve kentteki toplumsal gruplar ile mevcut ilişkileri göz önünde tutularak yeniçeriler bu nezarete entegre edilmiş, böylelikle ihtisab kurumu, İslami kökenlerine de paralel olarak, pazar düzenin yanı sıra kamu asayişini de sağlayan bir kurum hâline gelmiştir.¹² 1855 yılında Şehremaneti'nin kuruluşuyla birlikte İhtisab Nezareti lağvedilmiştir.

İhtisab Nezareti'nden Şehremaneti'nin kuruluşuna geçiş sürecini modernleşme paradigması bağlamında ele alan incelemeler mevcuttur. Buna göre İhtisab Nezareti modern belediye yönetiminin erken bir örneği olarak değerlendirmiş, bu kurumun ortadan kaldırılmasıysa modası geçmiş, yozlaşmış bir kurumun çöküşü ve yerine Batı tarzı kurumların kurulması olarak görülmüştür.¹³ İlber Ortaylı İhtisab Nazırlığı için "yapıcı bir belediye hizmetler bütününden çok, yasaklayıcı ve despotik bir uygulamanın örneği olarak sayılmalıdır" der ve hem Zabtiye Müşiriyeti'nin kuruluşunu (1846) hem de Şehremaneti'nin kuruluşunu (1855) bir kopuş olarak değerlendirir.¹⁴ Kristen Stilt ve Safa Saraçoğlu gibi araştırmacılar bu görüşün eksikliklerine dikkati çekerek, ihtisaba ilişkin toplumsal kontrol işlevlerinin ve bu kurumun İmparatorluk'taki ekonomik dönüşümlerle ilişkisinin yeterince detaylı incelenmediğinin altını çizer.¹⁵

Hisbe ilkesinin Mısır'daki işleyişine dair yürütülen bazı çalışmalarsa daha karmaşık bir analiz sunar. Örneğin on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Mısır'daki halk sağlığı kararnameleleri, polis raporları ve kimya ders kitaplarını detaylı olarak inceleyen Khaled Fahmy, hisbeye ilişkin iktidarın, modern düzende polisler ve gıda kimyagerleri gibi modern aktörler arasında paylaşıldığını ortaya koyar. Hisbe'nin sabit bir anlam taşımaktan ziyade daha dinamik yönüne işaret eden Fahmy, modern düzenlemelerde izini sürdüğü hisbenin temel amacının artık kamu ahlakını korumak olmadığını, bunun yerine halk sağlığını korumanın ve temin etmenin temel hedeflerden biri hâline geldiğini öne sürer.¹⁶ Aynı şekilde Ahmed Ezzat da hisbenin on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında Mısır bağlamındaki önemini vurgulamaktadır. Fahmy'nin iddiasına paralel olarak, Ez-

11 A.g.e.

12 Nalan Turna, "Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance, and Taxation in Early Nineteenth-Century İstanbul", *New Perspectives on Turkey* 39 (2008): 181.

13 Osman Nuri Ergin, *Mecelle'de İhtisab Nezareti'nin çöküşü ve modern belediye hizmetlerin doğuşunu bu bağlamda değerlendirir*. Bakınız, Ergin, *Mecelle*, c. 1, 299-376. Ayrıca bakınız, Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da İhtisab Müessesesi: Yerel Yönetim* (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2006); Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Belediye Teşkilatı ve Belediye Kanunları* (İstanbul: OSAV, 2005).

14 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 129.

15 Stilt & Saraçoğlu, "Hisba and Muhtasib".

16 Khaled Fahmy, *In Quest of Justice: Islamic Law and Forensic Medicine in Modern Egypt* (Oakland, CA: University of California Press, 2018), 179-183.

zat muhtesibin azalan rolünün dinin kamusal alandaki azalan rolünden ziyade bu bu rolü yetersiz kılan sosyal ve ekonomik dönüşümlerden kaynaklandığını vurgular.¹⁷ Ezzat'ın iddiasına göre hisbenin özü, hâkimler, polis memurları ve savcılardan oluşan modern ceza adalet sistemine dahil edilmiştir. Mısır'da dönemin ceza kanunu inceleyen Ezzat, kamu ahlakı nosyonunun hâlen gündemde olduğunu ifade ederek bunu "ceza hukukunun ahlakı" olarak adlandırır.¹⁸

Bu eleştirel çalışmalardan ilham alan bu makale Osmanlı'nın son döneminde ihtisabın süregelen önemini vurgulamaktadır. Bu bağlamda bu makalede Osmanlı'nın son döneminde gıdaya yönelik düzenlemelerin halk sağlığının yanı sıra, ahlaki otorite ve kamu yararı söylemlerini nasıl harekete geçirdiğini inceleyecektir. Fahmy ve Ezzat'ın iddialarına paralel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüz yılında İhtisab Nezareti'nin görevleri – kimyagerler, doktorlar, belediye müfettişleri, savcılar ve hakimler gibi – çeşitli aktörlere dağılmıştır. Gıda düzenlemeleri ve bu bağlamda alınan hijyen önlemleri etrafındaki tartışmalar esnasında da çeşitli toplumsal aktörler devletin "ahlaki" otoritesini sıklıkla öne sürmüş, devlet ise buna cevaben bu düzenlemelerin kamu yararına olan katkısını vurgulamıştır. Böylece ihtisabın "yanlışı yasaklama" ve "doğruyu emretme" işlevleri, bireysel ahlaktan öteye geçerek, geniş kamu yararıyla ilişkilendirilmiştir. Osmanlı yetkilileri, salgın hastalıklara yanıt olarak kentsel çevreyi düzenlerken kamu refahı ilkesini benimsemiş ve ihtisab, adil pazar uygulamalarını ve kamu yararına hizmet eden hijyenik düzenlemeleri destekleyen bir mekanizma olarak işlev görmüştür. Bir sonraki bölümde detaylandırılacak olan, piyasada insan sağlığına zararlı olabilecek hileli ve bozuk gıdaların satışının yasaklanması ile gıdada saflığı korumaya yönelik adımlar da bu bağlamda düşünülecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Gıda Tahlillerinin Hukuki Bağlamı ve Kimya'nın Müstakil Bir Bilim Olarak Ortaya Çıkışı

Osmanlı İmparatorluğu'nda gıda kontrolünün yasalaşmasına yönelik ilk adımları Ceza Kanunu çerçevesinde görebiliriz.¹⁹ 1858 Ceza Kanunu'nun 196, 254 ve 257. maddeleri, gıda hijyenini sağlamak ve tağşişi önlemek amacıyla çeşitli düzenlemeler getirmiştir. Bu maddeler, bozulmuş ve zararlı gıdaların satışını yasaklayıp

¹⁷ Ahmed Ezzat, "Law and Moral Regulation in Modern Egypt: Hisba from Tradition to Modernity", *International Journal of Middle East Studies* 52 (2020), 682.

¹⁸ A.g.e.

¹⁹ Osmanlı Devleti'nde gıdada analizlerinin yaygınlaşmasına ve gıda hijyeninin korunmasına yönelik alınan tedbirler Avrupa'daki gelişmelerden bağımsız düşünülmemelidir. Gıdada sahtecilik, Avrupa'da 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında sanayileşme, kentleşme, kapitalist piyasa yapılarındaki dönüşüm ve tarımın ticarileşmesiyle birlikte artış göstermiştir. Üretici ve perakendecilerin maliyeti düşürmek, ürünün görünümünü iyileştirmek ve kâr marjını artırmak gibi motivasyonlarla başvurduğu bu uygulamalar, özellikle emekçi sınıflar için ciddi sağlık riskleri yaratmaktaydı. Kimya biliminin gıda üretimine entegre oluşu ve uluslararası ticaretin genişlemesiyle birlikte, bu eğilim bazı araştırmacılar tarafından eleştirilirken, bazıları tarafından modern üretim biçimlerinin kaçınılmaz bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Edward Collins, katkı maddesi ve koruyucu kullanımının yaygınlaşmasını "yasallaştırılmış sahtekârlık" olarak tanımlar. İngiltere'de 1850'lerde gıda sahtekarlığı sorunu zirveye ulaşmış; ekmek, çay, kakao, bira ve şeker gibi temel gıdalarda arsenik, sülfat ve bakır gibi zararlı maddelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Tepki olarak 1871'de sahteciliğe karşı bir dernek kurulmuş, yasal düzenlemeler çerçevesinde kamu yararı adına gıda tahlilleri yapacak kimyagerlerin görevleri tanımlanmıştır. Edward J. Collins, "Food Adulteration and Food Safety in Britain in the nineteenth and Early twentieth Centuries", *Food Policy* 18 (1993): 95–109; Avrupa'nın birçok kentinde belediye laboratuvarları bu sürecin temel kurumsal aktörlerinden biri haline gelmiştir. Fransa örneği için bkzn., Alessandro Stanziani, "Negotiating Innovation in a Market Economy: Foodstuffs and Beverages Adulteration in Nineteenth-Century France", *Enterprise and Society* 8 (2007): 375–412.

bu tür eylemleri gerçekleştirenleri cezalandırarak halk sağlığını koruma altına almayı hedeflemiştir. Örneğin, sağlığa zararlı içecekler satanlara hapis ve para cezası gibi cezai yaptırımlar öngörülmüş, ayrıca satılan malzemelere devlet tarafından el konularak sağlığa yönelik tehditlerinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca çürümüş ve bozuk yiyecek satanlara para cezası verilmesi gibi düzenlemelerle, sağlığa zararlı gıdaların toplum içindeki dolaşımını ve tüketimini kısıtlamak amaçlanmıştır.²⁰ Bu düzenlemelerin ardından, Osmanlı İstanbul'unda gıda maddelerini denetleyen aktörlerin sayısı artmıştır. Örneğin, Belediye Çavuşlarının *Vezaifine Dair Talimatname* (1871), çavuşlara gıda maddelerini denetleme yetkisi vererek gıda piyasasında hijyenik olmayan unsurları tespit etmeyi amaçlamıştır.²¹ Yine, 1883'te ayda bir toplanmak üzere kurulan Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye'nin görevlerinden biri İstanbul'da satılan ve kentin gümrüklerine ulaşan yiyecek ve içeceklerle ilgili şikayetleri incelemektir.²² Bu adımlara paralel olarak Dahiliye Nezareti 1887 yılında yurtdışından ithal edilen ve Osmanlı pazarlarında satılan çeşitli mağşuş yağlar, bilhassa da sade yağ, hakkında vilayetlere bir bilgilendirme yapmış, Osmanlı yetkilileri artan ticari ilişkiler bağlamında gümrüklere gelen ithal gıda maddeler üzerinde kapsamlı bakteriyolojik analizler yapılmasının önemini vurgulamıştır.²³ Gıda maddelerinin kimyasal analizinin sınırlı personel sayısı, ödenmemiş maaşlar ve farklı bürokratik birimler arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle oldukça çetrefilli bir görev olduğunu vurgulamakta fayda var.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yürürlüğe giren bu düzenlemeler, Gümrüklerce İcra Edilecek Muayene-i Sıhhiyeye Dair Nizamname (1906) için bir temel oluşturmuştur. Bu düzenleme, ithal edilen kimyasal ve farmasötik malzemeler ile yağ, un, kahve ve çay gibi gıdaların hijyenik koşullarını ve saflık durumlarını denetlemek amacıyla geliştirilmiştir. Bu amaçla, İstanbul'daki gümrük bünyesinde bir laboratuvar kurulmuş, buradaki analizler istihdam edilen kimyagerler ve bakteriyolog aracılığıyla yürütülmüştür.²⁴ Bu profesyonellerin ithal edilen malzemelerin sağlık açısından herhangi bir tehlike içerip içermediğini kontrol etmesi ithalat için uygun bulunmayan ürünleri de ülkesine geri göndermeleri bekleniyordu.

Tüm bu yasal metinlerin de gösterdiği üzere Osmanlı'daki kimya laboratuvarları, kimya eğitimi ve kimyagerler bu süreçte mühim bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda kimya laboratuvarlarının kuruluşu ve gelişimi geniş çaplı bilimsel gelişmelerin ve kurumsal modernleşmenin bir parçasıydı. Öncü kurumlardan biri olan Tıphane-i Amire'nin müfredatında kimya dersleri de yer alıyordu.²⁵ Sonradan

²⁰ Bu dönemde kentsel mekâna yönelik düzenlemeler de Ceza Kanunu'nun 257. maddesini referans alarak gıda düzenlemelerine dair detaylar barındırır. Örneğin, Sokaklara Dair Nizamname (1858), gıda sorununu kentsel mekânın düzenlenmesiyle bütünleşik olarak ele alırken hayvan kesiminin ve et satışının kentin belirli yerlerine sınırlandırılması gerektiğini belirtir, ayrıca kasap dükkanlarının mekânsal organizasyonuna dair maddeler içerir. Bknz. Ergin, *Mecelle*. İstanbul'un batılılaşma bağlamında kentsel dokusunu iyileştirme ve standartlaştırma amacını güden bir adım olarak yorumlanan Sokaklara Dair Nizamname'nin dikkatli bir incelemesi, bu düzenlemenin -kâğıt üzerinde de olsa- Osmanlı sokaklarının yeniden yapılandırılmasından daha fazlasını hedeflediğini ortaya koymaktadır.

²¹ Ergin, *Mecelle*, c. 4, 1801-1805.

²² Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Gıda Kontrolü".

²³ BOA. DH. MKT. 1470/1 (3 Kanun-ı Evvel 1303).

²⁴ Ergin, *Mecelle*, c. 6, 3077-3081.

²⁵ Emre Dölen, "1870'li yıllarda Mekteb-i Tıbbiye Laboratuvarlarında Yapılan Analiz ve İncelemeler," *Marmara Üniversitesi Eczacılık Dergisi*, 8, (1992): 145-159.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane adını alan bu kurumun kimya laboratuvarı, bilimsel yöntemlerin Osmanlı eğitim ve halk sağlığı sistemleriyle bütünleşmesini sembolize ediyordu. Bu laboratuvar, ilaçlardan adli tıp örneklerine kadar geniş bir malzeme yelpazesini analiz etmekle görevlendirilmiş, böylece hem tıp hem de hukuk için kritik bir işlev görmüştür.²⁶ Feza Günergun'un araştırmalarına göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda gıda maddeleri üzerinde gerçekleştirilen kimyasal analizler, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılmaya başlanmıştı.²⁷ Günergun bu dönemde, Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye, Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi gibi eğitim kurumlarındaki laboratuvarların yanı sıra, Yıldız Sarayı'ndaki eczanenin laboratuvarının da kullanıldığını belirtmektedir.²⁸ Yine on dokuzuncu yüzyılın sonlarında açılan Hamidiye Etfal Hastanesi bünyesinde kurulan laboratuvar da bu yönde önemli bir işlev üstlenmiştir.²⁹ Ayrıca, özel eczaneler ile analiz laboratuvarları da bu sürecin bir parçası olmuştur.³⁰ Günergun, İstanbul gümrüğündeki laboratuvarın gıda maddeleri ve diğer ithal maddelerin analizinde oynadığı önemli role işaret eder.³¹ Aşağıda detaylandırılacağı üzere, Osmanlı arşiv belgeleri belediye görevlilerinin tespit ettiği mağşuş ve mahlut gıda maddelerinin yine Şehremaneti bünyesinde kurulan tahlilhanede de incelendiğini gösterir.

Tüm bu süreci on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren artan uluslararası gıda ticareti bağlamında değerlendirmek gerekir. Osmanlı reform hareketi ve beraberinde gelen kapitalist entegrasyon, tarım ve ticarete dönüşümleri teşvik etmiştir. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'yla birlikte güçlenen serbest ticaret politikası, Osmanlı gümrük tarifelerini Avrupalı tüccarlar lehine düşürmüş ve Osmanlı topraklarını Avrupa sermayesine ve yabancı yatırımlara açmıştır. Bu durumun tarım sektörü üzerinde de önemli etkileri olmuştur. Şevket Pamuk'un işaret ettiği üzere Osmanlı ekonomisi, özellikle Anadolu ekonomisi, büyük miktarda tarımsal ürün ve ham madde ihraç eden ve karşılığında mamul ürünler ve bazı gıda maddeleri ithal eden bir ekonomiye dönüşmüştü.³² Buna göre I. Dünya Savaşı arifesinde, toplam tarımsal üretimin yaklaşık dörtte biri ihraç edilmekteydi ve bu ürünler arasında tütün, buğday, arpa, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, fındık, afyon, pamuk ve zeytinyağı bulunmaktaydı. Bu gelişmeler bağlamında geçimlik tarım

²⁶ Feza Günergun, "Chemical Laboratories in Nineteenth-Century Istanbul: A Case- Study on the Laboratory of the Hamidiye Etfal Children's Hospital," *Spaces and Collections in the History of Science The Laboratorio Chimico Overture*, yay. haz. Marta C. Lourenço & Ana Carneiro (Lizbon: Museum of Science of the University of Lisbon, 2009), 91-92.

²⁷ Feza Günergun, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)," *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler* (1992): 229-252.

²⁸ A.g.e.

²⁹ Hamidiye Etfal Hastanesi'nde gerçekleştirilen gıda tahlilleri için bkzn., Nuran Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi* (İstanbul: Şişli Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi, 2010), 53-55.

³⁰ Günergun, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)"

³¹ Osmanlı'da tıp eğitiminden bağımsız bir kimya eğitimi ancak yirminci yüzyıl başında başlamıştır. Bu tarihe kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda kimyanın kurumsallaşması sürecinde sivil ve askeri hekimlerin mühim bir katkısı olmuştur. II. Abdülhamid döneminde kimyasal analiz Saray'a da girmiştir. 1890'larda Ser Kimyager-i Şehriyari (*Chimiste de S.M.I. le Sultan*) unvanıyla saraya tayin edilen eczacı-kimyagerlerden biri de hıfzısıhha çalışmalarıyla da tanınan Bonkowski Paşa'dır (1841-1905). Özellikle su, gıda ve ilaç maddelerinin analiziyle halk sağlığına yönelik kimyasal uygulamaların yaygınlaşmasında ve gündelik hayattaki kullanımının genişlemesinde etkili olmuştur. Bknz. Günergun, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)."

³² Şevket Pamuk, *Uneven Centuries: Turkey's Economic Development Since 1820* (Oxford, Princeton: Princeton University Press, 2018), 112-121.

yerini piyasa ve ihracat odaklı üretime bırakmıştır.³³ İngiliz konsolosluk raporları ve Osmanlı arşiv belgeleri tarafından sağlanan veriler birlikte okunduğunda, gıda maddeleri ithalatının da oldukça yaygın olduğu görülür ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda gıda hijyeni ve saflığına yönelik yürürlüğe konulmaya çalışılan denetim mekanizmalarının bağlamı da daha anlaşılır bir hâle gelir.³⁴ Bu bağlamda gıda kontrol mekanizmalarını yalnızca halk sağlığını ve dolaşımdaki gıdaların kalitesini korumaya yönelik önlemler olarak değil, aynı zamanda ithal ürünlerle yerli ürünler arasındaki rekabet bağlamında da okumak gerekir. Bir diğer ifadeyle, hijyen ve saflık söylemi zaman zaman ticaret bağlamında araçsallaştırılmış ve farklı toplumsal aktörlerin çıkarlarını korumak için kullanılmıştır. Bazı durumlarda ise yabancı tüccarların şikâyetleri ve Osmanlı otoritelerinin serbest ticaret anlaşmaları bağlamında bu şikâyetlere karşı her zaman sert bir tavır sergileyemiyor oluşu zaman zaman konulan bu kriterlerin esnetilmesine yol açmıştır.³⁵

Son olarak, tüm bu yasal adımların bir normatif çerçeve çizdiğini, pratikteki sıhhi durumun ise bu normatif çerçeveyle tam olarak örtüşmediğini belirtmek yerinde olacaktır. Tüm bu girişimlere rağmen İstanbul'da, gümrüklerde ve imparatorluğun çeşitli yerlerinde bu normatif çerçevenin çizdiği ideal duruma pek yakınsamayan gayr-ı sıhhi ve saf olmayan gıdalar dolaşımını sürdürmüştür.

Hafiyyen ve Alenen Toplanan Numunelerin İşaret Ettikleri

Osmanlı arşivinden iki belge 1891 ile 1900 yılları arasında 101 ayrı gıda maddesi üzerinde yapılan kimyasal tahlillerin kapsamına dair bir çerçeve sunar.³⁶ Bu belgeler; alınan ve incelenen numune miktarlarına, bunların ne kadarının gizlice toplandığına ve ne kadarının "müdde-i umumi"ye gönderildiğine, kaçının ceza alındığına ve kaçına itiraz edildiğine dair ipuçları içermektedir. Bu gıda örneklerinin nereden ve nasıl temin edildiğine dair bir bilgi verilmemiş olsa da listede kakao, çikolata, kahve, çay, rom ve konyağın yanı sıra, portakal, süt, yağ ve un gibi ürünlerin yer alması hem ithal hem de yerli ürünlerin incelendiğini düşündürür. Bu liste, Osmanlı halkının gündelik hayatta neler tükettiğine dair de bize ipuçları sunar. Bu belgeye göre en çok incelenen ürünler arasında yağ (sade yağ, zeytin yağı, domuz yağı vs. ayrı olarak kaydedilmiştir) bira, şarap, rom, kakao, çikolata, sirke, çay, kahve, maden suyu, ince şehriye, un, süt, sucuk gibi ürünler yer almaktadır. Bu tip tabloları ve aşağıda detaylandıracağım sıhhi istatistikleri, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde, nüfusun ve toplumsal yapıların daha "okunabilir" hâle getirilmesi amacıyla istatistiklerin ve çeşitli kayıt sistemlerinin geliştirilmesi bağlamında değerlendirmek gerekir.

³³ A.g.e

³⁴ Örneğin bakınız: House of Commons Parliamentary Papers, "Diplomatic and Consular Reports, Turkey: Report for the Year 1906 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna," No. 3921 (Londra: 1907), 15; House of Commons Parliamentary Papers, "Diplomatic and Consular Reports, Turkey: Report for the Year 1910-1911 on the Trade of Smyrna," No. 4809 (Londra: 1911), 16; House of Commons Parliamentary Papers, "Diplomatic and Consular Reports, Turkey: Report for the Year 1908 on the Trade of Constantinople and District," No. 4188 (Londra: 1909), 15.

³⁵ Serbest ticaret anlaşmalarının Osmanlı'ya ithal edilen gıdaların taşışında yarattığı baskı çerçevesinin bir değerlendirmesi için bakınız, Oya Gözel-Durmaz, "Osmanlı'da Gıda Güvenliği: Halk Sağlığı ve Uluslararası Ticaret Kısıcında Mahlût Zeytinyağları Meselesi", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 54 (2019): 277-305.

³⁶ BOA, Y.PRK.Ş.H. 11/127 (tarihsiz); BOA., Y.PRK. Ş.H., 11/50 (tarihsiz).

Görsel 1: 1891-1900 yılları arasında incelenen gıda maddelerinin listesi. BOA., Y.PRK.ŞH. 11-127, (tarihsiz).

Bu belgenin ilginç ve aşağıda bahsedeceğim sıhhi istatistiklerden ayrılan özelliklerinden biri "hafiyyen" yani gizlice yapılan numune toplama pratiğine işaret etmesidir. On dokuzuncu yüzyıl öncesindeki tebdil-i kıyafet denetimlerini anımsatan bu pratik, görünmeyen ancak sürekli hissedilen panoptikon benzeri bir denetim mekanizmasının varlığına işaret eder. Bu bağlamda numunelerin gizlice belediye müfettişleri tarafından mı yoksa müşteriler veya diğer esnaflar tarafından mı alındığı sorusu gündeme gelebilir. Gizlice numune toplama ve tahlil yapma pratiği aynı zamanda Osmanlı'nın değişen yönetim ve gözetim pratiklerinin bir yansıması olarak da okunabilir. Cengiz Kırılı'nın çalışmalarında işaret ettiği üzere 1840'lardan itibaren Osmanlı'nın gözetim pratiklerinde bir dönüşüm yaşanmış, hafiyelik faaliyetleri de bu bağlamda daha sistematik bir şekilde sürdürülmüştür. On dokuzuncu yüzyıldan evvel daha ziyade askeri ve idari görevliler, bürokratlar ve hatta padişahın kendisi tarafından gerçekleştirilen bu faaliyetler, modernite bağlamında "resmî" olmayan biçimlerde ve devlet dışı aktörler tarafından da gerçekleştirilmeye başlanmış, böylelikle devlet halkın gündelik yaşamına daha kuvvetli bir biçimde sızmıştır.³⁷ Burada gizlice toplanan gıda numunelerine bakarak Kırılı'nın modernite bağlamında kamuoyunun keşfiyle ilişkilendirdiği hafiyelik, modern devletin piyasayı ve halk sağlığını kontrol etmeye yönelik kullandığı bir araç olarak gıda tahlillerinde de karşımıza çıkar.

Gıda tahlillerine odaklanan bu arşiv belgesinin, aşağıda detaylandıracağım sıhhi istatistiklerden önemli bir farkı gıdaların saflık ya da temizlik durumunu nitelemekten ziyade, muayene edilen numune sayısını, itiraz edilen numuneleri, ne kadar numunenin müdde-i umumiye sevk edildiği ve kaç numune için ceza/beraat kararı çıktığını kaydetmiş olmasıdır. Buradaki itiraz mekanizması, tahlil süreçlerinin barındırdığı ihtilafları sayıya dökmeye açısından ilginçtir. Her ne kadar itirazın kimden geldiğine dair bir detay bulunmasa da arşiv belgelerine dayanarak itirazların numuneleri veren tüccarlar ya da esnaf tarafından yapıldığını varsayabiliriz. Birkaç temel gıda maddesi üzerinden örnek verecek olursak 1891-1900 arası dönemde incelenen 1164 un numunesinin 125'ine, 5373 yağ numunesinin 1137'sine, 618 kahve numunesinin 21'ine itiraz edilmiştir. Bahse konu un numunelerinden 60'ı, yağ numunelerinden 1399'u, kahvelerin ise 10 tanesi hafiyyen toplanmıştır. Mücazat altında kaydedilen rakamlara bakıldığında ceza oranlarının oldukça

³⁷ Kırılı, "Surveillance and constituting the public".

düşük olduğu göze çarpar. Buna göre toplam 1164 un numunesinin yalnızca 20'si müdde-i umumiye sevk edilmiş, 11 tanesi ceza almıştır. Bu oran yağ için 644/808, kahve için 3/12'dir.³⁸ Bu cezaların para cezası mı yoksa hapis cezası mı olduğuyrsa ifade edilmemektedir.

Toplanan örnekler arasında müdde-i umumiliğe sevk edilen numune sayısının düşük olması gıdaların saf ve hijyenik koşullara uygun olduğunu göstermekten ziyade, hukukun ve bilimin çizdiği normatif düzenin pratikteki işleyişiyle alakalı olarak değerlendirilmelidir. Tıpkı toplanan numunelerin tahlil sonuçlarına itiraz edilmesi gibi verilen cezalar da esnaf, tüccar ve devlet arasındaki ihtilaf konularından biri olmuş, aktörler hem yasallığa hem de meşruiyete dair bir tartışma başlatmışlardır. Makalenin en başında verdiğim kahveci esnafı tarafından kaleme alınan arzuhallerin daha detaylı bir incelemesi bu bağlamda önemli detaylar sunar.

Kahveci esnafından Mıgırdiç, Sarkis ve Hacı Ethem'in 1893 başında kaleme aldığı arzuhalleri, İstanbul'da gıda teftişinin işleyişinin ve bu sürecin sosyo-ekonomik düzene yansımalarının yanı sıra, ortaya çıkan toplumsal ve hukuki gerilimlere dair de önemli iç görüler sunar. Bu arzuhale göre, kahveci esnafı kahveyi 16 kuruşa satın almakta, üstüne "imaliye" masraflarını da eklediklerinde maliyet 19 kuruşa çıkmaktadır. Ahaliyse, kahveci dükkânlarına giderek çekilmiş kahveyi 14 kuruştan satın almayı talep etmektedir. Her ne kadar dilekçede açıkça ifade edilmiş olmasa da maliyeti düşürmek isteyen kahveci esnafı çareyi kahveye nohut karıştırarak çekmekte bulmuştur. Bu eylemin cezası bir ilâ üç Osmanlı lirası kadar para cezası ile suçun tekrarı durumunda hapis cezası olarak belirlenmiştir. Kahveci esnafı, ahaliyi aldatmadıklarını, bilakis ahalinin talebiyle böyle bir çözüm bulduklarını belirtir ve kendilerine verilen cezanın ölçsüz olduğunu ifade eder. Bu ölçsüzlüğü kanıtlamak için de çürük sebze meyve satanların bu kadar ağır cezalandırılmadığını dilekçelerine eklemeyi ihmal etmezler.³⁹ Bu dilekçeyi kaleme alan üç esnaftan biri olan Sarkis üç ay sonra gönderdiği yeni dilekçesinde, Şura-yı Devlet ile Şehremaneti arasındaki yazışmalara işaret ederek soruna hâlen bir çözüm bulunmadığını dile getirir.⁴⁰ Hem Sarkis'in kendi başına kaleme aldığı dilekçesinde, hem de kahveci esnafının birlikte gönderdikleri dilekçede padişahın ve Osmanlı idaresinin adalet anlayışına ve hukuk düzenine göndermeler bulunmakta, devletin halkın refah ve saadetini temin edeceğine dair inançları vurgulanmaktadır. Bir diğer ifadeyle, düzenin ticari, yasal ve ahlaki unsurlarını aynı söylem çerçevesinde harekete geçirmek amaçlanmaktadır.

Şehremini Rıdvan Paşa'nın bu arzuhallere yazdığı cevabı gıda teftişlerinde Ceza Kanunu'nun hangi maddelerini neye dayanarak esas aldıklarına dair karmaşık detaylardan oluşan takibi güç bir tartışma sunar.⁴¹ Buna göre, kent hijyeni, düzeni ve güvenliğini sağlamayı amaçlayan 254. maddede belediye yönetiminin yayımladığı yönetmeliklere aykırı hareket eden kişilerin "bir beyaz beşlikten

³⁸ BOA, Y.PRK.ŞH. 11/127 (tarihsiz); BOA, Y.PRK. ŞH., 11/50 (tarihsiz).

³⁹ BOA, BEO 179/13356, (16 Şubat 1308).

⁴⁰ BOA, BEO 179/13356, (22 Mayıs 1309).

⁴¹ BOA, BEO 179/13356, (31 Ağustos 1309)

beş beyaz beşliğe kadar ceza-yı nakdî ahziyle"⁴² cezalandırılacağı belirtilmiştir. Öte yandan, 257. maddeyse dükkânlarda kalıp çürüyen meyve ve sebzelere ilişkindir ve bunların satılması durumunda altı beşlikten on beşliğe kadar para cezası alınmaktadır.⁴³ Rıdvan Paşa yazdığı cevabında kahveci esnafına verilen bir Osmanlı altınından üç Osmanlı altınına kadar para cezası ile suçun tekrarı durumunda verilen hapis cezasının, hem Ceza Kanunu temelinde hem de "belediye nizamnamesine ilave olunan ahkam-ı nizamiyenin birinci maddesi"ne göre gerçekleştirildiğini ifade etmektedir.⁴⁴ Buna göre, her ne kadar kahveye nohut karıştırmak sıhhat için tehlike oluşturan bir durum değilse de bir malın kıymetini düşürerek halkı aldatma yoluna gidildiğinden yaptıkları eylem suç teşkil etmektedir. Bir başka ifadeyle, Rıdvan Paşa durumun yasallığını vurgulamaya çalışırken, kahveci esnafı ise bir meşruiyet ve hakkaniyet tartışması başlatmakta, padişahın ve Osmanlı idaresinin adaletine göndermede bulunarak bu sisteme eşlik eden ahlaki sorumlulukları harekete geçirmeye çalışmakta, kendilerinin ve ailelerinin maiyetlerini temin etmeye çalışan "esnaf kulları" için merhamet talep etmektedir.

Bu örnek idealize edilmiş yasal ve sıhhi düzenlemelerin pratikteki işleyişine ışık tutmasının yanı sıra kimya, hukuk, toplum ilişkisinin nasıl şekillendiği konusunda bir örnek sunması açısından da ilginçtir. Fahmy'nin Mısır örneğinde öne sürdüğü üzere, Osmanlı Devleti'nde önceden ihtisab kurumuyla ilişkilendirilen doğrudan denetim bu örnekte örtülü bir vaziyette de olsa mevcudiyetini sürdürmektedir. Gıda kontrolü için benimsenen yeni ve daha kurumsal yaklaşımda laboratuvarlardaki kimyagerler ve mahkeme salonlarındaki savcılar gıda saflığına yönelik denetimlerin takipçileri ve uygulayıcıları olmuş, daha görünür hâldeki bir kontrol mekanizmasından halk sağlığı ve piyasaya yönelik örtülü, bilimsel ve yasal bir düzene geçiş yapılmıştır.

Kahveci esnafının arzuahalleri, klasik dönemin ihtisab kurumuyla özdeşleşmiş olan ahlaki ekonomi anlayışının, modern gıda denetim sistemlerinde hangi biçimlerde tezahür ettiğini göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Kahveye nohut karıştırdıkları gerekçesiyle cezalandırılan Mıgırdıç, Sarkis ve Hacı Ethem'in cezalarının sadece yasal değil, ahlaki bakımdan da adaletsiz olduğunu savunarak devletin adalet anlayışına ve halkın refahını temin etme yükümlülüğüne yaptıkları vurgu, muhtesibin "doğruyu emret, yanlışlı yasakla" ilkesi çerçevesinde şekillenen ahlaki otoritesini çağırıştırır. Böylelikle bu örnek, bilimsel analiz ve hukuki düzenlemelerle yürütülen modern gıda denetimlerinin, sadece teknik değil aynı zamanda meşruiyet ve adalet eksenli ahlaki müzakerelere de sahne olduğuna da işaret eder.

⁴² Burada beyaz beşlikten kasıt gümüş beşlik olmalıdır ki o da bir Mecidiye'nin çeyreğine denk gelir.

⁴³ Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986), 875.

⁴⁴ Bu sonuncu noktada Rıdvan Paşa'nın hangi maddeyi ya da zeyli kastettiği tam olarak net değildir. BOA, BEO 179/13356, (31 Ağustos 1309).

1331-1338 (1915-1922) senelerine dair tutulan sıhhi istatistikler⁴⁵ de gıda tahlillerinin kapsamı ve içeriğine dair ilave ipuçları sunar. 1331-1334 (1915-1918) seneleri arasında bu tahlillerin yürütüldüğü mekân “Şehremaneti tahlilhanesi” olarak nitelenirken 1334-1338 (1918-1922) seneleri için “Şehremaneti kimya laboratuvarı” olarak belirtilmektedir.⁴⁶ Bu seneler arasında analiz edilen yiyecek ve içeceklerin tamamı neredeyse aynı olmakla birlikte seneler içinde tahlil edilen maddelerin sayısı giderek artmıştır: hayvansal ve bitkisel yağlar, süt, yoğurt, peynir, buğday, ekmek, sirke, hububat, konserve, helva, çikolata, kahve, çay ve baharatın yanı sıra, membaa suları, kuyu suları, çeşme suları listelenen ürünler arasındadır. İlerleyen yıllarda tahlil edilen maddelerin sayısı artmıştır. Analiz sonuçlarıysa; “saf ve halis,” “mahlut ve mağşuş,”⁴⁷ “akle salih,” “akle gayr-ı salih,” “şurba salih,” “şurba gayr-ı salih,” “tabii ve gayr-ı mağşuş,” “suni,” “hakiki” gibi genel kategorilere ilaveten “ekmek imaline salih,” “şeker ile mamul ve şurba salih” gibi belirli gıda ürünlerine mahsus kategoriler de yer almaktadır. İncelenen ürünler arasında en çok numunenin yağlardan alındığı görülmektedir. Bunu çeşitli kaynaklardan alınan su numuneleri, ekmek, yoğurt ve buğday takip eder. 1337 (1921) senesi hariç olmak üzere diğer tüm istatistiklerde analiz edilen gıdaların bir toplamı da verilmiştir. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere 1922’ye gelindiğinde, tahlil edilen numune sayıları 1915’e kıyasla 3,5 katına kadar çıkmış, bu ürünlerin neredeyse yarısı hileli ve kullanıma uygunsuz bulunmuştur. Bu istatistiklerin İstanbul’un mühim bir iâşe sorunu çektiği I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı döneminde kaydedildiğini ifade etmek gerekir. Bu dönemde gıda fiyatları artmış, Anadolu’dan İstanbul’a zahire taşınması zorlaşmış ve temel besin maddelerinde kıtlıklar yaşanmış, bu da fiyat artışlarına sebep olmuştur. Böyle bir ortamda gıda da sahtekârlığın da artması beklenen bir durumdur.⁴⁸

⁴⁵ Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, *İstanbul’un 1331-38 senelerine Mahsus Sıhhi İstatistikidir* (İstanbul: Nazır Matbaası, 1339). Osmanlı Devleti’nde gelişen istatistik tutma pratikleri bağlamında doğum ve ölüm istatistikleri hazırlanmaya başlanmıştır. Bu kapsamda, 1893 kolera salgınının İstanbul’daki seyrine dair tutulan defterler ile vefeyat defterlerinin yanı sıra, Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi tarafından 1908-1909 yıllarından itibaren yayınlanan sıhhi istatistikler mevcuttur. Bu istatistikler İstanbul’da yaşanan hastalıklar, alınan önlemler, hijyen tedbirleri, koruyucu sağlık uygulamaları gibi konularda detaylı bilgiler sunar. Vefeyat defterlerinin bir incelemesi için bakınız, Gülhan Balsoy & Cihangir Gündoğdu, “Ottoman Death Registers (Vefeyât Defterleri) and Recording Deaths in Istanbul, 1838–1839”, *Middle Eastern Studies* 57 (2020): 197-208; Balsoy & Gündoğdu, “Vefeyat Defterleri ve Geç Osmanlı İmparatorluğu’nda Ölüm ve Ölümün Kaydı”, *Toplumsal Tarih* 318 (2020): 24–28; Gülhan Balsoy vd. “An Overview of Istanbul’s Death Registers (1838–1840): Using Spectral Clustering”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 9 (2022): 103–110.

⁴⁶ Tahlil edilen numuneler yalnızca gıda maddeleriyle sınırlı değildir. Listede çeşitli kimyevi maddeler de yer almaktadır.

⁴⁷ “Mahlut” kelimesi, bir ürünün doğal yapısına farklı maddelerin katılmasıyla oluşan karışımları ifade eder. Bu tür ürünlerde ilave edilen maddeler her zaman aldatma amacı taşımaz; bazı durumlarda ticari üretim gerekliliklerinden ya da teknolojik ihtiyaçlardan kaynaklanabilir. Buna karşın “mağşuş” terimi, tüketiciyi kasıtlı olarak yanıltmak amacıyla gıdanın içerik ve niteliğinin değiştirilmesini ifade eder. Mağşuş ürünler, çoğunlukla daha düşük maliyetli maddelerle takviye edilerek orijinal ürün gibi sunulur ve bu durum hem ticari etik hem de gıda güvenliği açısından ihlal teşkil eder. Dolayısıyla, her mağşuş ürün aynı zamanda mahlut olabilir, fakat her mahlut ürün mağşuş değildir. Fark, katkının amacı ve tüketiciye sunum biçimiyle belirlenir. Bu makalede incelenen belgede kategori “mahlut ve mağşuş” olarak birlikte sunulmuştur. Hem mahlut hem mağşuş kelimesinin aynı anda kullanılmış olduğu göz önünde tutulduğunda, incelenen ürünleri satan kişilerin tüketiciyi yanıltma gayesi güttüğünü varsayabiliriz.

⁴⁸ Mehmet Temel, “Mütareke Dönemi’nde İstanbul’un İâşe Sorunu”, *Toplumsal Tarih* 52 (1998): 40-45.

Tablo 1. 1331-1338 Seneleri Arasında Yapılan Tahlillerin Sonuçları

Yıl	Mahlut ve istimale gayrisalih	Saf ve şayan-ı istimal	Gayr-ı kafi	Mecmu Tahlilat
1331 (1915)	659	923		1582
1332 (1916)	459	792		1251
1333 (1917)	292	198		490
1334 (1918)	314	475	22	811
1335 (1919)	1680	2118	12	3810
1336 (1920)	794	1326	7	2117
1338 (1922)	2877	2912		5789

Kaynak: Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, *İstanbul'un 1331-38 senelerine Mahsus Sıhhi İstatistikidir*

Bu istatistiklerin nasıl tutulduğunu, ne kadar doğru, ne kadar yanlış olduğunu bugünden bilmek güç. Yine de burada verilen sayılar, yapılan analizlerin kapsamına, incelenen gıda maddelerinin çeşitliliğine işaret eder. İncelenen ürünlerin önemli bir kısmının saf olmaması da Osmanlı'nın son döneminde gıda taşı ve hijyeninin durumuna dair mühim içgörüler sunar. Bu istatistiklerde, tablonun yanlarına ve altlarına düşülen notlarsa gıda tahlillerinin içeriğine dair ilginç detaylar verir. Örneğin incelenen zeytinyağlarından bazıları saf olarak bulunsa da "hâmızıyet" (asidite) oranı oldukça yüksek olduğundan kandil yapımı için uygun görülmüştür. Unlar ve ekmeklerde ise durum biraz daha farklı ve vahimdir. Örneğin 1915'te incelenen 179 un numunesinden ekmek üretimi için uygunsuz bulunan 37'sinin bazılarının içinde tavan, duvar ve merdivenden düştüğü tahmin edilen süprüntülerin yer aldığı not edilmiştir. 6 numunede un elde edilirken ortaya çıkan kepek, razmol ve paspal⁴⁹ gibi maddelerin gereğinden fazla yer aldığı belirtilmiştir. Ekmek imaline ve/veya tüketime "gayr-ı salih" olduğu not edilen diğer bir kısım unun ise sığırlar için çorbalık olarak kullanılabileceği yönünde bir öneri yer almaktadır.⁵⁰

Unlar üzerinde gerçekleştirilen tahliller her zaman ihtiva edilen maddeleri tespit etmede yeterli olamamıştır. Örneğin Karaköy'deki bir handa "gayr-ı sıhhi" olduğu ihbar edilen unlardan alınan bazı örneklerde una karıştırılan kepek gibi malzemeler tespit edilebilmiş ise de diğer bazı durumlarda mahlut olduğu tespit edilen unların neyle karışık olduğu belirlenememiştir. Rapor, bu unların serbest bir biçimde kullanıldığı ekmeklerin atılıyor olmasının sakıncalarına dikkati çekmiş ve hem satıcılar hem de üreticiler için gerekli kanuni adımların bir an evvel atılması için bir çağrıda bulunmuştur.⁵¹ Kimi zamansa numune sahipleri tahlil sonuçlarına itiraz etmektedir. Örneğin Fransız Mösyö Ponz, Şehremaneti'nin talebiyle incelenen unlarının kepeklerle mahlut ve tüketime uygunsuz bulunması üzerine bu karara itiraz etmiş, bunun üzerine tahlil tekrarlanmış ve yeniden uygunsuz bulunmuştur.⁵² Bu dönemde yabancı tüccarların icra edilen tahlillere sıklıkla itiraz ettiğini,

⁴⁹ Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, *İstanbul'un 1331-38 senelerine Mahsus Sıhhi İstatistikidir*, 138-139. 1919 senesinde "paspal" incelenen maddeler arasına eklenmiş ve incelenen paspalların ne kadarının hayvanların tüketimine uygun olduğu not edilmiştir.

⁵⁰ Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, *İstanbul'un 1331-38 senelerine Mahsus Sıhhi İstatistikidir*, 138-139.

⁵¹ BOA, DH. İ.UM, 20/2 (18 Temmuz 1334).

⁵² BOA, DH. KMS, 49/101 (1 Mart 1335).

- ۱۳۸ -		۱۳۳۱ سنهسى طرفنده شهر امانى تحقيقاتى		عجل ايدلان موده عائد ايتاسيق		- ۱۳۹ -	
ادامى ما كولون و مشروبات		تاجىكستان		تاجىكستان		تاجىكستان	
۱. سادىخ و تيمه ياقى	۱۰۰	۱. سادىخ و تيمه ياقى	۱۰۰	۱. سادىخ و تيمه ياقى	۱۰۰	۱. سادىخ و تيمه ياقى	۱۰۰
۲. قوروق ياقى	۲	۲. قوروق ياقى	۲	۲. قوروق ياقى	۲	۲. قوروق ياقى	۲
۳. چور ياقى	۱	۳. چور ياقى	۱	۳. چور ياقى	۱	۳. چور ياقى	۱
۴. زبون ياقى	۱	۴. زبون ياقى	۱	۴. زبون ياقى	۱	۴. زبون ياقى	۱
۵. بوق ياقى	۱	۵. بوق ياقى	۱	۵. بوق ياقى	۱	۵. بوق ياقى	۱
۶. سوزماق ياقى	۱	۶. سوزماق ياقى	۱	۶. سوزماق ياقى	۱	۶. سوزماق ياقى	۱
۷. زاق ياقى	۱	۷. زاق ياقى	۱	۷. زاق ياقى	۱	۷. زاق ياقى	۱
۸. سوت ياقى	۱	۸. سوت ياقى	۱	۸. سوت ياقى	۱	۸. سوت ياقى	۱
۹. پازوت	۱	۹. پازوت	۱	۹. پازوت	۱	۹. پازوت	۱
۱۰. داقى و تيمه ياقى	۱	۱۰. داقى و تيمه ياقى	۱	۱۰. داقى و تيمه ياقى	۱	۱۰. داقى و تيمه ياقى	۱
۱۱. كوتورق و تيمه ياقى	۱	۱۱. كوتورق و تيمه ياقى	۱	۱۱. كوتورق و تيمه ياقى	۱	۱۱. كوتورق و تيمه ياقى	۱
۱۲. سوزماق	۱	۱۲. سوزماق	۱	۱۲. سوزماق	۱	۱۲. سوزماق	۱
۱۳. سرك	۱	۱۳. سرك	۱	۱۳. سرك	۱	۱۳. سرك	۱
۱۴. ساق	۱	۱۴. ساق	۱	۱۴. ساق	۱	۱۴. ساق	۱
۱۵. ساق	۱	۱۵. ساق	۱	۱۵. ساق	۱	۱۵. ساق	۱
۱۶. سوزماق	۱	۱۶. سوزماق	۱	۱۶. سوزماق	۱	۱۶. سوزماق	۱
۱۷. سوزماق	۱	۱۷. سوزماق	۱	۱۷. سوزماق	۱	۱۷. سوزماق	۱
۱۸. سوزماق	۱	۱۸. سوزماق	۱	۱۸. سوزماق	۱	۱۸. سوزماق	۱
۱۹. سوزماق	۱	۱۹. سوزماق	۱	۱۹. سوزماق	۱	۱۹. سوزماق	۱
۲۰. سوزماق	۱	۲۰. سوزماق	۱	۲۰. سوزماق	۱	۲۰. سوزماق	۱
۲۱. سوزماق	۱	۲۱. سوزماق	۱	۲۱. سوزماق	۱	۲۱. سوزماق	۱
۲۲. سوزماق	۱	۲۲. سوزماق	۱	۲۲. سوزماق	۱	۲۲. سوزماق	۱
۲۳. سوزماق	۱	۲۳. سوزماق	۱	۲۳. سوزماق	۱	۲۳. سوزماق	۱
۲۴. سوزماق	۱	۲۴. سوزماق	۱	۲۴. سوزماق	۱	۲۴. سوزماق	۱
۲۵. سوزماق	۱	۲۵. سوزماق	۱	۲۵. سوزماق	۱	۲۵. سوزماق	۱
۲۶. سوزماق	۱	۲۶. سوزماق	۱	۲۶. سوزماق	۱	۲۶. سوزماق	۱
۲۷. سوزماق	۱	۲۷. سوزماق	۱	۲۷. سوزماق	۱	۲۷. سوزماق	۱
۲۸. سوزماق	۱	۲۸. سوزماق	۱	۲۸. سوزماق	۱	۲۸. سوزماق	۱
۲۹. سوزماق	۱	۲۹. سوزماق	۱	۲۹. سوزماق	۱	۲۹. سوزماق	۱
۳۰. سوزماق	۱	۳۰. سوزماق	۱	۳۰. سوزماق	۱	۳۰. سوزماق	۱
۳۱. سوزماق	۱	۳۱. سوزماق	۱	۳۱. سوزماق	۱	۳۱. سوزماق	۱
۳۲. سوزماق	۱	۳۲. سوزماق	۱	۳۲. سوزماق	۱	۳۲. سوزماق	۱
۳۳. سوزماق	۱	۳۳. سوزماق	۱	۳۳. سوزماق	۱	۳۳. سوزماق	۱
۳۴. سوزماق	۱	۳۴. سوزماق	۱	۳۴. سوزماق	۱	۳۴. سوزماق	۱
۳۵. سوزماق	۱	۳۵. سوزماق	۱	۳۵. سوزماق	۱	۳۵. سوزماق	۱
۳۶. سوزماق	۱	۳۶. سوزماق	۱	۳۶. سوزماق	۱	۳۶. سوزماق	۱
۳۷. سوزماق	۱	۳۷. سوزماق	۱	۳۷. سوزماق	۱	۳۷. سوزماق	۱
۳۸. سوزماق	۱	۳۸. سوزماق	۱	۳۸. سوزماق	۱	۳۸. سوزماق	۱
۳۹. سوزماق	۱	۳۹. سوزماق	۱	۳۹. سوزماق	۱	۳۹. سوزماق	۱
۴۰. سوزماق	۱	۴۰. سوزماق	۱	۴۰. سوزماق	۱	۴۰. سوزماق	۱
۴۱. سوزماق	۱	۴۱. سوزماق	۱	۴۱. سوزماق	۱	۴۱. سوزماق	۱
۴۲. سوزماق	۱	۴۲. سوزماق	۱	۴۲. سوزماق	۱	۴۲. سوزماق	۱
۴۳. سوزماق	۱	۴۳. سوزماق	۱	۴۳. سوزماق	۱	۴۳. سوزماق	۱
۴۴. سوزماق	۱	۴۴. سوزماق	۱	۴۴. سوزماق	۱	۴۴. سوزماق	۱
۴۵. سوزماق	۱	۴۵. سوزماق	۱	۴۵. سوزماق	۱	۴۵. سوزماق	۱
۴۶. سوزماق	۱	۴۶. سوزماق	۱	۴۶. سوزماق	۱	۴۶. سوزماق	۱
۴۷. سوزماق	۱	۴۷. سوزماق	۱	۴۷. سوزماق	۱	۴۷. سوزماق	۱
۴۸. سوزماق	۱	۴۸. سوزماق	۱	۴۸. سوزماق	۱	۴۸. سوزماق	۱
۴۹. سوزماق	۱	۴۹. سوزماق	۱	۴۹. سوزماق	۱	۴۹. سوزماق	۱
۵۰. سوزماق	۱	۵۰. سوزماق	۱	۵۰. سوزماق	۱	۵۰. سوزماق	۱

Görself 2: 1331-38 Sıhhi İstatistiklerinde yer alan 1331 senesine ait gıda tahlillerini gösterir tablo

bunun iktisadi ve bürokratik bir tansiyon yarattığını ifade etmek yerinde olacaktır. Denetim ve kimyasal analiz süreçlerinde zorluklar yaşanmış, bazı durumlarda bu süreçler çok uzun sürmüş ve kimi gıda maddelerinin tahliller tamamlanmadan bozulmasına neden olmuştur. Örneğin 1888 yazında Dahiliye Nezareti, Osmanlı gümrüklerinde uzun süredir bekletilen sade yağların tahlillerinin hızlandırılması için Sıhhiye Nezareti'ne yazmıştır. Buna göre, işlem süresi uzadıkça şikayetlerin sayısı her geçen gün artmakta ve bu durum Osmanlı Devleti'nin "adalet" konusundaki itibarına gölge düşürmektedir.⁵³

Diğer seneler için kaydedilen istatistikler, onların tahlilinde yer alan kepek oranlarının düzenli olarak takip edilen bir sorun teşkil ettiğini gösterir. Örneğin 1919'da incelenen 1484 un numunesinin 1434'ü ekmek üretimi için uygun görülmüş fakat bunlardan 1143'ünün içindeki kepeğin elenmesi gerektiğine dair not düşülmüştür. Elbette ki ekmek üretiminin sıhhi kriterleri sağlaması için uygun un kullanmak yeterli değildir. Üretim sürecinde de ekmeklerin yeterli hijyenik koşulları sağlamadığı durumlar söz konusu olduğu görülmektedir. Nitekim 1915'te 171 adet ekmek, francala ve peksimet incelenmiş bunların 93 tanesinin tüketimi uygun görülmemişti. Bazısının içinde şap⁵⁴ tespit edilmiş, bir adet numunenin içindeyse "mevadd-ı gaita," yani dışkı bulunmuştur.⁵⁵ Bu durumun bir istisna olmadığı 1922 istatistiklerinde de doğrulanmaktadır. Bu yıl içinde incelenen francalaların içinde de yine dışkının yanı sıra, fare leşinin yer aldığına dair bulgular elde edilmiştir.⁵⁶ Cemil Topuzlu'nun anıları da ekmeklerin ve onların içinden çıkan pislikleri daha canlı bir şekilde hayal etmemizi mümkün kılar:

53 BOA, DH. MKT, 1525/67 (14 Temmuz 1304).
 54 Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, İstanbul'un 1331-38 senelerine Mahsus Sıhhi İstatistikidir, 146-147.
 55 Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, İstanbul'un 1331-38 senelerine Mahsus Sıhhi İstatistikidir, 139.
 56 Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, İstanbul'un 1331-38 senelerine Mahsus Sıhhi İstatistikidir, 180-181.

[e]kmekler son derece bozuk ve ekseriya tartıca eksikti. Malûmdur ki bütün medeni şehirlerde ekmek hıfzısıhha kaidelerine uygun fabrika ve fırınlarda pişirilir. Tartı ile ya pastahanelerde veyahut yalnız ekmek satmaya mahsus temiz dükkânlarda kâğıda sarılı olarak satılır. Şehrimizde ise ekmekler birkaç yüze balığ olan pis fırınlarda tablakârların kirli ayaklarıyla yoğrulur ve çamurlu kunduralarıyla tezgahlara konulur ve tartısız olarak oracıkta satılırdı. Dükkânların hiç birinde camekân bulunmadığından ekmekler toz toprağa maruz kalır, halk da bu suretle bu kirli mikroplu ekmekleri yerlerdi.”⁵⁷

Osmanlı arşiv belgelerinde buğday, un ve ekmekler üzerinde yapılan gıda analizlerine dair ilave bilgiler bulabiliriz. Örneğin, Kasım 1911 tarihli bir belge, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Kimyahanesi’nde incelenen materyallerin yalnızca İstanbul’da toplanan numuneler olmadığına dair bazı ipuçları sunar. Buna göre, tüm vilayetlerin buğday ve un mahsullerinden yarımşar kilonun gönderilmesi talep edilmiştir.⁵⁸ Dolayısıyla burada incelenen istatistiklerin yalnızca İstanbul’dan alınan numunelerden oluşmadığını varsayabiliriz.

Mahlut bulunan diğer maddelerin içinde yer alan kimyevi ve yabancı unsurlar oldukça çeşitli ve ilginçtir. Örneğin 1918’de incelenen gazozlardan ikisinin “hamiz karbonlu sudan” ibaret olduğu not edilmiş, incelenen iki sucuğun “bargir eti ile mâmul” olduğu tespit edilmiştir.⁵⁹ Aynı sene incelenen bir toz şeker numunesinin içindeyse yüzde 32 nispetinde mermer tozu yer almaktaydı.⁶⁰

Mahlut olarak satılan gazozlar da Osmanlı kamuoyunda ve bürokrasisi arasında düzenli bir tartışma konusuydu. Kasım 1909’da Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer’in (Akalın, 1862-1940) kaleme aldığı bir rapora göre İstanbul’da üçüncü daire belediye tabipleri tarafından “hıfzısıhha-ya mugayir” olduğu düşünülerek alınan gazoz örneği “mühürlü” bir şişede kimya laboratuvarına gönderilmişti. İncelenen bu gazozun dış görünüşü bulanık bulunduğu gibi içeriğinde de “sakarın” tespit edilmişti.⁶¹ Yine 1911’de Dahiliye Nezaretinden bir müsteşarın kaleme aldığı rapora göre, İstanbul’da “gazoz namıyla ötede beride” satılan meşrubatlar esasında “mülevves” suların ve “sakarın” maddesinden ibaretti ve kirli şişeler içinde muhafaza ediliyordu. Bu durum salgın hastalıklara davetiye çıkarıyor ve halk sağlığını tehlikeye atıyordu.⁶² Bu belgenin 1910-1911 kolera salgını bağlamında kaleme alındığını ifade etmek de yerinde olacaktır.

Gazoz örneğinin gösterdiği üzere çeşitli yiyecek ve içeceklerde sakarin maddesinin tatlandırıcı olarak kullanımı da bir tartışma konusuydu. Dönemin tıp otoriteleri sakarin kullanımını yalnızca eczacılarla sınırlamak istemekteydi. Sakarinin insan sağlığına ne derece zararlı olduğu sıklıkla tartışılıyor ve Osmanlı topraklarına ithalatının sınırlandırılması tavsiye ediliyordu. Fakat Şura-yı Devlet’in 1907

57 Cemil Topuzlu, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım* (İstanbul: Topuzlu Yayınları, 2002), 111.

58 BOA, DH.MB..HPS.M, 2/50 (24 Teşrin-i Evvel 1327).

59 Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, *İstanbul’un 1331-38 senelerine Mahsus Sıhhi İstatistikidir*, 143

60 Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, *İstanbul’un 1331-38 senelerine Mahsus Sıhhi İstatistikidir*, 181.

61 BOA, DH. MUİ 36/3 (8 Teşrin-i Sani 1325).

62 BOA, DH. MUİ 149/65 (29 Eylül 1327).

tarihli bir raporunda da işaret edildiği üzere bu gibi sınırlandırmaların “serbest-i ticaret”e aykırı olup olmadığı tartışmalara eşlik etmekteydi.⁶³ Sakarine dair ilerleyen dönemlerdeki yazışmalar ise sakarinin insan sağlığına bir zararı olmadığını belirterek gıda maddeleri için kullanılmasında bir beis olmadığını vurgulamaktaydı.⁶⁴ Gıda analizinde doktorlar ile kimyagerler arasındaki iletişimin önemine işaret eden bu raporlar, gıda analizinin salt bir sağlık meselesi olmadığını da göstermesi açısından önem taşır. Oya Gözel Durmaz’ın zeytinyağı odaklı araştırmasında da gösterdiği üzere, dış ticaret her daim bu tartışmaların bir parçası olmuş ve tüccarların bireysel çıkarları da bu analiz sürecinde yer almıştır.⁶⁵ Sakarinin insan sağlığına zararlı mı yoksa zararsız mı olduğuna dair devletin değişen tutumunda da hiç şüphesiz ticaretin çıkarlarını korumak yer almış olmalıdır.

Bu istatistiklerin sunduğu veriler, yalnızca teknik bir halk sağlığı meselesi olarak değil, aynı zamanda kamusal düzenin tesisiyle ilgili normatif bir çabanın parçası olarak da değerlendirilmelidir. Özellikle “gayr-ı salih” gibi kategorilerin tercih edilmesi, denetimlerin sadece bilimsel değerlendirmelere dayanmadığını, aynı zamanda değer yüklü bir sınıflandırma rejimi işlediğini ortaya koyar. “Salih” ifadesinin taşıdığı ahlaki ve dini çağrışımlar, bir gıda maddesinin yalnızca sağlığa değil, aynı zamanda kamuya sunulabilirliğine ve toplumsal meşruiyetine ilişkin bir kararı da yansıttığını gösterir. Bu yönüyle, modern kimyasal analizlerin dili ile klasik dönemin ihtisab pratikleri arasında biçimsel farklar olsa da, işlevsel süreklilik dikkat çekicidir. Esnafın faaliyetlerini görünür kılmak, kamusal zararı tanımlamak ve belirli sınırlar dâhilinde müdahale etmek gibi işlevler artık muhtesibin değil, belediye bürokrasisinin ve laboratuvaradaki uzmanların görev alanına girmiştir.

Sonuç yerine

Bu makale, geç Osmanlı İstanbulu’nda gıda denetiminin sadece halk sağlığına ve piyasa denetimine yönelik bir uygulama olmadığını, aynı zamanda kamusal düzenin ve toplumsal meşruiyetin tesisine yönelik bir müdahale rejimi olarak işlediğini göstermiştir. Şehremaneti laboratuvarlarında yürütülen analizler, ilk bakışta salt teknik ve nesnel birer işlem gibi görünse de, içerdiği dil, uygulama pratiği ve sonuçları açısından doğrudan siyasaldır. Gıda maddelerinin “salih”, “halis”, “saf”, “mağşuş” ya da “mahlut” gibi kategorilerle tanımlanması da yalnızca fiziksel uygunluk değil, aynı zamanda toplumsal kabul sınırlarını da düzenleyen normatif bir çerçevenin parçasıdır.

İhtisabın klasik dönemde üstlendiği toplumu gözetme ve adaleti sağlama işlevi, bu dönemde kimyasal analizler ve belediye bürokrasisi aracılığıyla yeniden üretilmiş, fakat görünüşte teknik bir forma bürünmüştür. Esnafın arzuhalleri, analiz raporları, mahkeme kayıtları ve kamu şikâyetleri, yalnızca bir denetim mekanizmasının değil, aynı zamanda devlet ile toplum arasındaki müzakerenin izlerini taşır. Gıda tahlili, bu anlamda sadece maddeyi değil, aynı zamanda güveni, adaleti ve meşruiyeti ölçen bir araca dönüşür. Modern devletin laboratuvara taşınan de-

⁶³ BOA, ŞD. 2722/2 (16 Haziran 1323).

⁶⁴ BOA, BEO, 4522/339131 (1 Temmuz 1334).

⁶⁵ Durmaz, “Osmanlı’da Gıda Güvenliği”.

netim rejimi, klasik ahlaki ekonominin kalıntılarını silmekten ziyade, onları yeni kurumsal ve teknik formlarda sürdürmüştür. Bu durum, modernliğin bürokratikleşme sürecinde bile toplumsal değer yargılarının ve normatif düzen arayışlarının ne kadar etkili kalabildiğini gösterir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA)
Bâbîâli Evrak Odası (BEO)
Şura-yı Devlet (ŞD)
Dahiliye İdare-i Umumiyye (DH. İ. UM)
Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.)
Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT)
Dahiliye Muhaberat İdaresi (DH. MUI)
Dahiliye Müteferrik (DH.MB..HPS.M.)
Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y. PRK. ŞH.)

Süreli Yayınlar

Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, *İstanbul'un 1331-38 senelerine Mahsus Sıhhi İstatistikidir* (İstanbul: Nazır Matbaası, 1339).

Kitap, Makale ve Tezler

- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Devletinde Belediye Teşkilatı ve Belediye Kanunları*. İstanbul: OSAV, 2005.
- Akgündüz, Ahmet. *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986.
- Balsoy, Gülhan, Gizem Fidan, Cihangir Gündoğdu, Murat Güvenç, Murat Tülek. "An Overview of Istanbul's Death Registers (1838–1840) Using Spectral Clustering". *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 9, 2022, 103–110.
- , ve Cihangir Gündoğdu. "Vefeyat Defterleri ve Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda Ölüm ve Ölümün Kaydı". *Toplumsal Tarih* 318, 2020, 24–28.
- , ve Cihangir Gündoğdu. "Ottoman Death Registers (Vefeyât Defterleri) and Recording Deaths in Istanbul, 1838–1839". *Middle Eastern Studies* 57, 2020, 197–208
- Barnes, David S. *The Great Stink of Paris and the Nineteenth-Century Struggle against Filth and Germs*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006.
- Collins, Edward J. "Food Adulteration and Food Safety in Britain in the nineteenth and Early twentieth Centuries". *Food Policy* 18, 1993, 95–109.
- Dölen, Emre. "1870'li Yıllarda Mekteb-i Tıbbiye Laboratuvarlarında Yapılan Analiz ve İncelemeler." *Marmara Üniversitesi Eczacılık Dergisi* 8 (1992): 145–159.
- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995.
- Ezzat, Ahmed. "Law and Moral Regulation in Modern Egypt: Hışba from Tradition to Modernity". *International Journal of Middle East Studies* 52, 2020, 682.
- Fahmy, Khaled. *In Quest of Justice: Islamic Law and Forensic Medicine in Modern Egypt*. Berkeley: University of California Press, 2018.
- Gözel-Durmaz, Oya. "Osmanlı'da Gıda Güvenliği: Halk Sağlığı ve Uluslararası Ticaret Kısacasında Mahlûl Zeytinyağları Meselesi". *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 54, 2019, 277–305.
- Günergun, Feza. "Chemical Laboratories in Nineteenth-Century Istanbul: A Case- Study on the Laboratory of the Hamidiye Etfal Children's Hospital." *Spaces and Collections in the History of Science The Laboratorio Chimico Overture*. Yay. Haz. Marta C. Lourenço & Ana Carneiro, 91–101. Lizbon: Museum of Science of the University of Lisbon, 2009.
- , "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-

- 1905)." I. Türk Tıp Tarihi Kongresi- İstanbul 17-19 Şubat 1988-Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992, 239-254.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı'da İhtisab Müessesesi: Yerel Yönetim*. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2006.
- Kırlı, Cengiz. "Surveillance and Constituting the Public in the Ottoman Empire", *Publics, Politics and Participation: Locating the Public Sphere in the Middle East and North Africa*. Yay. Haz. Seteney Shami, 177-203. New York: SSRC, 2009.
- Lange, Christian. "Changes in the Office of Hisba Under the Seljuqs." *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*. Yay. haz. Christian Lange ve Songül Mecit, 157-81. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011.
- Latour, Bruno. *The Pasteurization of France*. Cambridge: Harvard University Press, 1993 [1984].
- Narotzky, Susana ve Eduardo Manzano. "The Hisba, the Muhtasib and the Struggle over Political Power and a Moral Economy: An Enquiry into Institutions." *Diverging Paths? The Shapes of Power and Institutions in Medieval Christendom and Islam*. Yay. haz. John Hudson ve Ana Rodríguez, 30-54. Leiden; Boston: Brill, 2014.
- Oddy, Derek. "Food Quality in London and the Rise of the Public Analyst, 1870-1939," *Food and the City in Europe since 1800*. Peter Atkins, Peter Lummel, and Derek Oddy, 91-104. Hampshire: Asghate, 2006.
- Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Pamuk, Şevket. *Uneven Centuries: Turkey's Economic Development Since 1820*. Oxford, Princeton: Princeton University Press, 2018.
- Shechter, Relli. "Market Welfare in the Early-Modern Ottoman Economy: A Historiographic Overview with Many Questions." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 48, no. 2 (2005): 253-276.
- Stanziani, Alessandro. "Negotiating Innovation in a Market Economy: Foodstuffs and Beverages Adulteration in Nineteenth-Century France". *Enterprise and Society* 8, 2007, 375-412.
- Stilt, Kristen & M. Safa Saraçoğlu. "Hisba and Muhtasib". *The Oxford Handbook of Islamic Law*. Yay. Haz. Anver M. Emon and Rume Ahmed, 327-356. Oxford: Oxford University Press, 2018. <https://academic.oup.com/edited-volume/28121/chapter/212291852>.
- Temel, Mehmet. "Mütareke Dönemi'nde İstanbul'un İaşe Sorunu". *Toplumsal Tarih* 52 1998, 40-45.
- Topuzlu, Cemil. *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*. İstanbul: Topuzlu Yayınları, 2002.
- Turna, Nalan. "Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance, and Taxation in Early Nineteenth-Century İstanbul". *New Perspectives on Turkey* 39, 2008, 167-189.
- Yıldırım, Nuran. *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı: Hamidiye Etfal Hastanesi*. İstanbul: Şişli Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi, 2010.
- , "Osmanlı Devleti'nde Gıda Kontrolüne Bakış". *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi* 21, 2011, 68-73.

“Vereme Müstaid Olanlarda Vücut Narindir”: Geç Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Kitaplarında Çocuk Sağlığı ve Verem

CEREN GÜLSER İLİKAN RASİMOĞLU*

Acıbadem Mehmet Ali Aydınlar Üniversitesi
ceren.rasimoglu@acibadem.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7586-4813
Makale geliş tarihi: 16 Mart 2025
Makale kabul tarihi: 21 Mayıs 2025

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyılın sonlarından itibaren verem giderek daha artan bir şekilde tehdit olarak görülür hale gelmiştir. Bu dönemde, hastalığın toplu bir araya gelme yerlerinde yayılmasını engellemeye yönelik çabalar gösterilmiş, vereme karşı henüz ilaç ya da aşı bulunmadığından, sağlık propagandası geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde önemli bir rol oynamıştır. Hekimler yalnızca meslektaşlarına yönelik bilimsel çalışmalar üretmekle kalmamış, aynı zamanda veremle ilgili bilgileri herkese yaymak amacıyla çeşitli kitaplar da yazmışlardır. Bu makale, geç Osmanlı dönemine ait tıbbi literatürdeki veremle ilgili kitapları inceleyerek çocuk sağlığına dair gelişen tıbbi nasihat literatürünü ele alacaktır. Tartışma, pronatalist politikalar ve modern devlet stratejileriyle iç içe geçmiş bir halk sağlığı perspektifini içerecek ve veremin yarattığı sağlık sorunlarına yönelik çözüm önerileri ve kişisel hijyenin toplumsal bir yükümlülük olarak tanımlanmasını ele alacaktır. Son olarak makale, halk sağlığı yaklaşımının tüberküloz özelinde nasıl şekillendiğini merkeze alarak, Osmanlı tıbbi literatürünün Batı bilimsel düşüncesiyle etkileşimini ve bunun çocuk sağlığı üzerindeki yansımalarını inceleyecektir.

Anahtar Kelimeler: Geç Osmanlı İmparatorluğu, Verem, Tıp tarihi, Salgın hastalıklar tarihi, Çocuk sağlığı tarihi

Abstract

“The Body Is Fragile in Those Susceptible to Tuberculosis”: Child Health and Tuberculosis in Health Books in Late Ottoman Empire

In the Ottoman Empire, from the late 19th century onwards, tuberculosis increasingly came to be seen as a significant threat. During this period, efforts were made to prevent the spread of the disease in places where people gathered, and since no medicine or vaccine was yet available against tuberculosis, health propaganda played a crucial role in both the late Ottoman and early Republican periods. Physicians not only produced scientific studies for their colleagues but also wrote various books to disseminate knowledge about tuberculosis to the general public. This article will examine medical advice literature on child health by analyzing books on tuberculosis from the late Ottoman medical literature. The discussion will incorporate a public health perspective intertwined with pronatalist policies and modern state strategies, which addressed solutions to the health problems caused by tuberculosis and which aimed at framing personal hygiene as a social responsibility. The article will finally focus on how the public health approach took shape in the context of tuberculosis, examining the interaction between Ottoman medical literature and Western scientific thought and its implications for child health.

Keywords: Tuberculosis, History of medicine, History of epidemics, Late Ottoman Empire, History of Child Health

19. yüzyılın ilk yarısında verem kalıtsal ve romantik bir hastalık olarak görülmekteydi. Kalıtsallık fikri, birçok çocuğun hastalığı ebeveynlerinden almış olmasından kaynaklanıyordu. Romantik hastalık imajı ise edebiyatın hastalıkla ilgili özel bir imaj yaratmasındandı, veremliler hastalıkları nedeniyle giderek tutkunun tükettiği ve bu yüzden duygusal olarak daha yoğun görünen kişiler olarak tasvir edilmişti.¹ 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, o döneme kadar oluşan bu temsiller değişmeye başladı ve bilimsel dergilerde veremin bulaşma yollarına dair tartışmalar arttı.² Mikropların Pasteur tarafından keşfedilmesinden önce, bulaşıcılık kavramı tıp dünyasında tartışmalı bir konuyken bundan sonra enfeksiyon hastalıkları anlaşılmaya başlandı ve bakteriyel patoloji alanı doğdu. 1881 ile 1914 yılları arasında 30'dan fazla enfeksiyon hastalığının etkeni izole edildi.³ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra B.C.G. aşısının yaygınlaşması ve güvenilirlikleriyle tanınan antibiyotiklerin (İzoniyazid, Rifampisin, Pirazinamid) keşfi, bu ilaçlara erişimin yaygınlaşması, yeterli beslenme ve barınma gibi iyileşen yaşam standartları, destekleyici sağlık politikaları ve sosyal politikalarla birlikte hastalığın görülme sıklığı azalmaya başlamıştır.⁴

19. yüzyılın sonlarından itibaren verem, Osmanlı İmparatorluğu'nda giderek artan bir şekilde bir tehdit olarak tanınmaya başlanmıştı. Hekimler bu konuda yalnızca bilimsel araştırmalar yapmakla kalmamış, aynı zamanda halkı verem hakkında eğitmeyi amaçlayan kitaplar da yazmışlardı. Veremle mücadelenin ilaçsız ve aşısız seyrettiği dönemde temiz hava ve güneşe dayalı tedavilerin yanı sıra her şeyden evvel hastalığı kapmamak, en temel çözümdü. Hastalığı kapmamamanın yolu ise bulaş yollarını iyi bilmekten geçiyordu. Devlet, aydın kesim ve halk sağlığı reformcuları, insanlara epidemiyoloji ve mikrop teorisi hakkında bilgi vererek koruyucu tıp anlayışını yaygınlaştırmayı amaçlıyordu. Tıp uzmanları, hijyen kuralları ve sağlık koruma yöntemleriyle ilgili bilgileri çeşitli yollarla topluma aktardı. Bu bilgilerin yayılmasında popüler basın, halk sağlığına yönelik propaganda çalışmaları ve pedagojik ile tıbbi yöntemleri birleştiren çeşitli kurumlar önemli roller oynadı. Eğitim kampanyaları, rehberlik faaliyetleri ve iki savaş arası dönemde "propaganda" olarak tanımlanan girişimler, 20. yüzyılın başlarında halk sağlığı ve öjeni politikalarının temelini oluşturdu. Halk sağlığı mesajlarında görsel materyallerin kullanımı geç 19. yüzyıl için sıklıkla başvuru bir araçtı, bu araç geç Osmanlı erken Cumhuriyet verem çalışmalarında da görülmektedir.⁵

* Bu çalışma, 26-29 Mart 2025'te Leiden'da gerçekleştirilen The 15th European Social Science History Conference'ta COST Action CA22159, National, International and Transnational Histories of Healthcare, 1850-2000 (EuroHealthHist) desteğiyle sunmuş olduğum "In Those Susceptible to Tuberculosis, the Body is Fragile": Exploring Children's Health in Late Ottoman Medical Literature" başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş halidir. Önerileri için konferans katılımcılarına, makaleyi değerlendiren ve önerileriyle geliştiren anonim hakemlere ve editörlere teşekkür ederim. Makalede ele alınan kitaplara Muteferriqa portalından ulaşılmıştır.

1 Carolyn A. Day, *Consumptive Chic: A History of Beauty, Fashion, and Disease* (Bloomsbury Publishing, 2017), 45.

2 Stéphane Henry, *Vaincre la tuberculose (1879-1939): la Normandie en proie à la peste blanche* (Rouen: Presses universitaires de Rouen et du Havre, 2013).

3 Jean-Jacques Baudon, "Naissance de la pédiatrie au 19ème siècle," *La presse médicale* 46, no. 4 (2017): 438-448.

4 Arnab Chakraborty ve Janaka Jayawickrama, "History of tuberculosis and contemporary challenges," in *A Brief Social History of Tuberculosis: Key Challenges to Global Health*, ed. Janaka Jayawickrama ve Yong-an Zhang (Routledge, 2025), 18-21. Henry, *Vaincre la tuberculose*.

5 Cansu Değirmencioglu, "Prescribed Modernity: Hygiene and Architecture as Preventive Medicine in Turkey (1923-1950)" (PhD diss., Technische Universität München, TUM School of Engineering and Design, 2025), 44. Bu konu 1960'lı yıllara gelindiğinde artık sadece bireylerin değil bütünüyle mahallelerin verem açısından gözetim altına alınmaya başlanması ile sonuçlanmıştı. Léa Delmaire, "Locating the Health Hazard, Surveilling the Gecekondu: The Tuberculosis-Control Pilot Area of Zeytinburnu, Istanbul (1961-1963)," *Centaurus* 65, no. 1 (2023): 153-186.

Batı dünyasında vereme bakışın değişmesi Osmanlı hekimleri tarafından, tıbbın diğer alanlarında olduğu gibi burada da sıkı bir şekilde takip ediliyordu. Bu makale 20. yüzyılın başında Osmanlı hekimleri tarafından topluma yönelik hıfzıssıhha eğitimi kapsamında veremle ilgili olarak kaleme alınmış olan kitapları konu etmektedir. Makalenin amacı geç 19. yüzyıl - erken 20. yüzyılda verem ile ilgili Batı tıp dünyasında oluşan ve hızla değişen literatürün Osmanlı tıp elitlerine nasıl ulaştığı ve bu literatürün Osmanlı hekimleri tarafından Osmanlı toplumuna ne şekilde aktarıldığını anlamaya çalışmaktır. Osmanlı dünyasında modern hıfzıssıhha anlayışının gelişimi ile toplum sağlığı meselesinin devlet tarafından üstlenilmesi gerektiğine yönelik görüşün bir örneği olarak verem ve çocukların sağlığı başlı başına bir ilgi unsuru haline gelmeye başlamıştı. Makalede, bu değişim sürecinde İstanbul'daki hekimlerin Batı tıp dünyası ile angajmanlarına dair fikir yürütülecektir. Veremin etiyojisi hakkında edinilen bilgilerin topluma yönelik hıfzıssıhha bilgisi literatüründe ayrı bir yere neden sahip olduğu sorusuna cevap aranacaktır.

Bu makale özellikle çocuk sağlığına yönelik veremin kavramsallaştırılmasındaki değişimi inceleyecektir. Hastalığın kalıtsal ve romantik bir hastalık olarak görülmesinden bilimsel çalışmalar sonucu bir enfeksiyon hastalığı olarak görülmesine uzanan çağdaş tartışmaları, çocuk sağlığının ulusal bir endişe olarak giderek artan önemini ve bu sorunun ırk hıfzıssıhhası ile bağlantısını ele alacak, ayrıca hijyen eğitimi ve okulların rolü gibi halk sağlığı stratejilerinin gelişimini inceleyecektir. Makale halk sağlığı yaklaşımının verem özelinde gelişmesinin ekseninde, Osmanlı tıp literatürünün Batı bilimsel düşüncesiyle nasıl etkileşime girdiğine ve bunun çocuk sağlığı üzerindeki etkisine odaklanacaktır.

“Bu Muzır Mahlukat”: Veremin Bulaşıcılığı ve Koch Basilleri

Osmanlı tıp kitaplarında verem ile ilgili verilen en temel bilgi, veremin bulaşıcı bir hastalık olduğuydu.⁶ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de iç hastalıkları kliniklerindeki derslerde ftizyoloji öğretiliyordu.⁷ Verem basilini tanımlamak için bakterinin bilimsel adının yanında “tomurcuk”, “habbe”, “semm”, “Koh basili”, “verem basili”, “mikrop” kavramları kullanılıyor, bu kavramlar aracılığıyla mikroorganizmalar hakkında kesin bilgiye sahip olunduğu hatırlatılıyordu. Örneğin Sıhhiye Vekaleti’nin 1911’de yayımlanmış olduğu *Vereme Karşı Müdafaa* adlı kitapta “bu muzır mahlukatın” vücuda girmesinin yolları anlatılıyordu: Nefes yoluyla akciğerlere, yediğimiz yemeklerle ağız yoluyla bağırsaklara ve vücudumuzu kaplayan deride oluşan sıyrık, yara ve berelerden girerlerdi. Ayrıca, kağıt ve kalem ucunu yalamak, kitap sayfalarını çevirirken parmağını tükürüğüne dokundurmak, aynı kaptan yemek yemek ve aynı maşrapadan su içmek de bu yollar arasında sayılabilir.⁸

1911’de kaleme alınmış olan kitap, aslında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bakteriyoloji alanındaki gelişmelerin halk sağlığı önlemlerine uygulanmasını içeriyordu. Villemin ve Koch’un çalışmaları, halka yönelik verem kitaplarının içinde ayrı bir yer tutuyordu. Veremin bulaşıcılığının 1860 yılında Villemin tarafından yapılan bir deneyle kanıtlandığı anlatılıyordu. Villemin, veremli hastaların balgamlarını bir pamuğa

6 *Vereme Karşı Müdafaa*, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1911), 4.

7 Nuran Yıldırım ve Mahmut Gürkan, *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi* (Türk Toraks Derneği, 2012), 149.

8 *Vereme Karşı Müdafaa*, 8-9.

bulaştırıp kuruttuktan sonra bu pamuğu hint domuzlarına aktararak, onların hepsinin vereme yakalandığını gözlemlemişti. Böylece veremin “hem sarı olduğunu hem de kurumuş balgam ve tükürük ile başkalarına geçip onları da verem ettiğini” göstermişti. Ancak, tüm bu deneylere rağmen pek çok kişi, veremin bulaşıcı olduğunu inkar ediyordu. Sonunda, 1882 yılında Alman bilim insanı Robert Koch, verem basilini keşfederek, Villemin ve taraftarlarının görüşlerini doğrulamıştı.⁹

Sıhhiye Vekaleti tarafından sunulan bu bilgiler gerçeği yansıtıyordu. 19. yüzyılın başlarından itibaren düzenli olarak yapılan otopsiler, klinik bulguların ve deneyimlerin otopsi sonuçlarıyla birleştirilmesini sağlamış, René Laennec tüberkülozun temel lezyonunun “tüberkül” olduğunu bulmuş, farklı organlardaki çeşitli belirtilerin aslında aynı hastalık olduğunu göstermişti. 1868 yılında Jean Antoine Villemin, tüberkülozun bulaşıcı olduğunu göstermişti. 1882 yılında Robert Koch’un veremin sebebi olan mikroorganizmayı, *mycobacterium tuberculosis*’i keşfettiğini duyurması verem araştırmalarında önemli bir dönüm noktası olmuştu.¹⁰

Bu nedenle veremin bulaşıcı olduğuna dair bilgi, veremle ilgili olarak kaleme alınmış olan kitapların genel çerçevesini oluşturuyordu. Behçet Salih [Uz] veremin bulaşıcı doğasını anlatırken kuvvetli bir dil kullanmayı tercih etmişti. Kitabının yayımlandığı yıl olan 1919 tarihi itibarıyla sakınılabilen bu “menhus bela”, eskiden görülmesi imkansız bir korku ve dehşet yaratıyordu. Ancak bu kez tehdit sadece bireyleri değil, tüm toplumu hedef alıyordu. Bu nedenle, Behçet Salih’e göre toplu alanlarda balgam atmak ve tükürmek, en büyük ihanetti. Bir insan, toplumun bir parçası olarak yaşadığı zaman, sadece kendisi değil, ailesi, çevresi ve ait olduğu toplum için de birçok sorumluluğa sahipti. “Aksi takdirde hayvanlık sınıfından kurtulmasının imkanını tasavvur etmek sersemlik”ti. İnsanlığa zarar veren, ona karşı sorumluluklarını yerine getiremeyen bireyler, vahşi hayvanlardan daha tehlikeli olarak tarif ediliyordu. Behçet Salih’e göre bir katilin, bombalarla birkaç kişiyi öldürmesi, günde defalarca yere balgam savuran bir veremliden daha hafif bir cezayı hak etmekteydi çünkü birinin zarar verdiği insanların sayısı 5 ila 10 civarında olacakken diğeri birçok insanı hasta ettiği gibi bu insanların yedi kuşağını da tehdit edebilirdi. Behçet Salih sözlerine şöyle devam ediyordu:

“Demek istiyorum ki: Tükürme! Çocuklarını, dolayısıyla istikbalini söndürürsün! Tükürme! Hemşhçerilerini zehirler, memleketini batırırsın, tükürme! Katiller katili olursun! Her veremli kendi şahsı kadar hemcinsini gözetecek. Bu bulaşıcı hastalıktan onları muhafaza için kabil olanı, elinden geleni yapacaktır. Balgamı yerlere değil kendi tükürük hokkasına atacak, buna muvaffak olduğu gün hastalık bir hayli azalmış olacaktır.”¹¹

Tohum ve Toprak: Veremin Kalıtsallığına Dair Tartışmalar

Behçet Salih’in yazdıklarından da görüldüğü üzere 20. yüzyılın ilk çeyreğine yaklaşıldığında tıp dünyası artık veremin bulaşıcılığı konusunda hemfikir. Oysa tıp

9 Vereme Karşı Müdafaa, 3-6.

10 Peter R. Donald, “A Brief History of Childhood Tuberculosis,” in *Handbook of Child and Adolescent Tuberculosis*, ed. J. R. Starke ve P. R. Donald (Oxford: Oxford University Press, 2016), 1-2.

11 Behçet Salih, *Verem Nasıl Başlar ve Kurtuluş Yolları Nelerdir? Halka Sıhhi Öğütlerim* (İzmir: Ahenk Matbaası, 1919), 18-21.

dünyasının veremle ilgili tartıştığı tek konu bulaşıcılığı değildi, kalıtım fikri de uzun bir süre hekimlerin ve bilim insanlarının gündemini meşgul etmişti. Robert Koch'un keşfine kadar, çoğu doktor veremin kalıtsal bir hastalık olduğunu varsayıyordu. Ancak pek çok doktor hastalığın bir bakteriden kaynaklandığı ortaya çıksa da kalıtsal bir yatkınlığın – tüberküloz diyatezi (vereme istidad) – var olduğuna inanmaya devam etti.¹²

Mikrop teorisi ile kalıtım fikrinin bütünleştirilmesinde “tohum ve toprak” analojisine sıklıkla başvuruluyor ve hangisinin daha önemli olduğu konusunda fikir ayrılıkları yaşanıyordu.¹³ Galton Öjeni Laboratuvarı'nın direktörü olan Karl Pearson, “Basilin yanı sıra toprak da dikkate alınmalıdır.” diyordu.¹⁴ Koch'un öncülük ettiği bakteriyologlar için toprak (mikrobun girdiği beden durumu) önemsizdi. Koch yalnızca tohuma (basil) odaklanıyordu. Bakterilerin yokluğu sağlıklı olmakla eşdeğerdi; sağlıklı bireylerde bakterilerin bulunabileceği fikri hiç düşünülmüyordu. Ama “tohum ve toprak” yaklaşımını benimseyenler için hastalığın ortaya çıkması tüberküloz basilinin varlığı ile akciğer dokusunun anormal bir durumuna bağlıydı. Vücudun temel durumu, hâlâ hastalık sürecinin önemli bir bileşeni.¹⁵

Kilisli Rıfat [Kardam], kalıtım fikrini kitabına taşıyan isimler arasındaydı. Bulaşıcılığın gerçek olduğunu ama kalıtımın da inkar edilemeyeceğini söylüyordu. Mathias Duval'a atıfta bulunarak hastalıklardaki kalıtımın üç şekilde incelendiğini söylüyordu: doğruca veraset, (*hérédité directe*), veraset-i canibiye (*hérédité collaterale*), ve ata veraseti (*atavisme*). Konuyu detaylandırıyor, etfal-i fukara terbiyehanelerinden alınan yeni doğan bebeklerde, yalnızca nefes boruları ya da hem akciğer hem de nefes borularının iltihabından ölenler teşrih edildiğinde bu hastalıkların, genellikle verem mikroplarından kaynaklandığının görüldüğünü söylüyordu. Yapılan araştırmalar, bu çocukların genellikle veremli ebeveynlerin çocukları olduğunu ortaya koyuyordu. Yani, çocuk daha doğmadan önce “verem tohumlarıyla pisleniyor” ve hastalık hızla yayılıyordu. İki sağlıklı ve güçlü birey arasındaki evlilikten doğan çocuklar genellikle sağlıklı ve güçlü olurdu ancak, bu kişilerden birinde alkolizm, frengi gibi hastalıklar varsa, doğacak çocuk verem olmamakla birlikte verem olmaya pek müstaid oluyordu. Frengili çocuklar vereme karşı savunmasızdı. Çoğu çocuk, anne karnında beş altı aylıkken düşer, doğanlar ise genellikle üç dört aylıkken ölür ya da teverrûme namzet olarak yaşamaya devam ederlerdi. Üstelik frengi tedavisi gören hastaların veremleri daha da kötüleşiyordu. Frengili bireyle-

12 Chauncey Rea Burr, “The Tuberculous Diathesis: An Inquiry into the Causes That Lead to Pulmonary Consumption,” *The Boston Medical and Surgical Journal* 137, no. 22 (1897): 542-547. W. C. Rivers, “The Atavistic Degenerative Diathesis: Of Tuberculosis,” *The Lancet* 201, no. 5186 (1923): 120-123. Joseph William Stickler, “The Management of Children with an Inherited Tubercular Diathesis,” *Journal of the American Medical Association* 30, no. 1 (1898): 18-22. 19. yüzyılda kalıtım, belirsiz bir kavramdı. Aynı aileden birden fazla bireyi etkileyen ancak genetik özelliği kesin olmayan hastalıklar, genlerde yer alan veya bir şekilde ifade edilen karakterlerin ebeveynlerden çocuklara aktarılması ya da doğumdan önceki dönemde kazanılmış ve geçişi mümkün olmayan hastalıkların hepsi aynı kavram ile ifade edilebiliyordu. Baudon, “Naissance de la pédiatrie.”

13 Bu analojiye 19. yüzyıldan bugüne özellikle kanser araştırmalarında sıklıkla başvurulmaktadır. Isaiah J. Fidler ve George Poste, “The ‘Seed and Soil’ Hypothesis Revisited,” *The Lancet Oncology* 9, no. 8 (2008): 808.

14 David Bolton Cundall, *Children, Tuberculosis and the State in Britain 1898-1960, with Particular Reference to The Hollies, Weetwood, Leeds* (Yüksek Lisans Tezi, University of Leeds, 2023), 34. Pearson'ın tüberküloza kalıtsal bir yatkınlık olduğu yönündeki sonucu, modern genom araştırmaları tarafından desteklenmektedir. Bkz. Laurent Abel ve ark., “Human Genetics of Tuberculosis: A Long and Winding Road,” *Philosophical Transactions: Biological Sciences* 369, no. 1645 (2014): 1-9.

15 Helen Bynum, *Spitting Blood: The History of Tuberculosis* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 107-108.

rin veremlilerle temas etmekten kaçınmaları, ağız ve burunlarını sürekli temizlemeleri gerekirdi. Aynı şekilde, veremlilerin de frengi kapmamaya dikkat etmeleri gerekiyordu.¹⁶

Vereme ilişki kurulan tek sorun frengi değildi. Alkolizm de bir kişiyi vereme ek olarak savunmasız hale getiriyordu. Gülhane Tababet-i Askeriye Tatbikat Mektebi'nde emraz-ı intaniye ve bakteriyoloji muallimi olan Hüsameddin Şerif, alkolizmle ilgili olarak farklı hastalıkların neden olduğu zayıflığın zamanla birikerek bir muafiyet derecesi oluşturduğunu yazıyordu. Bir kişinin kendi hayatından çocuklarına bıraktıkları arasında, muafiyet ve kabiliyeti de bulunmaktaydı. Bu nedenle, veremli bir ailenin çocuklarından bazılarında, verem basili çok az olsa bile, ilk aşamada hastalık ilerler ve ölümle sonuçlanırdı. Bazı çocuklar ise ilk aşamada hastalığa karşı direnç göstererek hayatta kalırdı. Vereme ilişkin bu şekilde bir yaklaşım, çocuğun ebeveyninden verem bulaşmış olsa bile, çoğu zaman sağlıklı bir şekilde hayatta kalmasının nedenini açıklarken, cevabın basit olduğu kadar kesin olduğunu da gösteriyordu: "Aile sirayeti". Çocuğa verem bulaşması için "bir buse-i şefkat", kirli ellerle çocuğun yüzüne ya da eline dokunmak, kirli bir mendil ya da bezle çocuğun ağzını ve gözlerini silmek, çocuğun yüzüne doğru öksürmek, veremli annenin çocuğunu emzirmesi yeterli olabiliyordu.¹⁷

Böylelikle vereme yatkın bünyeler konusu gündeme geliyordu. Vereme *istidad* olarak Osmanlı tıp metinlerinde geçen bu durum, kişide ya doğumundan itibaren bulunuyordu ya da çeşitli vesilelerle bu eğilimi kişi sonradan ediniyordu. Vereme *müstaid* olan kişinin bu elverişliliği doğuştan almasına *viladi istidad*, sonradan gelişmesine ise *kesbi istidad* deniyordu. Ayyaş bir baba ya da annenin çocukları, genellikle zayıf, çelimsiz ve kemik hastalıklarına yatkın olurlardı, bu çocukların durumu *istidad-ı viladi* olarak tanımlanabiliyordu. Uzun süre devam eden hastalıklar (zatülcenb, zatürre, kızamık, şeker hastalığı gibi), fazla durgunluk, kötü alışkanlıklar (alkol, sefahat, uykusuzluk), sefalet ve mahrumiyet, rutubetli ve karanlık yerlerde yatıp kalkmak gibi durumlar sağlam kişileri verem olmaya hazırlardı.¹⁸

Hüsameddin Şerif, çocukların genellikle sağlıklı olarak doğduğunu söylüyordu. Ancak doğuştan gelen bazı hastalıklar, özellikle septisemiye bağlı verem şekilleri annelerinden bulaşabiliyordu. Bulaşma, en çok doğum sırasında gerçekleşiyordu: Çocuk dışarı çıkmadan ve plasenta hala rahme bağlıyken, bu noktada nesci tahribat olabileceği için Koch basillerinin çocuğa geçmesi daha muhtemeldi. Bu yüzden, çocuğun doğumundan sonra özellikle veremli annelerin çocuklarında kordonun hemen bağlanması gerektiği vurgulanıyordu. Tartışılan bir diğer konu da veremli annelerin çocuklarının (genellikle verem mikrobu taşımadan doğsalar da) annelerinin vücudundaki Koch basili toksinlerinin etkisinden zarar görüp görmedikleriydi. Bazıları çocukların Koch basillerine kısmi direnç geliştirdiğini, bazıları ise zarar gördüklerini iddia ediyordu. Birinci görüşe göre, veremli annelerin çocukları bazen doğumun erken dönemlerinde hayatlarını kaybedebiliyordu. Bu çocuklar zayıf, narin, kilolu ve eksik doğarak kısa süre içinde çeşitli nedenlerden dolayı ölebiliyordu. Özellikle verem basili toksinlerinin, yaşamın rahminde tüm sistemleri, sınırları (sara, epilepsi, zihinsel zayıflık), kas yapısını (kas bozuklukları), gelişimi (sakatlık, cücelik vb.) olumsuz etkilediği iddia edi-

16 Kilisli Rıfat, *Verem Kabil-i Şifadır* (Hicri 1320, Rumi 1318, 1903; Matbaa-i Ahmed İhsan, 19), 20-22, 38-39.

17 Hüsameddin Şerif, *Verem Teşhis ve Tedavisi*, 46.

18 Vereme Karşı Müdafaa, 12.

liyordu. Landouzy ve diğer yazarlar, bu durumu “ırsî kabiliyet-i dereniye-hérédo-pré-disposition tuberculeuse” olarak tanımlamışlardı. Ancak mesele başka bir açıdan incelendiğinde, sonuç bu şekilde çıkmıyordu. Bazı yazarlara göre, tüberkülinin kolloit sınıfında olması nedeniyle plasenta yoluyla geçişi oldukça zordu.¹⁹

Verem, ırk hijyeni ve Çocuk Sağlığı

Çocuklarda verem ile özel olarak ilgilenilmesinin arka planında çocuğa bakıştaki değişim yatıyordu. Genel olarak ölüm oranı ve özellikle bebek ölümleri belirli bir seviyeye ulaşmış demografik büyümeyi etkilemeye başladığında, bu durum ırkî dejenerasyonun bir göstergesi olarak görülmeye başlanmış, bebek ölümlerine açılan savaşta tıp başat rol oynamıştı.²⁰ Sağlığa ilişkin üretilen söylemlerin ırk hijyeni, dejenerasyon korkusu ve öjeni çerçevesinde şekillenmesiyle beraber verem de soy için önemli bir risk olarak görülmeye başlanmıştı.²¹ 20. yüzyılın başında tüberküloz basisinin çocukların kronik hasta eklemlerinin, bağırsaklarının ve kafatasını çevreleyen dokulardaki dramatik enfeksiyonların sebebi olduğu anlaşıldı. Zayıf düşmüş çocuklar, sıklıkla sağlıklı yetişkinler olarak bir ömür boyu hastalıkla karşı karşıya kalıyorlardı. Ayrıca bu güçsüzlüklerini bir sonraki nesle aktarabilir, zayıf nesiller üretebilirlerdi. Mikrop teorisi “tohumun” rolünü açıklamaya başlamıştı ama “toprağın” nasıl olacağı yeniden değerlendirilmeliydi.²²

Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, en azından varlıklı kesimler arasında, çocuklar kırılğan ve masum bireyler olarak görülmeye başlandı. Onların doğru şekilde yetiştirilebilmesi için uzman görüşüne ihtiyaç duyuluyor ve bu sorumluluk yalnızca aileye değil, devlete de ait kabul ediliyordu. Batı dünyasındaki varlıklı kesimler arasında çocukluğun değerli olduğu, ancak ebeveynliğin zor bir görev olduğu inancı yaygınlaşmıştı.²³

Osmanlı İmparatorluğu’nda modernleşme dönemiyle birlikte çocuk, toplumsal hayatın merkezine alınmış, çocukların ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik politikalar geliştirilmiş, toplumda kendilerine özgü bir yer ve konum edinmeleri sağlanmıştı.²⁴ Çocuklar giderek daha fazla «çocuk» olarak ele alınmaya ve yetiştirilmeleri ayrı bir

¹⁹ Hüsameddin Şerif, *Verem Teşhis ve Tedavisi*, 43-45.

²⁰ Constantin Barbulescu, “Physicians, Peasants, and Modern Medicine: Imagining Rurality in Romania, 1860-1910” (2018): 206-207, CEU Press Andrea Rusnock, “Quantifying Infant Mortality in England and France, 1750-1800,” in *Body Counts: Medical Quantification in Historical and Sociological Perspective*, ed. Gérard Jorland, George Weisz, and Annick Opinel (McGill-Queen’s Press-MQUP, 2005), 65-86.

²¹ Barbulescu, “Physicians, Peasants, and Modern Medicine,” 206-207. Bynum, *Spitting Blood*, 182, Vassiliki Theodorou ve Despina Karakatsani, “Eugenic Concerns, Population Policies and Puericulture in Interwar Greece,” *The Historical Review/La Revue Historique* 17 (2020): 53-90, 56. Sally Shuttleworth, *The Mind of the Child: Child Development in Literature, Science, and Medicine 1840-1900* (Oxford: OUP Oxford, 2013). Liam Delaney, Mark E. McGovern, and James P. Smith, “Infant Mortality in Mother and Baby Homes in 20th Century Ireland,” *Population Research and Policy Review* 43, no. 5 (2024): 67. Marius Turda and Paul J. Weindling, *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940* (Central European University Press, 2007).

²² Bynum, *Spitting Blood*, 160-161.

²³ Colin Heywood, *A History of Childhood: Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times* (Cambridge: Polity Press, 2001). Peter Stearns, *Childhood in World History* (Abingdon: Routledge, 2006). Laurence Brockliss, “Introduction: The Western Concept of Childhood,” in *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*, ed. Laurence Brockliss (Leiden: Brill, 2016), 1-17.

²⁴ Güven Gürkan Öztan, *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası*, 2nd ed. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013).

önem kazanmaya başladı, böylelikle toplumun giderek daha görünür üyeleri haline geldi ve kendilerine hem devlet hem de genel toplum tarafından tanınıp değer verildi.²⁵ Çocukların geleceğin vatandaşları olarak düşünülmesi, doğrudan sağlık ve refahlarını iyileştirmeye odaklanarak bir sonraki neslin daha iyi bir gelecek inşa edebilmesini sağlamayı amaçlıyordu, bu suretle çocuk giderek bağımsız bir beden olarak kendi başına ilgi duyulan bir nesne hâline gelmeye başladı. Bu ilginin en belirgin göstergesi, çocuğa yönelik yeni ve uzmanlaşmış bir disiplinin, daha önce dahiliye içinde değerlendirilen pedyatrinin ortaya çıkışıydı.²⁶

Çocuk bakımının gelişimi ise uzun bir süre aldı. 19. yüzyıl boyunca, doktorlar çocuk bakımına müdahale etmeye başladılar. Bebek ölümlerinin önemli oranı yetersiz anne sütü veya düşük kaliteli yapay gıdalar nedeniyle kötü beslenmeye bağlandığından, bebek beslenmesi giderek önem kazanan bir konu olmuş, eğitimden alınabilecek verimin de beslenme ile ilişkili olduğu düşünölmeye başlanmıştı.²⁷ Böylelikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren, kalorimetri yöntemi gelişmiş ve proteinlerin, yağların ve karbohidratların vücutta yakılması sonucu ortaya çıkan atılan azot ve karbondioksit ölçölerek, sağlıklı çocukların kalori alımı belirlenmiş; 20. yüzyılın başında, beslenme hijyeninde ilerlemeler kaydedilmiş ve anne sütüyle inek sütü arasındaki farklılıklar gözetilmeye başlanmıştı.²⁸

Sütün incelenmesine yönelik çalışmalar, veremin süt yoluyla da bulaştığının anlaşılması sonucunu doğurmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nda süt sorununu çözmek amacıyla Tüberkülin Tahaffuzhanesi kuruldu. Küçükçekmece çevresindeki çiftliklerde yapılan incelemelerde ineklerin üçte birinin veremli olduğu belirlenmiş ve özellikle çocukların bu sütleri tüketmesinin sağlık açısından zararlı olduğu görölmüş; ahırlarda ve sütçülerdeki hayvanların düzenli olarak muayene edilmesi, hasta hayvanların satışının engellenmesi için denetimlerin artırılması ve belediye dairelerine veteriner görevlendirilmesi önerilmişti. Avrupa'da hayvanlara uygulanan tüberkülin enjeksiyonunun Osmanlı topraklarında da denenebilmesi için 1893'te bir komisyon kurulmuş ama bu uygulama uygun bulunmamıştı.²⁹

Tıp metinlerinde süt meselesi önemli bir gündem konusuydu ve özellikle Besim Ömer [Akalın], çalışmalarında bu konuya sıkça değiniyordu. Okul çocuklarına, öğretmenlere ve özellikle anne adayı genç kızlara hijyen kurallarının öğretilmesi gerektiğini savunuyordu. İlkokuldan itibaren herkese yere tükürmeme, etek öpmeme, tırnak yememe, kirli ellerle sofraya oturmama gibi *tetebuat-ı sıhhiyede* bulunmak mühimdi. Dispanserlerde çocuklar veremlilerden uzak tutulur, kiloları düzenli olarak takip edilir ve

25 Benjamin C. Fortna, "Preface: Childhood in the Late Ottoman Empire and After," in *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*, vii–xvii (Leiden: Brill, 2016).

26 Lisa Featherstone, "Infant Ideologies: Doctors, Mothers and the Feeding of Children in Australia 1880–1910," in *Children, Childhood and Youth in the Western World: Historical Perspectives*, ed. C. K. Warsh and V. Strong-Boag, 131–160 (2005). Baudon, "Naissance de la pédiatrie".

27 Ilana Löwy, "Measures, Instruments, Methods and Results": Jozefa Joteyko on Social Reforms and Physiological Measures," in *Body Counts: Medical Quantification in Historical and Sociological Perspective/Quantification médicale: perspectives historiques et sociologiques*, ed. Gérald Jorland, Annick Opinel, and George Weicz, 143–172 (Montreal: McGill–Queen's University Press, 2005).

28 Baudon, "Naissance de la pédiatrie". Judith Sealander, "Perpetually Malnourished? Diet, Health, and America's Young in the Twentieth Century," in *Children's Health Issues in Historical Perspective*, ed. C. K. Warsh and V. Strong-Boag, 161–189 (Wilfrid Laurier Press, 2005).

29 Yıldırım ve Gürkan, *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi*, 20.

ihtiyaç sahiplerine et, süt ve yumurta verilirdi. Emziren veremli annelere ise düzenli olarak süt ve meme takımı sağlanırdı.³⁰ Hüsameddin Şerif, *edebiyat-ı tıbbiyede veremli inekten geçen çocuk veremi vakalarına dair örneklerin bulunduğunu* yazmaktaydı. Japonya'da çocukların inek sütüyle beslenmesinin yaygın bir adet olmadığını, eğer anne süt veremezse çocuğun bir sütanneye verildiğini veya takviye gıdalarla beslendiğini belirtmekte ve Anadolu'yu Japonya ile kıyaslamaktaydı.³¹

İyi beslenmeye verilen yeni önemin bir başka sonucu, kilo alımını bebek ve çocuk sağlığı izlemesinin başlıca odak noktası haline getirmek oldu. 19. yüzyılın başından itibaren yenidoğanlar tartılıyor, 20. yüzyılda çocukların yaş, boy ve kilo oranları karşılaştırılıyordu.³² Kısa sürede bebek terazileri, aile hekimlerinin muayenehanelerinin en yaygın unsurlarından biri haline geldi. 20. yüzyılın ikinci on yılına gelindiğinde, daha büyük çocukların sağlık durumlarını değerlendirmek ve izlemek amacıyla tartılması da yaygın hale gelmiş, standart kilo tabloları ve grafikleri oluşturulmuş; bu uygulama özellikle yeni oluşturulan okul hijyeni programlarının ve tüberkülozla mücadelede tüberkülozlu veya pretüberküloz çocukları tespit etmeye odaklanan çalışmaların bir parçası olarak önem kazanmıştı.³³

Bu bağlamda, tıp kitaplarına göre ebeveynlerin kilo takibi görevini de üstlenmesi gerekiyordu. He ne kadar bölüm başlıkları ebeveynlere yönelik tavsiyelere işaret etse ve bu başlıklar anne ve babaların bilgilendirildiğini düşündürse de aslında tavsiyelerin hedefi annelerdi. Örneğin Kilisli Rıfat, kitabının "verem meselesinde ebeveynin vazifesi" başlıklı bölümünde şu ifadeleri kullanıyordu: "*Valideleri böyle korkuya düşürmekten maksadımız, onlar bez-i dikkat ve ihtimama mecbur etmek ve bu vechle birçok felaketlerin önünü almaktır.*" Çocukların sağlık durumunu takip etmek için düzenli ölçüm yapılmalı, böylelikle verem adaylarının belirli fiziksel özellikleri erkenden fark edilmeliydi. Her anne çocuğunu düzenli olarak tartmalıydı. Kilisli Rıfat sağlıklı bir çocuğun kilosunun her gün arttığını, ancak en küçük bir rahatsızlıkta büyümenin durduğunu ifade ediyordu. Eğer çocuğun kilosu azalmaya başlarsa, önce kilo artışının yavaşladığını, ardından sabit kaldığını ve son olarak düştüğünü; bu aşamada çocuğun ciddi şekilde hastalanmış olacağını dile getiriyordu. Ayrıca, boy uzunluğunun da verem teşhisinde önemli bir kriter olduğunu vurguluyordu. Boyun, vücut ağırlığıyla orantılı olması gerektiğini, aşırı uzun boyun genellikle sağlıksız bir yapıya işaret ettiğini belirtiyordu. Özellikle yaşına kıyasla hızla ve orantısız şekilde uzayan çocukların genellikle zayıf ve dayanıksız olduğunu, bu çocukların kemik yapılarının ince ve güçsüz kaldığını ifade ediyordu. Diz kapakları hizasında beyaz ve küçük bir çizginin görülmesi durumunda, bunun kemiklerin ani büyümesi nedeniyle derinin gerilerek yırtılmasından kaynaklandığını yazıyordu. Herkes memlekete karşı sorumluydu ve "göğüsleri zayıf ve dar ve biçimsiz" olanlar, kolayca nezle olanlar, bezleri şişenler daima muayeneye tabi tutulmalıydı.³⁴

30 Besim Ömer, *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele* (Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1919), 28.

31 Hüsameddin Şerif, *Verem Teşhis ve Tedavisi*, 40.

32 Baudon, "Naissance de la pédiatrie". Brockliss, "Introduction: The Western Concept of Childhood".

33 Richard A. Meckel, "Politics, Policy, and the Measuring of Child Health: Child Malnutrition in the Great Depression," in *Healing the World's Children: Interdisciplinary Perspectives on Health in the Twentieth Century*, 235–52, 238–239. Jeffrey P. Brosco, "Weight charts and well-child care: how the pediatrician became the expert in child health," *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine* 155, no. 12 (2001): 1385–1389.

34 Kilisli Rıfat, *Verem Kabil-i Şifadır*, 54–57.

Çocuklarda Veremin Sessizliği

Çocuk sağlığına verilen bu yüksek önem hastalıklarla mücadeleyi de içeriyordu ve çocukları etkileyen en önemli hastalıklardan biri veremdi. 20. yüzyılın başlarında, gizli tüberkülozun ilerleyerek aktif hastalığa dönüşebileceği zaten biliniyordu. 5 yaşından küçük çocuklar, özellikle vücuda yayılan ağır hastalık türleri olan miliyer tüberküloz ve beyin zarı iltihabına (tüberküloz menenjit) karşı savunmasızdır. Kemik ve organları tutan tüberküloz ise genellikle daha geç ortaya çıkar. Yaygın ve ağır formlarda, özellikle miliyer tüberküloz ve menenjitte ölüm riski çok yüksekti. Boyundaki lenf bezlerinin şişmesiyle ortaya çıkan ve deri lezyonlarıyla kendini gösteren bir tür tüberküloz olan scrofula, 20. yüzyılın başlarında halen yaygındı. Bu belirtiler özellikle 5-15 yaş arasındaki çocuklarda görülür, ergenlik sonrasında hastalık tabloları yetişkinlere benzemeye başlardı. Çocuklarda en sık görülen kemik ve eklem tüberkülozları kalça kemiğini etkileyen koksalsji ve omurgayı tutan Pott hastalığıydı. Bu hastalıklar genellikle eklemlerde şekil bozuklukları ve sertleşmeye neden olurdu. Hastalık yayıldığında ölüm riski de yüksekti.³⁵

Bu nedenle hem yukarıda aktarıldığı gibi göğüs ölçüsü hem de boy ölçüsü veremi ön-görebilmek için önemli kriterlerdi. Verem kitaplarında çocuğun güçlü ve sağlıklı olmaması durumunda, aynı yaşta olduğu halde ebeveynlerinden daha uzun boylu hale gelmesinin bir gurur kaynağı olarak görülmemesi gerektiği anlatılıyor, aksine, verem riski taşıyor olabileceğinden endişe edilerek çocuğun dikkatle gözlemlenmesi gerektiği vurgulanıyordu. Muhtemelen tükettiği gıdalar yalnızca kemiklerini uzatıyor ancak vücudunun genel gelişimine fayda sağlamıyordu.³⁶ Veremli çocukların göğüsleri de farklıydı; arkaya doğru basıkçaydı.³⁷ Kilisli Rıfat'a göre normalde çıkık ve silindirik olması gereken göğüs, öne ve arkaya doğru basık bir görünüm kazanıyordu. Daha ilk bakışta, akciğerlerin yeterince genişleyemediği anlaşılabilir ve göğüs bölgesinde belirgin bir çöküklük veya çukurluk fark edilebilirdi. Göğüs ölçümünün güvenilir bir yöntem olduğunu belirten Kilisli Rıfat, ölçümün altıncı kaburganın hizasından ve göğsün alt kısmından yapıldığında, göğüs çevresinin kişinin yarı boyundan 2-3 santimetre daha büyük olması gerektiğini ifade ediyordu. Örneğin, boyu 1,60 metre olan bir kişide ideal göğüs çevresi yaklaşık 73 cm³⁸ olmalıydı.³⁹

Osmanlı hekimlerinin ebeveynlere anlattıkları, aslında tüberkülozun farklı biçimlerinin yarattığı farklı fiziksel görüntülere karşı onları hazırlıklı kılmayı amaçlıyordu. Akut karın tüberkülozu hızla ölüme neden olabilirken, sindirim sistemindeki birincil odaktan mezenterik ve abdominal bezlere yavaşça yayılan tüberküloz daha uzun süren bir süreçti. Bu tür çocuklar genellikle küçük, zayıf ve aralıklı ateş nöbetleri yaşarlardı. Karın boşluğunu saran dokular zarar gördüğünde (tüberküloz peritoniti) karın boşluğunda sıvı birikerek belirgin bir şişkinliğe yol açıyordu ve zayıf bir vücuda eşlik eden aşırı şişmiş bir karın tablosu ortaya çıkarıyordu. Tüberküloz menenjit ise hızlı ve ölümcül bir hastalıktı ve çoğu zaman belirgin bir enfeksiyon belirtisi göstermeden ortaya çı-

³⁵ Baudon, "Naissance de la pédiatrie."

³⁶ Kilisli Rıfat, *Verem Kabil-i Şifadır*, 54-57. Hüseyin Kâmi [Kâşif Dehri], *Emrâz-ı Müzmine ve Sariyeden Verem. İbtidası, Edvarı, Sûret-i Tevakkî ve Tedavisi* (İstanbul: Sancakçıyan Matbaası, 1915), 25.

³⁷ Hüseyin Kâmi [Kâşif Dehri], *Emrâz-ı Müzmine ve Sariyeden Verem*, 25.

³⁸ Orijinal metinde bu şekilde hesaplanmıştır.

³⁹ Kilisli Rıfat, *Verem Kabil-i Şifadır*, 54-57.

kabiliyordu. Omurlılığı ve kafa sinirlerini çevreleyen dokular etkilendiğinde, çocukların gözleri sabit ve geniş açılmış bir şekilde yukarıya bakıyor gibi görünüyordu.⁴⁰

Aslında latent tüberküloz kavramı geç 19. yüzyıl öncesinde bilinmiyordu. Akciğerler ile lenfler arasındaki ilişki, hastalığın kalıtsal olup olmadığı gibi sorular çerçevesinde tüberküloz araştırmaları yürütülüyordu. Tüberkülozun primer odak öğretisinin temeli Parrot yasasında yatmaktaydı. Bu yasaya göre çocuğun bağışıklık sisteminin henüz hiç maruz kalmadığı bir durumda akciğer enfeksiyonu her zaman bölgesel lenf nodlarında da kendini gösterirdi.⁴¹ K. F. Andvord, Emil von Behring gibi araştırmacıların çalışmaları başka sebeplerden öldüğü düşünülen birçok çocuğun aslında verem basiline enfekte olduğunu ortaya çıkarmış, Altıncı Uluslararası Tüberküloz Kongresi 1908 sonbaharında Washington, DC’de toplandığında, çocuklarda tüberküloz konusuna yönelik ilk kez bir oturum düzenlenmişti. Bu toplantıda çocukluk dönemindeki enfeksiyonun uykuya geçebileceği veya latent hale gelebileceği, sonradan yeniden aktive olarak yetişkinlerde tüberküloza yol açabileceği ortaya konmuştu.⁴² Clemens Freiherr von Pirquet 1907’de, Koch’un kendi kendine enjekte ettiği tüberkülin reaksiyonunu öğrendikten sonra, tüberkülin üzerine çalışmaya başladı ve iki yıl sonra pozitif tüberkülin reaksiyonlarının, tüberküloz belirtileri göstermeyen çocuklarda latent tüberkülozu yansıttığını belirtti.⁴³ Böylelikle “pretüberküloz çocuklar” kategorisi oluştu.⁴⁴ Pretüberküloz çocuklar “kolay yorulan ve bitkin düşen, solgun, toprak yeşili ten rengine sahip, çeşitli kataral (akıntılı) rahatsızlıkları olan, iştahsız ve yetersiz beslenmiş, kilo kaybeden çocuklar” olarak tanımlanmaktaydı.⁴⁵

Osmanlı hekimleri bu literatürü iyi okumuş olmalıydı. Hüsameddin Şerif, çocuklarda bulaşıcı veremin en çok lenf düğümleri şeklinde ortaya çıktığını belirtiyordu. Bu bağlamda, Batı’da üretilen istatistiklere atıfta bulunarak çocuklarda lenf düğümlerinin etkilendiği verem vakası olmadığını ifade ediyordu. Çocuklarda akciğer veremi genellikle ikincil bir hastalık olarak görülüyordu. Öncelikle lenf düğümlerinde başlıyor, ancak Parrot’nun da belirttiği gibi, her lenf düğümü büyümesi mutlaka akciğer veremine işaret etmiyordu. Çocuklarda akciğerlerde oluşan lezyonlar genellikle çevrede güçlü bir reaksiyona yol açmazken, lenf düğümlerinde daha belirgin etkiler yapıyordu. Ancak klinik gözlemler bunun tersini gösteriyordu. Çünkü çocuklar sadece verem basiline değil, diğer mikropalara karşı da son derece hassastı. Bu nedenle, akciğer enfeksiyonları, bağışıklık sisteminin zayıf noktalarından biri haline gelerek ikincil bakteriler tarafından iltihaplanmalara yol açıyordu. Bu yüzden çocuklarda bronşit gelişme olasılığı daha yüksekti. Karın zarı veremi (periton veremi), bir yaşına kadar olan çocuklarda nadir görülüyordu. Bir ila üç yaş arasında yavaş yavaş artıyor, dört yaşından sonra ise daha sık rastlanıyordu.⁴⁶

40 Bynum, *Spitting Blood*, 161-162.

41 Donald, “A Brief History of Childhood Tuberculosis,” 2-3.

42 Teemu Ryymin, “‘Tuberculosis-threatened Children’: The Rise and Fall of a Medical Concept in Norway, c. 1900–1960,” *Medical History* 52, no. 3 (2008): 347-364, 348-349. Richard A. Meckel, “Open-air schools and the tuberculous child in early 20th-century America,” *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine* 150, no. 1 (1996): 93.

43 Clemens Von Pirquet, “The Frequency of Tuberculosis in Childhood,” *Transactions of the Sixth International Congress on Tuberculosis*, Washington, 28 September–5 October 1908, 2. William F. Fell Company, 1908, 559–68.

44 Ryymin, “‘Tuberculosis-threatened Children,’” 347.

45 Cundall, *Children, Tuberculosis and the State*, 41.

46 Hüsameddin Şerif, *Verem Teşhis ve Tedavisi*, 47-50.

Besim Ömer de veremin çocuklarda genellikle akciğeri değil, vücudun diğer bölgelerini etkilediğini vurguluyordu. Özellikle kalça ve dizde ağrılar görülebilirken, bel kemiği eğriliği (kemik veremi), bezlerin ve bademciklerin şişmesi (sıraca) gibi durumlar da ortaya çıkabiliyordu. Ayrıca kızamık, boğmaca ya da nezle sonrası öksürükle devam eden çocukların dikkatle izlenmesi gerektiğini vurguluyordu. Çocuk, doğrudan ya da dolaylı olarak hastalıktan etkilenerek verem mikroplarını alabilir; "Koh basilleri, verem mikropları" ise nefes borusu, sindirim sistemi ya da deri yoluyla vücuda girebilirdi.⁴⁷ Basiller, burundan veya gırtlak yoluyla akciğerlere inerdi. Çocuklarda lenf düğümlerinin veremleşmesi daha yaygındı. Çocuklarda veremin ilk yerleştiği bölge çoğu zaman bu lenf düğümleri olurdu. Basiller genellikle bu bölgeleri geçici olarak etkilerdi, ancak zamanla tüm vücuda yayılabilir ve vücuda zarar verip ölüme neden olabilirlerdi. Daha büyük çocuklarda ise verem; akciğerlerde, sindirim sisteminde, beyindeki zarlar, kemik ve eklemler (parmaklar, dizler, kalça, omurga) ve deri gibi farklı yerlerde de ortaya çıkabilirdi.⁴⁸

Kilisli Rıfat pretüberkülöz çocukları şöyle tarif ediyordu:

"Vereme müstaid olanlarda vücut narindir, deri ince, az semiz, etler cılız, vücudun çatısı mukavemetsiz, göğüs uzun, dar, basıktır. Baş öne mümasıl, Alın çıkık, kulakların arkası ziyade kabarıktır. Alın yüksek olup üzerinde mavi damarlar görülür, Kenarları hafifçe yumru ve değirmidir. Kulaklar kıvrık olup baştan ayrılmış kulak soğanı da biraz öne müteveccih gibidir. Saçlar ince ipek gibi fakat dik, hafifçe bükümlü olacak yerde yatık, hususiyle arka tarafta adeta başa yapışık gibidir..."⁴⁹

Kilisli Rıfat, vereme yatkın kişilerin fiziksel özelliklerini, Dr. Ricochon, Dr. Charrin'in çalışmaları gibi Batı'da yürütülen çalışmalara atıfla tarif ediyordu. Bu tarife göre bu çocukların gözleri genellikle büyük, hemen hemen şeffaf, süzgündü. Göz çukurları hafifçe içine doğru çökmüştü. Gözlerin beyazı mavimsi bir tondaydı ve göz bebeği ne kadar küçükse, bu mavilik o kadar belirgindi. Derin bir zayıflık, kansızlık ve sinir sistemiyle ilgili problemler de gözbebeklerinin daima genişlemesine yol açıyordu. Bazı veremli çocuklarda kol ve bacaklar sarımsı bir renk alır ve vücut içi ile dışı arasındaki ısı farkı düşerdi. Çocuk her tarafında bir üşüme ve soğukluk hissedirdi. Bu durum bazen otururken, aniden ayağa kalkıldığında veya sıcak bir yerden serin bir yere geçildiğinde hissedilirdi. Bu, geçici bir durum olup birkaç dakikadan birkaç saate kadar sürebilir ve yemek ya da mevsim değişikliği ile ilişkilendirilemezdi. Hastalığın her aşamasında görülebilirdi. Birçok veremli kişinin dış etlerinin kenarları kırmızımsı bir hatla çevriliydi. Bu kırmızı hat, alt çenenin ön dişlerinde daha belirgindi ve gençlerde hastalığın henüz erken dönemlerinde görülürdü. Veremli kişilerde tırnaklar eğri, parmak uçları ise şişkin görünürdü. Ancak bu durum nadiren görülürdü ve sadece vereme özgü değildi. Aynı belirtilere romatizmada ve kalp hastalıklarında da rastlanabilirdi. Birçok aile vereme yatkındı ve bu ailelerde erken teşhis koyulmasına yardımcı olabilecek "su-i teşekkülât-ı viladiye", doğuşsal bozukluklar sıklıkla görülürdü. En yaygın bu bozukluklardan biri kalçanın doğuştan çıkık olmasıydı. Ayrıca, yüzün her iki tarafı arasında orantısızlık, saçların kötü çıkması, kulak kenarlarının kötü şekil alması, göz kapakları ya da kaşların yüksekliğinde uyumsuzluk, üst dudağın çok kısa olması, her

47 Besim Ömer, *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele*, 42.

48 Besim Ömer, *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele*, 43.

49 Kilisli Rıfat, *Verem Kabil-i Şifadır*, 51.

iki kol ve bacağın eşit uzunlukta olmaması gibi doğuştan bozukluklar da bu grupta yer alırdı. Hissedilen bazı duyuların kaybolması veya kasık yarıklığı gibi durumlar da bu tür bozukluklara örnek verilebilirdi.⁵⁰

Çocukları Yetişkinlerden Korumak: Müteverrim Büyükler, Tehlikeli Mekanlar

Enfeksiyonun başlıca kaynağı, canlı basili öksüren veya tüküren yetişkinlerdir. Latent tüberküloz aşamasındaki çocuklar genellikle belirti göstermez, hastalığı bulaştırmaz ancak özellikle ilk iki yıl içinde bağışıklık sistemi enfeksiyonu kontrol edemezse verem hastalığına yakalanma riski taşır.⁵¹ Çocuklar ergenlik yaşına yaklaştıklarında, veremi daha çok yetişkinlerdeki gibi yaşamaya başlarlar.⁵² Osmanlılar da veremin çocuklara öncelikle yetişkinlerden geçtiğini biliyor ve esas olarak yetişkin kaynaklı bulaşmayı önlemeye çalışıyorlardı. Behçet Salih, hastalığın bulaşıcı olduğunu ailelerin ancak doktora gittiklerinde öğrendiğini belirtiyor, hasta üzülmeyin diye çocuğun öpülüp sevilmesine izin verildiğini, bunun çocuğu boğmaktan ya da ona zehir içirmekten farklı olmadığını iddia ediyordu. Veremin yayılmasının bir diğer sebebi de sütannelerdirdi. Bu kadınlar, hem sütleriyle hem de öksürükleriyle hastalığı bulaştırıyordu. Günlük bir-iki liraya sütanne bulunabiliyor, çocuğu kurtarmak için büyük harcamalar yapıyordu, ancak sütannenin muayeneye gönderilmesi için gereken masraftan kaçınılıyordu. Küçük çocukların verem kapmalarında inek sütü de etkiliydi. Behçet Salih, yakın zamanda bir tıp dergisinde Londra, Edinburgh ve New York'ta yapılan araştırmalarda sütlerde verem mikrobunun bulunduğunu okuduğunu belirtiyor ve Osmanlı topraklarında ineklerin kontrol edilmediği gibi süt sağanların da denetlenmediğini vurguluyordu. Bu nedenle en azından halk kendini korumayı öğrenmeliydi. Yeni doğan bir çocuk, daha anne karnındayken annesinin kanından verem mikrobunu alabilirdi.⁵³

Veremli yetişkinlerden çocukların korunması, ev yaşamının düzenlenmesini de gerektiriyordu. Veremli bir kişinin odasına çocukların girmemesi gerekiyor, diğer aile üyelerine de dikkatli davranmaları öğütleniyordu. Aile üyeleri hastanın yanından çıktıktan sonra elbiselerini değiştirir, ellerini, yüzlerini, ağızlarını ve burunlarını yıkarlardı. Veremliye hizmet eden kişiler de üst katlarda gömleklerini çıkarıp, başka terlikler giyerek aşağı inmeliydi. Veremli kişinin eşyaları, üst katta kaynar suda temizlendikten sonra aşağıya alınarak kullanılabilir hale gelebilirdi. Küçük ailelerde, ev tek katlıysa, veremli kişiye mutlaka ayrı bir oda verilmesi gerekirdi.⁵⁴

Çocuk için en büyük tehlike, "veremli aile", "verem ocağı" idi. Çocukları bu tehlikeli ortamlardan uzaklaştırmak ve onları hava alabilen ve sağlıklı bir ortama göndermek en öncelikli tedbir olmalıydı. Çocuk, veremi bir hizmetçi, sütanne veya mürebbiyeden de alabileceğinden bu kişiler evde kesinlikle tutulmamalıydı. Cerahatli veremlilerle ilgili olarak, yaranın sürekli kapalı tutulması ve kullanılan tıbbi malzemelerin yakıl-

⁵⁰ Kilisli Rıfat, *Verem Kabil-i Şifadır*, 49-53.

⁵¹ T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, *Tüberküloz Tanı ve Tedavi Rehberi* (Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayınları, 2019), 135-136. J. R. Starke ve P. R. Donald (derl.), *Handbook of Child and Adolescent Tuberculosis* (Oxford: Oxford University Press, 2016), ix.

⁵² T. N. Kelnack, *Tuberculosis in Infancy and Childhood: Its Pathology, Prevention and Treatment: By Various Authors* (London: Bailliere, Tindall and Cox, 1908).

⁵³ Behçet Salih, *Verem Nasıl Başlar ve Kurtuluş Yolları Nelerdir?* 24-27.

⁵⁴ Reşad Rıza, *Veremi Herkes Bilmelidir*, 45.

ması önerilmişti. Müstahdemlerin sürekli tıbbi muayene altında tutulması da sağlık tedbirlerinden biriydi.⁵⁵

Çocukların vereme yakalanabileceği ikinci büyük tehlikeli alan okullardı. Hastalığı, hafif öksürükle zayıflayan arkadaşlardan, veremli öğretmenlerden ya da okuldaki diğer görevlilerden alabilirlerdi. En büyük tehlike, tehlike müteverrim muallim ve mu-bassırlardı. Mekteplilerin sağlığına dikkat edilmesi, çocukların açık havada düzenli egzersiz yapmaları, fiziksel aktivitelerinin artırılması, akciğerlerinin hava alması, bu-run ve gırtlaklarında havanın geçişini engelleyen hiçbir şey olmamasının sağlanması, onlara doğru şekilde nefes almanın öğretilmesi öğütleniyordu. Çocukları kalabalık ve sağlıklı ortamlardan uzak tutmak, zayıf olanları köylere, deniz kenarlarına, yüksek yerlere veya ormanlara göndermek, güneş banyosu yaptırmak ve bu işler için özel bir cemiyet kurulması öneriliyordu.⁵⁶ Veremle mücadele çocuklardan başlamalı, bu amaçla okullarda sağlık örgütlenmesi kurulmalıydı.⁵⁷

Okullarda tozdan kesinlikle kaçınılmalıydı. Eğer çocuk veya ailesinden biri hasta ise veremli bir çocuk, özellikle ayakkabılarındaki çamurla bakteri taşıyarak okula, sınıfa kadar getirebilirdi. Zeminden havaya kalkan toz parçacıkları, süpürge ile havaya kaldırıldığında üzerindeki mikroplar her yere yayılabilir ve çocukların sıralarına, kalemlerine, kitaplarına ve sayfalarına düşebilirdi. Bu sıraları yalayan, kalemleri ağızlarına sokan çocuklar, özellikle zayıf ve hassas iseler verem basillerine kolayca yakalanabilirlerdi.⁵⁸

Açık hava okulları, çocukların direncini arttırması açısından veremle mücadelede önemli bir araç olarak kabul ediliyordu.⁵⁹ Bu okullar, özellikle kötü ev koşullarında yaşayan veya yetersiz beslenen pretüberküloz çocuklar için, zaten tüberkülozdan muzdarip olan çocuklar için ve hasta olmayan çocuklar için preventoryumlar, tatil kampları veya iyileşme evleri gibi bir dizi müdahalenin bir parçası olarak düşünülmüştü.⁶⁰ Açık hava okulları, başlangıçta yaz kamplarının bir uzantısıydı ve yetişkinlerin sanatoryumlarında başarılı olan "açık hava tedavisi"ni uyguluyordu. Bu tedavi, çocukların enfeksiyonlara karşı direncini arttırmayı amaçlayan "iki kat hava, iki kat yiyecek ve yarım iş" düzeniyle tasarlanmıştı.⁶¹

Öğretmenlerden öğrencileri arasında görülen bulaşıcı hastalıkları tespit etmeleri ve sağlıklı bedenler geliştirmek ve sürdürmek için belirlenmiş bir müfredatı sunmaları bekleniyordu.⁶² Osmanlı hekimleri tüberkülozla ilgili olarak kaleme aldıkları kitaplarda Batı'daki açık hava okullarına dair örnekleri Osmanlı toplumunun bilgisine sunu-

55 Besim Ömer, *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele*, 43.

56 Besim Ömer, *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele*, 42-43.

57 Behçet Salih, *Verem Nasıl Başlar ve Kurtuluş Yolları Nelerdir?* 81.

58 *Vereme Karşı Müdafaa*, 33-34.

59 Bynum, *Spitting Blood*, 161. Meckel, "Open-air schools," 94.

60 Donald, "A Brief History of Childhood Tuberculosis," 7.

61 Meckel, "Open-air schools."

62 Mona Gleason, "Size Matters: Medical Experts, Educators, and the Provision of Health Services to Children in Early to Mid-Twentieth Century English Canada," in *Healing the World's Children: Interdisciplinary Perspectives on Child Health in the Twentieth Century*, ed. C. Comacchio, Janet Golden, and George Weisz (2008): 176-202, 182. Meckel, "Open-air schools". Barbara Bates, *Bargaining for Life: A Social History of Tuberculosis, 1876-1938* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992), 274-275.

yor; yurtdışında bazı toplumların, veremli çocukları şehirlerden uzaklaştırıp köylerde barındırarak tedavi etmeye çalıştıklarını açıklıyorlardı. Bu tedavi sürecinde süt, iyi beslenme ve dinlenme gibi yöntemler kullanılıyordu.⁶³

Reşad Rıza Almanya'daki okulları örnek göstererek veremden korunmak için okulların nasıl düzenlenmesi gerektiğine dair bilgi aktarıyordu. Almanya'da ayrıca veremli çocuklar için orman mektepleri ve çocuk şifahaneleri vardı. Bunun yanı sıra, veremli çocuklar için mektep sanatoryumları da yapılmıştı. Bu konuda, öğretmenlerin doktorlara büyük yardımları vardı. Çünkü öğretmenler, öğrencilerini sürekli görebildiklerinden, zayıf, çelimsiz, kuvvetsiz ve sürekli öksüren çocukları doktorların dikkatine sunarlardı. Ailelerine durumu bildirir ve ne yapılması gerektiğini açıklarlardı. Öğretmen, bir öğrenciyi bu şekilde korumaya çalışırken, hükümet de öğrencilerin sağlıkları hakkında sürekli önlemler almalı ve tedbirler uygulamalıydı. Böylece, hem bulaşıcılığın önüne geçilmiş olurdu hem de "çocuklar istikbal için güçlü, kuvvetli ve vereme mukavim yetişirler"di. Aynı zamanda, okulda bir çocuğun hastalığı erken teşhis edilerek ailesine bildirilir ve hastanın zamanında tedavi edilmesi sağlanırdı. Hasta çocuklar "millet için yük"tü, "bela"ydı. Sözlerine şöyle devam ediyordu: "Bunlardan vazifenaşinas, tembel, akılsız, şarlatan, hilebaz, hırsız, haylaz adamlar yetişir".⁶⁴

Mekteplerin, dershanelerin, odaların ve koridorların zeminleri taş, muşamba veya boyalı tahta olmalıydı. Hiçbir yer süpürülmemeli, bol su ile yıkanmalı ya da silinmeliydi. Tozun yayılmasını engellemek için, duvarların iki metreye kadar yağlı boya ile boyanması gerektiği belirtilmişti. Hiçbir yere tükürülmemeli ve her odada tükürük hokkaları asılmalıydı. Bu hokkalar sık sık kaynatılmalı ve temizlenmeliydi. Eşyalar, sıralar, boyalı, parlak tahtadan yapılmalı ve sade olmalıydı. Yemekler, içecekler ve kaplar her zaman sıkı bir denetim altında tutulmalı, her temizlikte kaynatılmalıydı. Özellikle su bardakları çocukların yanında bulunmalıydı. Almanya'da çocukların su içmesi için musluklar yerine, çeşme tarzı, fışkiyeli düzenekler yapılmıştı. Çocuklar bu musluktan suyu bardağıyla değil, fışkıran suya ağzını tutarak içiyorlardı. Böylece su bardakları ortadan kaldırılmıştı. Mekteplerde birçok musluk olmalı, su bardaklarının yarattığı tehlikeden kaçınılmalı, çocuklar mümkün olduğunca ellerini yıkamaya teşvik edilmeliydi. Gece yatılı okullarda hamamlar bulunmalı ve öğrenciler sık sık yıkanmalıydı. Dershaneler sürekli havalandırılmalı ve buna uygun düzenlemeler yapılmalıydı. Her okulun bir bahçesi olmalı, temiz hava ve güneş ışığı alacak şekilde geniş bir teneffüs alanı bulunmalıydı. Ders programları, çocuklara zorlayıcı olmamalı, merak uyandırıcı ve eğlenceli olmalıydı. Çocuklar, kolay ve az yorucu yöntemlerle eğitilmeli, görsel örneklerle daha iyi öğrenmeleri sağlanmalıydı. Gereksiz dersler verilmemeliydi. Teneffüs zamanları ders sürelerinden uzun ya da onlara eşit olmalıydı. Teneffüslerde, bahçede vücudu güçlendirecek oyunlar ve sporlar yapılmalı, oynamayan çocuklar teşvik edilmeliydi. İyi havalarda çocuklar bahçeye çıkarılmalıydı. Dershanelerde, veremin nasıl geçtiği ve nasıl korunulacağı hakkında açıklamalar yapılmalı, merakla izlenebilecek tablolar asılmalıydı. Ayrıca, küçük nasihatler ve ibretlik örnekler yazılmalıydı. İmla ve güzel yazı derslerinde ise çocuklara veremden korunmayı anlatan kısa cümleler yazdırılmalıydı. "Riyaziye pek çok çocukları fevkalade tazyik ediyor, vereme istidad gösteriyor" denerek matematik konusunda öğrencilere fazla baskı yapılmaması öneriliyordu. Okullar çocuklara güçlü bir beslenme sağlamalı, özellikle düşük bütçelerle

⁶³ Besim Ömer, *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele*, 34-38.

⁶⁴ Reşad Rıza, *Veremi Herkes Bilmelidir*, 47-56.

iyi ögle yemekleri düzenlenmeliydi.⁶⁵ Hükümet bu konuda denetim yapmalıydı. Eğer çocuklar bu şekilde düzenli ve disiplinli bir şekilde yetiştirilirse, bu alışkanlıklar kalıcı hale gelir ve sonunda tüm toplumda sağlık tedbirleri rutin haline gelirdi. Sonuç olarak, aile, okul ve hükümet bu konuda birlikte çalışmalıydı.⁶⁶

Sonuç

Bu makale, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı doktorları tarafından halk sağlığı eğitimi kapsamında yazılmış veremle ilgili kitapları ele almıştır. Makalede, 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına uzanan dönemde Batı tıp dünyasında hızla gelişen ve değişen tüberküloz literatürünün Osmanlı tıp çevrelerine nasıl ulaştığı ve Osmanlı hekimleri ya da aydınları tarafından topluma nasıl aktarıldığı incelenmiştir. Osmanlı dünyasında modern halk sağlığı anlayışının gelişimi bağlamında, devletin toplum sağlığını koruma sorumluluğunu üstlenmesi gerektiği yönündeki görüş ile verem ve çocuk sağlığının giderek bağımsız bir ilgi alanı haline gelmesi arasındaki ilişki değerlendirilmiştir.

Bu makale, Batı tıp literatürünün hekimler tarafından nasıl yoğun bir şekilde takip edildiğini ve halka yönelik kitaplarda dahi bu literatüre atıfta bulunularak yapılan açıklamaları ele almıştır. Osmanlı hekimlerinin, hastalığın bulaşıcı doğasıyla ilgili olarak hızla gelişen Batı tıp anlayışıyla nasıl etkileşime girdiklerini ve bu bilginin halk sağlığı propagandası yoluyla nasıl yayıldığını ortaya koymuştur. Tıbbın otoritesinin bilimsel bilgiyle sağlandığı bu süreçte, verem üzerinden şekillenen pronatalist politikaların halka yönelik söylemleri konu edilmiştir. Makalede, önce veremin bulaşıcılığına dair bilimsel kanıtların oluşması ve bu kanıtların Osmanlı verem literatürüne nasıl eklemelendiği, ardından veremin kalıtsallığının tohum ve toprak fikirleriyle nasıl tartışıldığı ele alınmıştır. Daha sonra, ırk hijyeni ve çocuk sağlığı arasındaki tarihsel ilişkinin verem izdüşümleri üzerinde durulmuş ve son olarak, çocuklarda veremin nasıl aktarıldığı konu edilmiştir. Tartışmalar, pronatalist politikalar ve modern devlet stratejileriyle iç içe geçmiş bir halk sağlığı perspektifini içerecek şekilde, veremin yol açtığı sağlık sorunlarına çözüm önerileri ve kişisel hijyenin toplumsal bir yükümlülük olarak tanımlanmasını ele almaktadır. Ayrıca, ebeveyn odaklı çocuk sağlığı eğitiminin, modern tıbbi müdahalelere zemin hazırlayan bir söylem üretmedeki rolü de incelenmiştir. Son olarak, geç Osmanlı dönemindeki hekimlerin çocuk sağlığına yönelik yaklaşımları ve çocukların sağlığını koruma çabaları detaylı bir şekilde tartışılmıştır.

65 Yirminci yüzyıl ortasına gelindiğinde patates, fasulye, ıspanak, soğan, taze fasulye, kabak, karnabahar, et, yumurta ve tam tahıllı ekmek gibi yiyecekler sağlıklı gıdalar olarak özellikle belirtiliyordu. Gleason, "Size Matters", 187. Diyet, tıbbın bildiği en eski tedavi yöntemlerinden biri olarak hep uygulanagelmisti ancak verem tedavisinde diyetin kullanımıyla ilgili yeni olan şey humoral patolojiye dayanmamasıydı. Bu dönemde amaç, kalori alımını artırarak tüberküloz hastalarında görülen iştahsızlığın neden olduğu direnç kaybını bertaraf etmek ama aynı zamanda kişinin durumuna uygun gıda alımının alınan gıda miktarından daha önemli olduğu fikrini benimsetmekti. Frank M. Snowden, *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present* (New Haven: Yale University Press, 2019), 310-311. İyi bir çocuk beslenmesi planında da vitamin alımı ve detaylı kalori hesabı yapılıyordu. Paul Weindling, "From Sentiment to Science: Children's Relief Organisations and the Problem of Malnutrition in Inter-War Europe," *Disasters* 18, no. 3 (1994): 203-212. Veremlilerin beslenmesinde denge önemli bir unsur olarak görülüyor; yumurta, et, süt, balık gibi gıdalar öneriliyordu. Özellikle hastalıkta yağ kaybı görüldüğü için bu kaybın telafisine yönelik beslenme öneriliyordu. Ama aynı zamanda hastalarda hazımsızlık da görüldüğünden kolay hazmedilen gıdalara öncelik veriliyordu. Kilisli Rifat, *Verem Kabil-i Şifadır*, 138-150. İhsan Rifat Sabar, *Halk İçin Verem Bilgisi* (İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1943), 127.

66 Reşad Rıza, *Veremi Herkes Bilmelidir*, 47-58.

Kitap, Makale ve Tezler

- Abel, Laurent. "Human Genetics of Tuberculosis: A Long and Winding Road." *Philosophical Transactions: Biological Sciences* 369, no. 1645 (2014): 1–9.
- Barbulescu, Constantin. "Physicians, Peasants, and Modern Medicine: Imagining Rurality in Romania, 1860–1910." (2018): 206–207. CEU Press.
- Baudon, Jean-Jacques. "Naissance de la pédiatrie au 19e siècle." *La presse médicale* 46, no. 4 (2017): 438–448.
- Bates, Barbara. *Bargaining for Life: A Social History of Tuberculosis, 1876–1938*. University of Pennsylvania Press, 1992.
- Besim Ömer. *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsi, 1919.
- Behçet Salih. *Verem Nasıl Başlar ve Kurtuluş Yolları Nelerdir? Halka Sıhhi Öğütlerim*. İzmir: Ahenk Matbaası, 1919.
- Brockliss, Laurence. "Introduction: The Western Concept of Childhood." In *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*, 1–17. Brill, 2016.
- Brosco, Jeffrey P. "Weight Charts and Well-Child Care: How the Pediatrician Became the Expert in Child Health." *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine* 155, no. 12 (2001): 1385–1389.
- Burr, Chauncey Rea. "The Tuberculous Diathesis: An Inquiry into the Causes That Lead to Pulmonary Consumption." *The Boston Medical and Surgical Journal* 137, no. 22 (1897): 542–547.
- Bynum, Helen. *Spitting Blood: The History of Tuberculosis*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Chakraborty, Arnab, Janaka Jayawickrama. "History of Tuberculosis and Contemporary Challenges." In *A Brief Social History of Tuberculosis: Key Challenges to Global Health*, edited by Janaka Jayawickrama and Yong-an Zhang, 10–24. Routledge, 2025.
- Cundall, David Bolton. *Children, Tuberculosis and the State in Britain 1898–1960, with Particular Reference to The Hollies, Weetwood, Leeds*. Master's thesis, University of Leeds, 2023.
- Day, Carolyn A. *Consumptive Chic: A History of Beauty, Fashion, and Disease*. Bloomsbury Publishing, 2017.
- Değirmencioğlu, Cansu. "Prescribed Modernity: Hygiene and Architecture as Preventive Medicine in Turkey (1923–1950)." PhD diss., Technische Universität München, TUM School of Engineering and Design, 2025.
- Delaney, Liam, Mark E. McGovern, James P. Smith. "Infant Mortality in Mother and Baby Homes in 20th Century Ireland." *Population Research and Policy Review* 43, no. 5 (2024): 67.
- Delmaire, Léa. "Locating the Health Hazard, Surveilling the Gecekondu: The Tuberculosis-Control Pilot Area of Zeytinburnu, İstanbul (1961–1963)." *Centaurus* 65, no. 1 (2023): 153–186.
- Donald, Peter R. "A Brief History of Childhood Tuberculosis," in *Handbook of Child and Adolescent Tuberculosis*, ed. J. R. Starke and P. R. Donald, 1–11. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Dormandy, Thomas. *The White Death: A History of Tuberculosis*. London: The Hambledon Press, 1999.
- Featherstone, Lisa. "Infant Ideologies: Doctors, Mothers and the Feeding of Children in Australia 1880–1910." In *Children, Childhood and Youth in the Western World: Historical Perspectives*, edited by C. K. Warsh and V. Strong-Boag, 131–160. 2005.
- Fidler, Isaiah J., George Poste. "The 'Seed and Soil' Hypothesis Revisited." *The Lancet Oncology* 9, no. 8 (2008): 808.
- Fortna, Benjamin C. "Preface: Childhood in the Late Ottoman Empire and After." In *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*, vii–xvii. Brill, 2016.
- Gleason, Mona. "Size Matters: Medical Experts, Educators, and the Provision of Health Services to Children in Early to Mid-Twentieth Century English Canada." In *Healing the World's Children: Interdisciplinary Perspectives on Child Health in the Twentieth Century*, edited by C. Comacchio, Janet Golden, and George Weisz, 176–202. 2008.
- Henry, Stéphane. *Vaincre la tuberculose (1879–1939): la Normandie en proie à la peste blanche*. Rouen: Presses universitaires de Rouen et du Havre, 2013.
- Heywood, Colin. *A History of Childhood: Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times*. Cambridge: Polity Press, 2001.
- Hüsameddin Şerif. *Verem Teşhis ve Tedavisi*. İstanbul: Tıbbiye-i Şahane Matbaası, 1921.
- Kâşif Dehri [Hüseyn Kâmi]. *Emrâz-ı Müzmine ve Sariyeden Verem. İbtidâsı, Edvarı, Sûret-i Tevakkî ve Tedavisi*. İstanbul: Sancakçıyan Matbaası, 1915.

- Kelynack, Theophilus Nicholas. *Tuberculosis in Infancy and Childhood: Its Pathology, Prevention and Treatment: By Various Authors*. London: Bailliere, Tindall and Cox, 1908.
- Kilisli Rıfat. *Verem Kabil-i Şifadır*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1903.
- Löwy, Ilana. "Measures, Instruments, Methods and Results": Jozefa Joteyko on Social Reforms and Physiological Measures." In *Body Counts: Medical Quantification in Historical and Sociological Perspective/Quantification médicale: perspectives historiques et sociologiques*, edited by Gérard Jorland, Annick Opinel, and George Weisz, 143–172. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2005.
- Meckel, Richard A. "Politics, Policy, and the Measuring of Child Health: Child Malnutrition in the Great Depression." In *Healing the World's Children: Interdisciplinary Perspectives on Health in the Twentieth Century*, C. Comacchio, Janet Golden, and George Weisz, ed (2008): 235–52.
- Meckel, Richard A. "Open-air Schools and the Tuberculous Child in Early 20th-Century America." *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine* 150, no. 1 (1996): 93.
- Öztan, Güven Gürkan. *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*. 2nd ed. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Rıza Reşad. *Veremi Herkes Bilmelidir*. İstanbul: Jandarma Matbaası, 1911.
- Rivers, W. C. "The Atavistic Degenerative Diathesis: Of Tuberculosis." *The Lancet* 201, no. 5186 (1923): 120-123.
- Rusnock, Andrea. "Quantifying Infant Mortality in England and France, 1750-1800." In *Body Counts: Medical Quantification in Historical and Sociological Perspective*, edited by Gérard Jorland, George Weisz, and Annick Opinel, 65-86. McGill-Queen's Press-MQUP, 2005.
- Rymin, Teemu. "Tuberculosis-threatened Children": The Rise and Fall of a Medical Concept in Norway, c. 1900–1960." *Medical History* 52, no. 3 (2008): 347-364.
- Sabar, İhsan Rıfat. *Halk İçin Verem Bilgisi*. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1943.
- Sealand, Judith. "Perpetually Malnourished? Diet, Health, and America's Young in the Twentieth Century." In *Children's Health Issues in Historical Perspective*, edited by C. K. Warsh and V. Strong-Boag, 161–189. Wilfrid Laurier Press, 2005.
- Shuttleworth, Sally. *The Mind of the Child: Child Development in Literature, Science, and Medicine 1840-1900*. OUP Oxford, 2013.
- Snowden, Frank M. *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*. New Haven: Yale University Press, 2019.
- Stearns, Peter. *Childhood in World History*. Abingdon: Routledge, 2006.
- Starke, J. R., Donald, P. R. (Eds.). *Handbook of Child and Adolescent Tuberculosis*. Oxford University Press, 2016.
- Stickler, Joseph William. "The Management of Children with an Inherited Tubercular Diathesis." *Journal of the American Medical Association* 30, no. 1 (1898): 18-22.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü. *Tüberküloz Tanı ve Tedavi Rehberi*. Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2019.
- Theodorou, Vassiliki, Despina Karakatsani. "Eugenic Concerns, Population Policies and Puericulture in Interwar Greece." *The Historical Review/La Revue Historique* 17 (2020): 53-90.
- Turda, Marius, and Paul J. Weindling. *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*. Central European University Press, 2007.
- Vereme Karşı Müdafaa. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1911. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi.
- Von Pirquet, Clemens. "The Frequency of Tuberculosis in Childhood." *Transactions of the Sixth International Congress on Tuberculosis*, Washington, 28 September–5 October 1908, 2. William F. Fell Company, 1908, 559–68.
- Weindling, Paul. "From Sentiment to Science: Children's Relief Organisations and the Problem of Malnutrition in Inter-War Europe." *Disasters* 18, no. 3 (1994): 203-212.
- Yıldırım, Nuran ve Mahmut Gürkan. *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi*. Türk Toraks Derneği, 2012.

Dr.med F. Wagenseil'in İstanbul Sefarad Toplumu Üzerinde Karşılaştırmalı Irk Araştırmaları (1918)

ŞEREF ETKER

Uzm. Hekim
serefetker@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6966-8816
Makale geliş tarihi: 03 Mart 2025
Makale kabul tarihi: 25 Mayıs 2025

Özet

Dr. Ferdinand Wagenseil, 1914 yılında Münih Ludwig-Maximilians Üniversitesi'nde anatomi uzmanlığını aldıktan sonra, hekim olarak Birinci Dünya Savaşında İstanbul'a yerleşen Alman Kızılhaçı (DRK) Hastanesinde görevlendirildi. Burada anatomist ve antropolog olan Dr. Max Wolfgang Hauschild ile birlikte, önce hastanelerde yatan Türk ve Ermeni erler üzerinde antropometrik incelemeler yaptılar. Wagenseil, DRK Hastanesinin başhekimisi Dr. Theodor Zlocisti'nin yönlendirmesiyle, 1918 Eylül-Kasım aylarında İstanbul'daki Sefarad toplumundan bir grup erkek ve kadın üzerinde antropolojik incelemelere fotoğrafik belgelemeye girişti. Yine Hauschild ile birlikte, Anadolu'nun değişik yörelerinden İstanbul'a gelmiş, çoğunluğu asker olan Türk denekler üzerinde antropometrik ölçümler yaptılar. Hauschild ve Wagenseil araştırma verilerini kullanarak, savaştan sonra, karşılaştırmalı antropolojik çalışmalar yayımladılar. Bu çalışmalar, Alman askeri hekimlerin yabancı ülkelerde yürütmeyi görev bildikleri tıbbi ve antropolojik araştırmaların bir parçasını oluşturur ve daha önce Dr. Samuel Weißenberg'in İstanbul'da yaptığı araştırmaların bir sağlaması niteliğindedir. Makalede, Wagenseil'in araştırmasının, konuyla ilgili birincil kaynaklarla birlikte irdelenerek tıp tarihi ve fiziki antropoloji bakımından öneminin ortaya konması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ferdinand Wagenseil, Max Wolfgang Hauschild, Theodor Zlocisti, Jak Barbut, Sefarad, Aşkenaz, ırk araştırmaları, antropoloji, antropometri, İstanbul

Abstract

Dr. F. Wagenseil's Comparative Racial Studies on the Sephardic Community of Istanbul (1918)

Dr. Ferdinand Wagenseil, an anatomist from the Munich Ludwig-Maximilians University, was assigned to the German Red Cross Hospital (DRK) in Istanbul during the First World War. In collaboration with Dr. Max Wolfgang Hauschild, Wagenseil conducted anthropometric studies on hospitalized Turkish and Armenian conscripts. With the instigation of the Dr. Theodor Zlocisti, chief physician of the DRK, between September and November 1918, Ferdinand Wagenseil undertook extensive anthropological studies complemented with photographic documentation, on a cohort of males and females from the Sephardic community of Istanbul. Drs. Wagenseil and Hauschild also performed anthropometric measurements on Turkish individuals, mostly soldiers hailed from the provinces in Anatolia. On their return to Germany, Hauschild and Wagenseil published comparative anthropological and ethnological studies. The research constituted part of the surveys that German military physicians took it upon themselves to carry out during their

foreign missions. Their anthropometric research provided a follow-up on an earlier publication on the Istanbuliot Sephardim by Dr. Samuel Weissenberg. The article aims to draw attention to the significance of Wagenseil's studies within the context of medical history and physical anthropology, through a reading of relevant primary sources.

Keywords: Ferdinand Wagenseil, Max Wolfgang Hauschild, Theodor Zlocisti, Jak Barbut, Sepharad, Ashkenaz, racial research, anthropology, anthropometry, Istanbul

Dr. Ferdinand Wagenseil, Birinci Dünya Savaşı sırasında, 1915'te Türkiye'de kurulan Alman Kızılhaçı (DRK) Hastanesinde görevlendirilen hekimlerden biriydi. *Lazarett der 1. [erste] Abordnung des deutschen Vereine vom Roten Kreuz in der Türkei* veya *Deutschen Roten-Kreuz-Lazarett in Konstantinopel* olarak bilinen bu sağlık kuruluşu, Beyoğlu Defterdar Yokuşunda – Osmanlı Devleti tarafından elkonulan – İtalyan Hastanesine yerleşmişti. Dr. Wagenseil savaş süresince İstanbul'da DRK Hastanesinde çalıştı. Burada yaptığı fiziki antropoloji araştırmaları onun anatomi uzmanlığının önüne geçmiştir. Wagenseil gibi, Alman Kızılhaçı hastanelerinde bulunan askeri doktorların adları İkinci Dünya Savaşında yine duyulacaktır.

Hessen ve Rhein Dükü tarafından "Assistenzarzt der Sanitätsmission der Deutschen Roten Kreuzer zu Konstantinopel" hizmeti için kendisine verilen *Militär-Sanitäts-Kreuz* madalyasının beratı, 10 Şubat 1916. (Wagenseil aile arşivi, Tutzing).

Dr. Ferdinand Wagenseil, İstanbul'da DRK-Lazarett önünde, üniformalı (solda).

* Wagenseil aile arşivinden (Tutzing, Almanya) yararlanmamı sağlayan sayın Christian Wagenseil'a; belirli kaynaklara ulaşmakta yardımlarını gördüğüm sayın Rıfat N. Bali, Dr. Mesut Güvenbaş ve Bil.Uzm. Tomas Terziyan'a teşekkür borçluyum.

Fernando (Ferdinand) Louis Karl Wagenseil protestan bir ailenin çocuğu olarak Augsburg - Baviera'da 5 Eylül 1887'de doğdu. Münih'te Theresien-Gymnasium'u 1907 yılında bitirerek Ludwig-Maximilians Üniversitesinde tıp öğrenimine başladı. 1913 yılının Ağustosunda mezun olduktan sonra, Anatomi Enstitüsünde Gehe-
imrat Prof.Dr.med.vet. Johannes Rückert (1854-1923) ile çalışarak 1914'te bir Tıp Doktorluğu (Dr.med. *Universae Medicinae Doctoris*) için tezini hazırladı. Üniversitenin Patoloji Enstitüsünde 1915 Mayısına kadar asistanlık yaptı.¹

Dr. Wagenseil, 26 Mayıs 1915 - 11 Temmuz 1916 ile 12 Eylül - 1 Şubat 1919 tarihleri arasında, toplam üçbuçuk yıl, İstanbul'da Alman Kızılhaçı misyonunda pratisyen hekim (Med.pract. *praktischen Arzt*) olarak görev aldı.² Konumu bir askeri geri hizmet sayılmaktadır. Wagenseil ilk anatomo-patolojik çalışması İstanbul'da sarayın tifüs nedeniyle ölen iki haremağası üzerine oldu; onların otopsilerini yaptı. Morfolojik incelemelerini ancak İstanbul'dan ayrıldıktan sonra tamamlayarak yayımlayabildi.³

Dr. F. Wagenseil Beyoğlu Defterdar Yokuşu DRK Hastanesinin bahçesinde (arkada, Ebül Fadıl camisinin minaresi görünmektedir). Aynı hastanede otopsi yaparken. (Karakaşyan Kardeşler Fotoğrafhanesi, Pera, c. 1917. Wagenseil aile arşivi, Tutzing)

1 Michael Unger, "Ferdinand Wagenseil (1887-1967): Integrer Rassenforscher und Bewahrer der Medizinischen Fakultät Giessen" (Diss. med., Justus-Liebig-Universität Gießen, 1998); Micahel Unger, *Ferdinand Wagenseil (1887-1967): Integrer Rassenforscher und Bewahrer der Medizinischen Fakultät Giessen* (Gießen, Wilhelm Schmitz-Vlg., 1998).

2 Dr. Wagenseil, çalışmaları sırasında Münih'te Prof. Rudolf Martin (1864-1925) ile yöntemi konusunda bir konsültasyon yaptığını yazmaktadır: "Prof. Herr Professor Martin hatte, als ich gelegentlich eines Urlaubs in München weilte, die Lebenswürdigkeit, meine Meßmethode zu überprüfen, indem ich vor ihm einen Mann durchmaß." Ferdinand Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen Rassenfrage", *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* (Stuttgart) Bd. 23, H. 1 (1923): 36. Wagenseil 1916 yazını Almanya'da geçmiş olmalıdır. İsviçreli fiziki antropoloji profesörü Rudolf Martin için, bkz. Amos Morris-Reich, "Anthropology, standardization and measurement: Rudolf Martin and anthropometric photography", *British Journal for the History of Science* 46, 3 (2013): 487-516. İstanbul'daki ölçümler için bir Martin Antropometresi kullanılmıştır.

3 Ferdinand Weigenseil, "Beiträge zur Kenntniss der Kastrationfolgen und des Eunuchoidismus beim Mann", *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* Bd. 26, H. 2 (1927): 264-304+9 pl.

Ferdinand Wagenseil, 1916'da İstanbul'da Sahra Demiryollarında (*Feldeisenbahnchefs*) görevli olan anatomist Priv.Doç. Max Wolfgang Hauschild ile birlikte antropoloji araştırmaları – Prof. Eugen Fischer'in deyişiyle, "antropolojik kafatası çalışmaları"⁴ – yapmaya başladı.⁵ Wagenseil ve Hauschild'in İstanbul'daki bu çalışmaları savaşın sonunda, Kasım 1918'de kesilecektir.

Ferdinand Wagenseil 1919 Mayıs'ında Münih Anatomi Enstitüsü'ne asistan olarak girdi. Burada Türkiye'deki antropolojik araştırmalarının verilerini değerlendirme olanağını buldu ve *Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen Rassenfrage* (İspanyol [Sefarad] Yahudilerinin Fiziki Antropolojisine ve Yahudi Irkı Sorununa Katkıları) başlıklı Habilitasyon Tezini hazırladı.⁶ Nisan 1921'de, Freiburg Üniversitesi'nin Anatomi Enstitüsü'nde Prof. E. Fischer'in yanında asistan olduktan sonra tezini tamamlayarak, 24 Şubat 1922 tarihinde savundu.⁷ Çalışma aynı yıl içinde makale olarak yayımlandı.⁸ Dr. Wagenseil, 1922 yılı sonunda Anatomi Doçenti olarak Çin'e, Şanghay'daki Tung-Chi (Tongji) Üniversitesine gitti.

İstanbul'da Irk Antropolojisi Araştırmaları

Ferdinand Wagenseil İstanbul'da yaşayan, "İspanyol Yahudileri" (*spaniolischen Juden*) olarak nitelediği Sefarad toplumu üzerine yaptığı araştırmanın girişinde, çalışmasını ancak 1918 yılının Eylül ve Kasım ayları arasında yapabildiğini; çalışmaya Alman Kızılhaçı (DRK) Defterdar Yokuşu Hastanesinin Başhekimi Dr. Theodor Zlocisti'nin önerisiyle başladığını belirtir. Dr. Zlocisti ve Münih'ten Prof. J. Rückert kendisine maddi destek sağlamışlardır.⁹ Araştırmanın genel giderleri dışında, deneklerin bir kısmına "bahşiş" verilmesi gerekli olmuştur.¹⁰ Çalışma, Beyoğlu'nda DRK Hastanesi ile Şehit Muhtar Bey [St. Pulchérie okulu] Hastanesinde ve Dr. Jak Barbut'un Balat'taki Or-Ahayım Musevi Hastanesinde yürütülmüştür. Ayrıca, Hasköy'deki (adı verilmeyen) bir sinagog ile iki evde denekler üzerinde antropometrik ölçümler yapılmıştır. Adigeçen evsahiplerinden biri Dr. İsrail Caleb'dir.

Dr. Wagenseil, antropolojik çalışmalarına hastane hizmetleri ile ordunun genel

4 Eugen Fischer, "M.W. Hauschild", *Anatomischer Anzeiger* Bd. 59 (1925): 472-476. "[A]nthropologische Schädeluntersuchungen in türkischen Hospitälern in Konstantinopel 1917-1918 zusammen mit Dr. Wagenseil".

5 Wolfgang Hauschild, 19 Şubat 1916 tarihinde *Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*'de kafatası biçimlerinin kalıtımı üzerine bir sunum yapmıştır: Max Wolfgang Hauschild, "Das Mendeln des Schädels" *Zeitschrift für Ethnologie* 48. Jahrg., H. 1 (1916): 35-40. Hauschild de bu tarihte izinli olarak Berlin'e gitmiş olmalıdır.

6 Ferdinand Wagenseil (Assistent an der Münchner anatomischen Anstalt, jetzt in Freiburg i. B.), *Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen Rassenfrage* (Stuttgart, E. Schweizerbart, 1922).

7 Prof. Eugen Fischer (1874-1967) ve doktora öğrencisi Seniha Tunakan (1908-2000) için, bkz. Hasan Münüsoğlu, *İrk Lekesi. Türkiye'de Antropolojinin Kurulma ve Kurumsallaşma Sorunlarına Tarihsel Bir Yaklaşım: DTÇF Örneği*, İstanbul: Heretik, 2017, 93 vd. Fischer, Tunakan'ın 1938-1941 yılları arasında Berlin'de yanında çalıştığını bildirmektedir, bkz. Hans-Walter Schmuhl, *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927-1945: Crossing Boundaries*, (Dordrecht, Springer, 2008), s. 167, dn. 199.

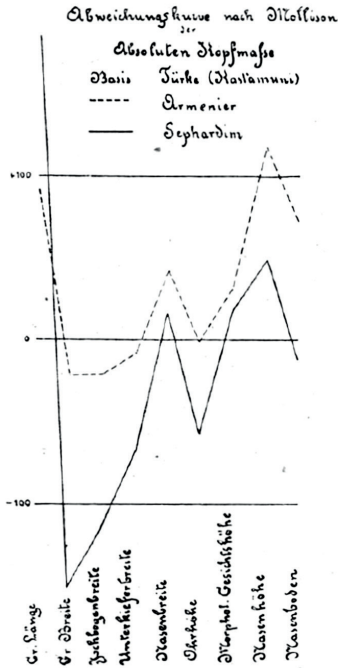
8 Ferdinand Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen Rassenfrage" *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* (Ed. Eugen Fischer) Bd. 23, H. 1 (1923): 33-150 (37 çizelge)+2 tabl., 4 pl.

9 Ayrıca, Bavyera Bilimler Akademisi Wagenseil'in çalışması için 1300 Mark destek sağlamıştır, *Jahrbuch der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. (München, Akademie der Wissenschaften), 1918, 18.

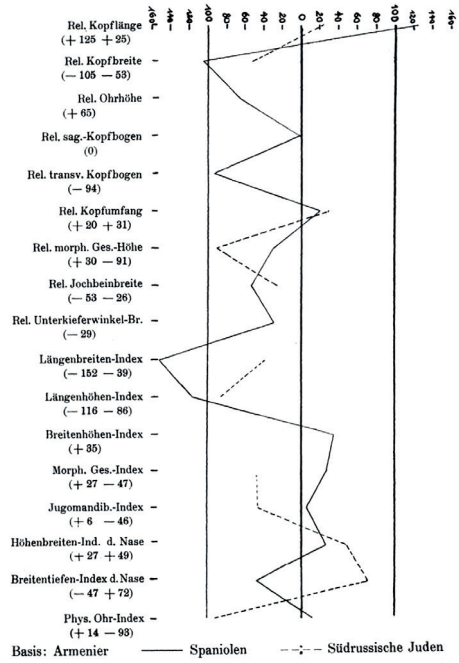
10 Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", 33.

sağlık ve "ahz-ı asker" (*Aushebung für den Militärdienst*) muayenelerinden zaman ayırmak zorunda kalmıştır. Bu sırada Nathan Heilborn adında bir Osmanlı eri kendisine asistanlık yapmıştır. Sefarad toplumu üzerinde 1918 yılında araştırmaya başlamadan önce, Ferdinand Wagenseil ve Wolfgang Hauschild İstanbul hastanelerinde yatan 400 kadar Türk ve Ermeni asker üzerinde yaklaşık 100 parametreyi ölçerek kaydetmişlerdir. Daha önce antropoloji dalında doktora (Ph.D.) yapmış olan Hauschild'in araştırmancının teknik, Wagenseil'in ise daha çok lojistik yanını planladığını düşünebiliriz. Dr. Wolfgang Hauschild, Almanya'ya dönüşünde araştırmanın özellikle baş ve yüz ölçümleri ile saç ve göz rengini kapsayan bulgularını yayımlamıştır.¹¹

Wagenseil, Türkler ve Rumlar üzerinde Hauschild ile birlikte yaptıkları ölçümlerle zengin bir materyal topladıklarını ve üzerinde çalışmayı planladıklarını belirtir.¹² Wagenseil, Hauschild'in ölümü nedeniyle araştırmayı çok sonra, yalnız tamamlamak durumunda kalmıştır.

Çizelge 1: Hauschild (1921: 525)

Çizelge 2: Wagenseil (1923: 145)

¹¹ Max Wolfgang Hauschild, "Die kleinasiatische Völker und ihre Beziehungen zu den Juden", *Zeitschrift für Ethnologie* (Berlin) 52/53. Jahrg., H. 6 (1920/21): 518-528. (Makalenin ekinde Dr. Felix von Luschan'ın bir değerlendirmesi vardır.) Hauschild, bu çalışmasına Wagenseil'in Sefarad toplumu üzerindeki araştırmasının bazı verilerini eklediğini açıklamaktadır.

Sözkonusu makaleye önce "Die Völker Kleinasiens und ihre Stellung zu den orientalischen Juden" başlığı konmuştur, bkz. Max Voit, "Wolfgang Hauschild zum Gedächtnis" *Zeitschrift für Ethnologie* 56. Jahrg., H. 5/6 (1924): 183 "Veröffentlichungen M. W. Hauschild's".

¹² Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", 124.

Çizelge 1. [Theodor] Mollison Yöntemine Göre Baş Ölçümlerinin Sapma Eğrisi: Türk, Ermeni ve Sefarad Yahudiler. Baş ölçümlerinde, ırk bakımından "en az karışmış (*wenigsten Gemischten*)" sayılan Kastamonulu Türkler referans (0) alındığında Ermeni ve Sefarad Yahudilerin ayrıştığı görülmektedir.¹³ Hauschild, Wagenseil'in çalışmasının önemli bulgularından birisinin "Doğu ırkının" özelliklerinin Sefaradlarda, Aşkenazlara göre, daha baskın olduğunu ortaya koymasındır.¹⁴ Ermenilerin, referans alınan Türk ölçülerinden ayrışması da aynı "Doğu ırkı"nın katkısıyla açıklanmaktadır.

Çizelge 2. Ermeni, Sefarad ve Aşkenaz Yahudilerde Baş Ölçümlerinin Sapma Eğrisi. Wagenseil İstanbul'daki araştırmalarında, Ermeni boyutlarını referans alarak, baş ve yüz ölçüm ve oranlarında yine Sefarad Yahudilerin (*Spaniolen*) Aşkenazlardan (*Südrussische Juden*) – Mollison fomülasyonuna göre – ayrıştığını göstermiştir. Wagenseil'in inceleme yöntemi referansı yönünden eleştirilmiştir: A. Teicher'in değerlendirmesine göre, baz (0) olarak Ermeni ölçüleri yerine Sefarad ölçülerinin alınması durumunda standart sapma değerleri 1'in altına düşmektedir.¹⁵

Wagenseil, 204 Sefarad (142 erkek ve 62 kadın) birey üzerinde ölçüm yapmıştır. Çalışmada 50 kadar parametre ölçülmüştür.¹⁶ Ölçümü yapılanların çoğunluğu İstanbul halkındandır (147/204). Yazar, bunların büyük bir kesiminin alt sosyal sınıflardan ("*niedern sozialen Schichten*") olduğunu belirtmek gerektiğini duymuştur. Erkekler tamamen çıplak olarak muayene edilmiş; kadınlara gömlek giydirilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde antropolojik veriler sunulmuştur. Wagenseil, çalışmasının herhangi bir ırk teorisini kanıtlamaya yönelik olmadığını, verilerinin ileride yapılacak başka araştırmalarda kullanılabileceğini belirtir. İkinci bölümde Sefarad ve Aşkenaz Yahudilerin ölçüm bulguları karşılaştırılır. Üçüncü bölümde ise, daha önce Dr. Wolfgang Hauschild ile birlikte yaptıkları çalışmaların bazı verilerinden ("*Armenier-Material*") yararlanılarak, yine Sefarad ve Aşkenazlarla Ermenilere ait parametreler karşılaştırılmıştır.

¹³ En yüksek sefalik indeks: %87,1 ile Kastamonu'da ölçülmüştür. Türklerde ortalama %84,3 olan indeks Ermenilerde %83,9'dur. Wagenseil ise bu oranı Sefaradlarda %78,1 bulmuştur. Buna göre Türkler ve Ermeniler "brakisefal"; Sefaradlar "dolikosefal" sayılmıştır, Hauschild, "Die kleinasiatische Völker und ihre Beziehungen zu den Juden", 521.

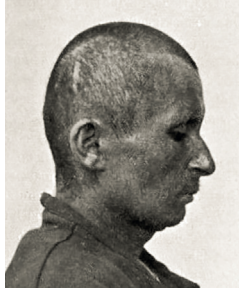
¹⁴ "Der Unterschied der Armenier von den Türken erklärt sich durch die Aufnahme der orientalischen Rasse, die trotz Vermischung mit den Mittelländischen Spaniern in den Sephardim besser zum Ausdruck kommt als bei den Aschkenazim; das ist eins der wesentlichsten Ergebnisse der Wagenseil'schen Untersuchungen." Hauschild, 1921: 526. F. von Luschan'a göre, Doğu ırkı (*orientalische Rasse*) uzun kafalı ve uzun yüzlü, koyu renk saçlı, ince kartal (kanbur) burunludur; tipik örnekleri Bedevilerdir. Buna karşılık, "Hitit tipi" geniş kafalı, geniş yüzlü, geniş burunludur, saçlı koyu renklidir, vb.

¹⁵ Amir Teicher, "Racial zigzags: Visualizing racial deviancy in German physical anthropology during the 20th century", *History of Human Sciences* 28, 5, Dec. 2015: 12-13, cf. 10.

¹⁶ Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", tabl. I ve II.

5. "Armenier"¹⁷

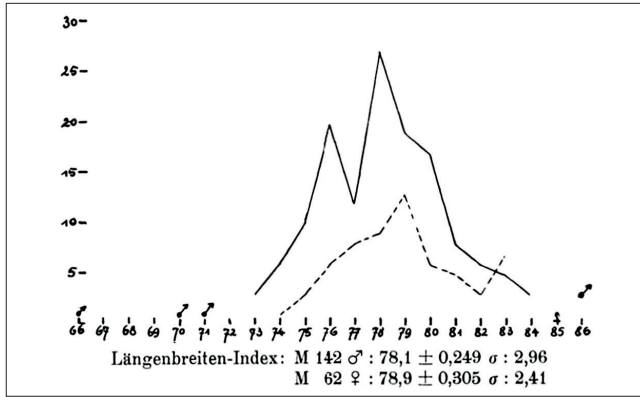
6. "Türke" (Kastamonu)¹⁸

7. "Aschkenas" (İ.A., 21, Edirne)¹⁹

Wagenseil, ölçümlerini kendisinden on yıl kadar önce İstanbul'da 100 Sefarad erkek üzerinde incelemeler yapan Dr. Weißenberg'in değerleriyle karşılaştırmıştır.²⁰ Wagenseil ve Hauschild gibi, hekim ve antropolog olan Samuel A. Weißenberg (1867-1928), Sefaradların %85,2 oranında doliko- ve mezosefal olduklarını saptamış ve görece daha az karışmış bir ırk oldukları sonucuna varmıştır.

Wagenseil'in ölçümlerinde bulunduğu Sefarad kraniyal/sefalik indeksi (*Längenbreiten-Index*) değerleri: erkeklerde $78,1 \pm 0,249$ ve kadınlarda $78,9 \pm 0,305$; Weißenberg'in erkeklerde bulunduğu indeks değeri 78,0 ile örtüşmektedir. Wagenseil, Weißenberg'in başçevresini 3 mm. küçük ($549,0 \pm 1,414$ mm. ye karşılık 546 mm.) ölçmüş olmasını onun denek sayısının daha az olmasına bağlamaktadır. Yüz ölçümlerindeki bazı farkların ise, yöntem ve ölçüm aletleriyle ilgili olduğu kanısındadır.

Çizelge 3. Wagenseil'in İstanbul'da saptadığı erkek ve kadın Sefarad sefalik indeksleri²¹

¹⁷ Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", Tafel III, Armenier No. 1 (Blatt No. 384).

¹⁸ Max Wolfgang Hauschild, *Grundriß der Anthropologie* (Berlin, Vlg.-Gebrüder Borntraeger, 1926), 168, Abb 39. "Türke aus der Peco Castamuno" (Original aufnahme der Verfassers). "Peco": Kastamonu, Daday'ın Beykoz orman köyüdür.

¹⁹ Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", Tabelle I, No. 162; Tafel III. No. 15 (Blatt No. 162).

²⁰ Samuel Weißenberg, "Die Spaniolen. Eine anthropometrische Skizze", *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* Bd. XXXIX (3. Folge, Bd. 9, 1909): 225-239.

²¹ Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", 56. Sefalik indeks (*Längenbreiten-Index*: başın en büyük genişliği / uzunluğu x 100) için seçilen oranlar: Dolikosefal: %75,9 ve altı; Mezosefal: %76,0-80,9; Brakisefal %81,0-85,4; Hiperbrakisefal %85,5 ve üstüdür.

8 a/b. Tütün işçisi Sefarad Josef A. (41) ve eşi Sarah A. (25) Hasköy, İstanbul²²

Yüzün ölçümlerinde yüzleri “çökük” bulunan 11 birey deneye alınmamıştır. (Bu kişilerden dördünün dilenci, birinin de hamal olduğu açıklanmıştır.) Yüz değerlendirmelerinde fotoğraflar kullanılmıştır: örneğin, Sarah A.’nın yüzü köşeli “romboid” ve çıkık olarak nitelenmektedir.

Burun profilinin, ırk karakteristikleri arasında gösterildiği için, üzerinde özellikle durulmuştur. Wagenseil’in ayrıntılı olarak ölçtüğü burun, karikatüristlerin popülerleştirdiği “Yahudi burnu” değil, Greko-Romen düz burun tipidir. Deri rengi F. von Luschan’ın kromatik skalasına göre değerlendirilirken, incelenen Türkler ve Ermeniler arasında yaygın olan dövmelemlerin Yahudilerde hiç görülmediği not edilmiştir. Saç özellikleri içinde, Türklerde görülen “fes kelliği” (çember biçiminde bir tutam saç dışında tepede dökülme) Yahudilerde nadirdir. Wagenseil araştırmasında, saç renkleri için Almanya’daki danışmanları E. Fischer’in ve göz rengi için R. Martin’in tablolarını kullanmıştır.

Çalışmada fizyonomi konusundaki literatürün gözden geçirildiği bölümden sonra, alınan ölçümlerden oranlar (indeks) çıkarılır ve ilişkiler (korelasyon) belirlenir; katsayıları (*Korrelations-Koeffizient*) “Bravais formülü”ne göre hesaplanır. Örneğin, boy ve baş (*absolut Kopflänge*) uzunluğu arasında pozitif; boy ile kraniyal indeks arasında negatif bir korelasyon saptanmıştır. Kadınların değişkenleri için düzeltme yapmak gerekmiştir. Aynı yayında verilen 98 erkek ve 43 kadına ait korelasyon tabloları, katsayıların yeniden hesaplanmasına olanak verdiği için, Wagenseil’in araştırması referans değerini korumaktadır.

Semitik Tip: Tanımlama ve Arayış

Sefarad (*Spaniolen*) ile Aşkenaz Yahudilerin (*südrussische Juden*) karşılaştırmasının yapıldığı ikinci bölümde Wagenseil, belirli antropolojik çalışmalara dayanarak Sefaradların “Semit” karakterlerini daha yüksek düzeyde korudukları varsayımını kabul eder. Wagenseil’in referanslarından biri Weißenberg’in Aşkenazlar üzerindeki çalışmasıdır.²³ Weißenberg ile aralarındaki yöntem farkına değinerek, bu nedenle bazı sonuçları değerlendirmesine almadığını açıklar. Araştırmacıların

²² Wagenseil, “Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden”, Tabelle1, (No. 36, J.A.); Tafel I, No 5 (Blatt No. 36); Tabelle 2 (No. 37); Tafel IV No. 22 (Blatt No. 37, S.A.).

²³ Samuel Weissenberg (Weißenberg), *Die südrussischen Juden. Eine anthropometrische Studie mit Berücksichtigung der allgemeinen Entwicklungsgeschichte* (Braunschweig, Friedrich Vieweg, 1895).

değişik Yahudi toplumlarını incelemeleri ve farklı yöntemler seçmeleri yüzünden, "Semitik tip" tanımı tartışmalı kalmıştır. Wagenseil konuyu antropometrik olarak yeniden değerlendirmeye ve bazı sonuçlara varmağa çalışır.

Wagenseil'in 142 erkek ve 62 kadın Sefarad üzerindeki ölçümlerine göre, Aşkenazların kraniyal indeksi Sefaradlara oranla erkeklerde (yüzde) -4,4 ve kadınlarda -3,5 farklıdır: Sefaradlarda dolikosefal oranı %19,7 mezosefal %65,5 ve brakisefal %12,7; buna karşılık Weißenberg'in verilerine göre (100 erkek ve 50 kadında): Aşkenazlarda brakisefal oranı %56,0; dolikosefal oranı %1,3'tür (mezosefal oranı %30,6). Wagenseil alın yapısını da farklı bulmuştur: Sefaradlarda alın daha çıkıktır.²⁴ Burun yapıları içinde "Semit burnu" Aşkenazlarda olduğu gibi (%10,0), Sefaradlarda da oldukça az (%10,6) görülen bir burun tipidir ve yaygın stereotipi desteklemez.

Göz renkleri Hauschild'in araştırmalarında ırk ayrımı için kullandığı bir özelliktir.²⁵ Sefarad erkeklerde mavi iris oranı %6,4 iken, Aşkenazlarda %22,0; toplam "açık renkte" gözler Aşkenazlarda %31,0, Sefaradlarda %13,4 oranlarında bulunmuştur. Çalışmada Sefaradların önemli sayılan ırksal karakterleri; kafa biçimi, fizyonomi, göz ve deri rengi bakımından Güney Rusya Aşkenazlarından ayrıştığı belirlenmiştir.²⁶

Sefarad, Aşkenaz ve Ermeniler

Hauschild ve Wagenseil'in Ermeniler üzerinde yaptıkları antropometrik çalışma daha sınırlıdır: 51 Ermeni er üzerinde ölçüm yapabilmişlerdir; bunlardan 29'unda yalnız beden ölçüleri alınmıştır. Ayrıca (adı verilmeyen) bir Ermeni manastırında baş ölçümleri yapılmıştır.²⁷ Ermeni kadınlar üzerinde ölçüm yapma olanağını bulamadıkları için, daha önce Dr. Vahe Minasyan tarafından yapılan (jinekolojik) muayenelerden yararlanmışlardır.²⁸ Ermeni erkeklerin ölçüm değerleri; ekstremite, kulaç genişliği ve bacak uzunluğu dışında, Sefarad ve Aşkenazlardan büyük bulunmuştur.

Ermeni kraniyal indeksi: $84,0 \pm 0,544$ ortalama değeri ile brakisefaliktir. Bunun yanında, Ermeni erkeklerde %38 gibi yüksek oranda hiperbrakisefali (%85,4 üzerinde sefalik indeks) saptanmıştır. Braki- ve hiperbrakisefali toplamı: Ermenilerde %80, Aşkenazlarda %70, Sefaradlarda ise %14,8 oranındadır. Buna karşılık Ermeni ve Sefaradlarda deri renginin benzeştiği görülmüştür. Ermeni ölçüm değerlerindeki geniş değişkenliği Hauschild, ırksal olarak yüksek oranlarda karışmışlıkla (*stark gemischt*) açıklamaktadır. Dr. Minasyan'ın düşüncesi de bu yöndedir.²⁹

24 Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", 112-115.

25 Max Wolfgang Hauschild, "Untersuchungen über die Pigmentation im Auge verschiedener Menschenrassen und die Pigmentation im Säugetierauge überhaupt" (Diss.med., Kgl.Bayr. Ludwig-Maximilians-Universität zu München, 1909).

26 Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", 123.

27 Wagenseil, "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden", 129, dn. 2.

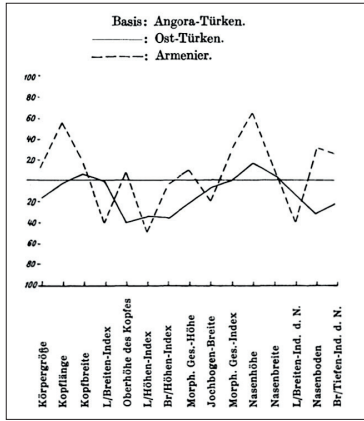
28 Vahe Minassian, "Ueber einige Rassenmerkmale der Armenierinnen: Ergebnisse von Beckenmessungen an denselben". *Wiener klinische Wochenschrift* XX. Jahrg., Nr. 3, 17. Januar 1907: 90-91 Dr. Vahe Minasyan (İstanbul 1864-1918), 600 Ermeni kadın üzerindeki ölçümlerinin çoğunluğunu İstanbul'da, bir bölümünün de İzmir ve Manisa'da yapmıştır.

29 Dr. Minasyan da Ermeni kadınların pelvis ölçüleri arasındaki farkın Ermeni ırkı içindeki "Ari ve Turani" öğelerden kaynaklandığı kanısındadır (...das heutige armenische Volk hauptsächlich aus zwei Rassenelementen, dem arischen und dem turanischen, hervorgegangen ist). Minassian, 1907: 91.

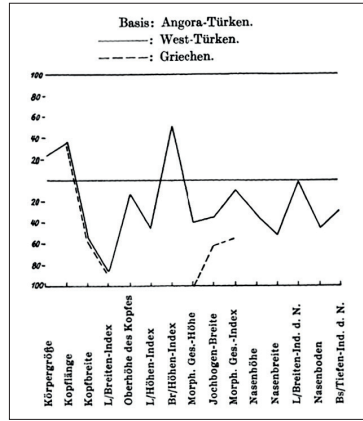
Sonuç olarak, Wagenseil, daha başlangıçta Doğulu ve Kuzeyli ırklardan etkilenmiş Önasyalı bir Yahudi arketip (*Urtyt*) varsayılabilirliğini; bununla birlikte Aşkenazların Önasyalı-Mongoloid-Alpin ve Nordik ırklarla; Sefaradların ise, hem Doğu ırkı, hem de Akdeniz ırklarıyla karışarak fiziksel olarak farklılaşmış olduklarını önerir.

Çin'den Anadolu İnsanına Bakış

Wagenseil, Şanghay'da 1907'de "Deutsche Medizinschule für Chinesen in Shanghai" olarak kurulan ve 1920'lerde Tung-chi (Tongji) Üniversitesine dönüşen tıp fakültesinin anatomi bölümünün yeniden düzenlenmesine çalışmıştır. Wagenseil'in bu girişimine destek olmak üzere, 1928 yılında Baden Kültür Bakanlığı kendisine *außerordentlicher Professor* unvanını verecektir. Wagenseil, Çin'den ayrılmadan önce, Türkiye'de topladığı materyali değerlendirmek istedi ve 1931 yılında Hauschild ile birlikte yaptıkları ölçümlerden seçtiği verileri kullanarak "Anadolu Türkleri Üzerinde Antropolojik Araştırmalar" başlığı altında (ortak) bir çalışma yayımladı.³⁰ Makalede Türklerle Anadolu Ermeni ve Rumların değerleri antro-po-grafik olarak ve tablolarla karşılaştırmalı verilerek yorumlanmış; az sayılarda ölçümleri yapılan Çerkes, Türkmen, Yörük, Kürt ve Laz erkeklerine de değinilmiştir.

Çizelge 4: Hauschild & Wagenseil (1931: 256)

Çizelge 5: Hauschild & Wagenseil (1931: 257)

Çizelge 4. Doğu Anadolu Türkleri ile Ermenilerin Karşılaştırması. M.W. Hauschild ve F. Wagenseil'in 1916-18 yıllarında yaptıkları çalışmada, Ankaralılar referans (baz) alınarak Doğu Anadolu Türkleri (Ost-Türken: Sivas, Harput, Erzurum, Trabzon) Ermenilerin boy ve baş ölçümleri karşılaştırılmıştır.³¹

Çizelge 5. Batı Anadolu Türkleri ile Rumların Karşılaştırması. Aynı yöntemle, Batı Anadolu Türkleri (West-Türken: Marmara bölgesi, Çanakkale, İzmir, Bursa) ile Rumların (Çanakkale, Bursa, İzmir, Konya, Ankara) boy ve baş ölçümlerinin karşılaştırması.³² Sefalik indeks (*Längenbreiten-Index*) benzeşmesi dikkati çekmektedir. Ancak denek sayısı azdır.

³⁰ Max Wolfgang Hauschild ve Ferdinand Wagenseil. "Anthropologische Untersuchungen an anatolischen Türken" *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie*, Bd. 29, H. 2/3, (1931): 193-260+8+6 pl.

³¹ Hauschild ve Wagenseil. "Anthropologische Untersuchungen an anatolischen Türken", 256

³² Hauschild ve Wagenseil. "Anthropologische Untersuchungen an anatolischen Türken", 257.

Hauschild ve Wagenseil'in sözü edilen (1931) araştırmasında 471 erkek denek vardır: bunlardan 338'inin tam ölçümleri yapılarak 50 parametre saptanmıştır. Ölçüm yapılan bireyler genellikle Batı ve Orta Anadolu'dan gelen Türklerdir. Soygeçmişlerinde Türk olmadığını açıklayanlar ölçüme alınmamıştır.

Araştırmanın sonucunda, Anadolu insanında Yakın Doğu kökenli bir ırkın baskın olduğu; bu ırkın Orta Anadolu'da daha iyi tanınabildiği, ancak örneklenen toplumun farklı ırklara özgü karakterlerle karışmış olduğu savunulmaktadır. Hauschild bunun Kuzeybatıdan, Balkanlar üzerinden Anadolu'ya gelen bir "Sarmat ırkı" ile yoğun etkileşime (*Einschlag*) bağlanabileceği kanısındadır. Örneğin, Kastamonu çevresinde en yüksek brakisefali oranı ($86,61 \pm 0,381$) ile birlikte, en fazla açık iris renginin ($22,8$) bulunması böylece açıklanabilir.

Wagenseil, Gießen Anatomi Enstitüsü ve NSDAP

Ferdinand Wagenseil Ekim 1931'de Bonn Üniversitesi Anatomi Enstitüsünde Prof. Dr.med. Johannes Sobotta'nın kadrosunda İkinci Prosektör olarak göreve başladı. Wagenseil 1933'te akademik pozisyonuna yerleştikten sonra, SS-FM (*Fördermitglied der SS*) üyesi ve NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*) destekçisi oldu.

Histoloji profesörü Dr.med. Philipp Stöhr 1935'te enstitü direktörü olunca, Birinci Prosektör ve *ordentlicher Professor*'lüğe terfi eden Ferdinand Wagenseil, doku kültürleriyle laboratuvar çalışmalarına başladı. Kardeşi Karl'ın Nazi karşıtlığı nedeniyle tutuklanarak Dachau'daki toplama kampına gönderilmesinin ardından antropolojiden uzaklaştı. Nazi Hekimler Birliği (*NS-Ärztbund*) üyesi olan Wagenseil, insan deneylerine katılmadığı halde,³³ araştırmalarında idam edilmiş kişilerden alınmış hücreleri kullanmıştır.³⁴ Bu dönemde Wagenseil, Nazi karşıtı öğrencilere ve "yarım-Yahudi" hekimlere de yardımcı olmuştur.

Prof. Ferdinand Wagenseil'in kariyerinin tartışmalı dönemi 1940'da Gießen Üniversitesinin Anatomi Enstitüsünün başına getirilmesiyle başladı. 1941'de *NS-Dozentverbund* üyesi olan Wagenseil, savaş süresince idam edilen kişilerin bedenlerinin enstitüsünde kadavra olarak kullanılmasına karşı çıkmadığı gibi, eğitim amacıyla bu cesetlerin sayıca artırılmasını istedi.³⁵ Anatomi Enstitüsünün binası, kentin 6 Aralık 1944 günü Müttefiklerce bombalanmasında zarar görünce anatomi pratik çalışmalarına ara verildi. Dr. Wagenseil NSDAP üyesi olmadığı için, savaştan sonra Gießen Üniversitesi Tıp Fakültesinin Dekanlığına getirildi. Üniversitenin Anatomi Enstitüsü 1948'de yeniden açılıncaya kadar Marburg Üniversitesinde anatomi öğretmenliği yaptı. Ferdinand Wagenseil 1955'te emeritus olunca Münih'e taşındı. Son kez 1957'de Güneydoğu Asya'da bir antropolojik saha

³³ Erdem Bağatur, "İstanbul'da Bir Nazi Doktor – Tıp Terörü Kurbanlarının Peşinde", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2, 2023: 569-610; Erdem Bağatur, "Max Clara: Sweet life in Istanbul with a bitter end 1950-1966 and the search for unethically obtained tissue specimens from his estate in Turkish collections" *Annals of Anatomy* 239, (Jan. 2021): 151822.

³⁴ Sabine Hildebrandt, *The Anatomy of Murder: Ethical Transgressions and Anatomical Science during the Third Reich* (New York, Bergbahn Books, 2016), 161-162.

³⁵ Sigrid Oehler-Klein, Dirk Preuss, Volker Roelcke, "The use of executed Nazi victims in anatomy: Findings from the Institute of Anatomy at Gießen, pre- and post-1945", *Annals of Anatomy / Anatomischer Anzeiger*, 194, 3, Special Issue: Anatomy in the Third Reich (2012): 293-297.

araştırmasına çıktı. Tıp tarihi ve saat tarihi konularında makaleler yayımladı. Ferdinand Wagenseil 28 Şubat 1967'de Münih'te öldü.

Bir Değerlendirme

Birinci Dünya Savaşı içinde, Alman yüksekokullarında antropolojik araştırmalar yaygınlaşırken Türkler özel bir ilgi odağı oluşturdu. Avusturyalı antropoloji profesörü Felix Ritter von Luschan (1854-1924) *Handelshochschule Berlin*'de, 1916 yılında "Türkiye Etnolojisi" dersleri vermeğe başladı.³⁶ Aynı yıllarda, Almanya'daki akademik ilginin Türkiye'de popüler bir karşılık bulduğunu görülmektedir.³⁷

Alman askeri hekimler her koşulda araştırma yapmayı görev bilmişlerdir. Birinci Alman Kızılhaçı misyonu ile birlikte 1915 yılının Şubat ayında Erzincan'a gelen Dr. Fritz (Friedrich) Colley, Dr. Hans Lindenberg ile birlikte, üç ayda 152 hastanın otopsisini yaparak patolojik bulgularını yayımlamıştır.³⁸

Erkeklerde antropometrik profil askerliğe uygunluk bakımından önem taşır. Beden yapısı hastalıklara yatkınlığın göstergesi de sayıldığı için, belirli ölçümler hasta fizik muayenesinin rutinleri arasına alınmıştır. Sefalik indeks antropometride kullanılan ilk/en eski parametrelerinden biridir ve klinik sendromların tanımındaki değerini korumaktadır.³⁹ Bunun yanında, yine sefalik indeks, genom çağına kadar, ırkların ayırımı için kullanılan bir ölçüt olmuştur.

Dr. Ferdinand Wagenseil ölçümlerine 1916'da İstanbul'daki hastanelerde yatan askerler üzerinde başlamış; hastalar taburcu olurken sağaltımla ilişkili antropometrik parametreleri yeniden alınmıştır. Her bir ölçüm Dr. Wolfgang Hauschild tarafından tekrarlanmıştır. Ölçümlerinin bir kısmı askerlik muayeneleri sırasında yapılmış; daha sonra ölçümlere sivil denekler katılmıştır. Wagenseil, savaşın son üç ayında İstanbul'da yaşayan Sefarad toplumunun antropolojisine yoğunlaşmıştır. Balat Or-Ahayim Musevi Hastanesi'nin cerrahı Dr. Jak Barbut bu çalışmalara yardım etmiş; "goy" (gayriyahudi) karşısında çekingen kalan Sefarad kadınların kendi hastanesinde görülerek antropometrik ölçümlerinin yapılmasını sağlamıştır.

Anatomi ve antropoloji uzmanları Dr. Ferdinand Wagenseil ve Dr. Wolfgang Hauschild ile Yahudi ırk sorunlarıyla yakından ilgili Aşkenaz Siyonistler Dr. Theodor Zlocisti ve Arthur Rupp'in aynı zamanda İstanbul'da bulunmaları, Sefaradlar üzerinde araştırma yapılmasını gündeme getirmiş olmalıdır. Dr. Zlocisti, Dr. Wa-

³⁶ Andrew D. Evans. *Anthropology at War: World War I and the Science of Anthropology in Germany*. (Chicago: Chicago University, Press, 2010), 121-124.

³⁷ Bkz. Avanzade [Mehmed] Süleyman. *Almanlar Gibi Kuvvetli ve Uzun Boylu Nasıl Olmalı?* [H. 1335] çeviriyazı: İsmail Dinçarslan ve Erksin Güleç, "Avan-zâde Mehmed Süleyman ve Osmanlılarda ilk fizik antropoloji çalışmaları". *International Journal of Human Sciences* 13, 3, (Sept.-Dec. 2016): 4024-4030.

³⁸ Fritz Colley (Chefarzt der Lazarett der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz zu Erzincan in Anatolien), "Der Mythos von der Gerlach'schen Klappe und über die Häufigkeit der Epityphlitis der Vegetariern" *Archiv für klinische Chirurgie*, Bd. 108, H. 1, August 1916: 95-106. Colley, Anadolu'nun Türk, Kürt, Arap ve Ermenilerini özel günler dışında hayvan (*Hammel*) kesip yemedikleri için vejetaryen saymaktadır. Fritz Colley (1864-1934) ve Hans Lindenberg (1887-1944) için, bkz. Şeref Etker. "Bir Bakterinin Biyografisi – S. paratyphi Erzincan (Neukirch)". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, Savaş ve Bilim özel sayısı, 2018: 87-109.

³⁹ Deanna Fish, Christina Hinton, Amy Barrios. "Revisiting the Cephalic Index: The Origin, Purpose, and Current Applicability – A Narrative Review" *Journal of Prosthetics and Orthotics*, 36(2), (April 2024): e35-e48.

genseil'in çalıştığı Alman Kızılhaç'ının Defterdar Yokuşu Hastanesinin başhekimi-
dir ve Sefaradlar üzerindeki araştırmanın planlayıcı ve yöneticisidir. Irk antropolo-
jisi 20. yüzyıl başlarında ideolojik bir karakter kazanarak değişik siyasal çevrelerin
gündemine girmiştir.⁴⁰ İkinci Meşrutiyet ile birlikte Türkiye Yahudi toplumu içinde
siyasal tartışmaların başladığı görülmektedir.⁴¹ Yahudi göçlerinin kavşağındaki İs-
tambul Avrupa'daki Sionizm tartışmalarının bir platformu olmuştur.⁴²

Dr. Theodor Zlocisti, Doğu Avrupa kökenli Aşkenazlarının saf Yahudiliğine ("Ostju-
den-Mythos") inanmaktaydı.⁴³ 1916 Eylülünde Cemal Paşa tarafından Filistin'den
İstanbul'a sürülen Arthur Ruppın de öjenist görüşleriyle tanınan bir Siyonist ör-
gütçüyü.⁴⁴ Buna karşılık, onlardan önce İstanbul'a gelen Dr. Samuel Weißenberg
Sefaradların dolikosefal ve Aşkenazlara göre daha saf Yahudi ırkı olduğunu savu-
nuyordu. Wagenseil'in bulguları Weißenberg'in yorumunu değilse bile, sonuçlarını
destekler niteliktedir.

Hauschild'in "Küçük Asya halkları ve Yahudilerle ilişkileri" ("Die kleinasiatische
Völker und ihre Beziehungen zu den Juden") ve Wagenseil'in "İspanyol Yahudi-
lerinin [Sefarad] Fiziki Antropolojisine ve Yahudi Irkı Sorununa Katkılar" ("Be-
iträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen
Rassenfrage") konulu araştırmaları; Türkler, Ermeniler ve Aşkenaz Yahudilerde
yakın sayılabilecek antropometrik değerler ortaya koymasına karşın, Türkçe fiziki
antropoloji literatürüne girmemiştir.⁴⁵

İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'ne bağlı Türk Antropoloji Tedkikat Merkezi
tarafından gerçekleştirilen: "Türk ırkı ile İstanbul'da yaşayan diğer ırkların mu-
kayesevi tedkiki" başlıklı bir çalışmada (1926) "İspanyol Yahudileri cemaatini ya-
kından tedkik icab eylediği fikrindeyiz" denilmekle birlikte, Wagenseil'in İstanbul
Sefaradları ile ilgili makalesine (1923) bir referans yoktur.⁴⁶

Hauschild ve Wagenseil'in 1931'de yayımlanan "Anadolu Türkleri Üzerinde Ant-
ropolojik Araştırmalar" ("Anthropologische Untersuchungen an anatolischen Tür-
ken") başlıklı makalesine Reşit Galip, Şevket Aziz Kansu ve Afet İnan çalışma ve
konuşmalarında değinmiş, fakat yalnızca iki veriyi: boy ve sefalik indeksi ("kafa

40 Aron Sandler. *Anthropologie und Zionismus. Ein populär-wissenschaftliche Vortrag*, Brün: Jüdischer Buch- u. Kunstverlag, 1904.

41 Julia Phillips Cohen. *Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, çev. Feyyaz Şahin, (İstanbul: Alfa, 2017), 217 vd.

42 Esther Benbassa. "Zionism and the Politics of Coalitions in the Ottoman Jewish Communities in the Early Twentieth Century." *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, Yay. haz. Aron Rodrigue, 225-251. Bloomington: Indiana University Press, 1992.

43 Spranger, Theodor Zlocisti, *Die multiplen Zugehörigkeiten eines Zionisten*, 191.

44 Amos Morris-Reich, "Arthur Ruppın's concept of race" *Israel Studies* 11, 3 (2006): 1-30.

45 Şevket Aziz Kansu. "Rassengeschichte der Türkei". *TTK Belleten*, XL, 159, (Temmuz 1976): 353-402. Kansu, Hauschild'in adigeçen makalesini bibliyografyasında göstermiş, fakat yazısında kullanmamıştır.

46 [Berkol] Nureddin [Ali], Neşet Ömer [İrdelp], Süreyya Ali [Kayacan], [Aimé] Mouchet, İsmail Hakkı. "Türk ırkı ile İstanbul'da yaşayan diğer ırkların mukayesevi tedkiki / Étude comparative de la race turque et de quelques autres races vivant à Constantinople", *Türk Antropoloji Mecmuası* 1, 2, Mart 1926: 5-21 [Fr. 5-22]; 2, 3, Eylül 1926: 5-38 [Fr. 5-38]; 3, 4, Mart 1927: 9-19 [Fr. 9-19]. Makalenin ikinci bölümünde ("Eşhas ve Efradın İnkışaf ve Neması"): 8-16 yaşlarında 1.340 Musevi çocuğunun yalnız boy, kilo ve göğüs çevresi (inspiriyum / şehik esnasında) ölçümü vardır (Fransızca bölümde: "Développement du sujet israélite [sujets juifs]").

karanesi") kullanmışlardır.⁴⁷ Türkiye'de 1937'de tamamlanan antropometrik anket nicelik olarak kapsamlıdır.⁴⁸ Ancak, parametre sayısı (59.728 birey üzerinde 26 parametre ve 29 indeks) Hauschild ve Wagenseil'in çalışmalarından daha sınırlıdır. Türkiye'de Hauschild ve Wagenseil'in çalışması ölçeğinde bir antropolojik araştırma, yaklaşık 40 yıl sonra, 1960-61 yıllarında (915 erkek askeri personel üzerinde 146 parametre) yapılabilecektir.⁴⁹ Wagenseil ve Hauschild'in yöntem ve verileri, genellikle ikincil kaynaklardan yararlanılan yeni yayınlarda da irdelenmemiştir.⁵⁰

Birinci Dünya Savaşının İstanbul'da biraraya getirdiği üç Alman hekim: Ferdinand Wagenseil, Theodor Zlocisti ve Max Wolfgang Hauschild'in kentin Sefarad Yahudi toplumu üzerinde yaptıkları araştırmaların Türkiye'nin insanbilim dağarına – yeterince değerlendirilmemiş ya da gözardı edilmiş olsa da – özgün bir katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Kısa özgeçmişler

Dr. Theodor Zlocisti⁵¹ 17 Şubat 1874 tarihinde Batı Prusya'da, Borchestowa'da (Danzig) doğdu. Tıp öğrenimini 1900 yılında Berlin'de tamamladı. Siyonist harekete katılan Theodor Zlocisti 1910 ve 1913 yıllarında iki kez Filistin'e gitti. Savaş sırasında Filistin'de bulunabilmek amacıyla Alman Kızılhaçı'nda görev alan Zlocisti, 1915 yılı başında Erzincan'da açılan hastaneye gönderildi. Misyon Eylül ayında İstanbul'a döndü; Zlocisti 1916'da Alman Kızılhaçı'nın Defterdar Yokuşundaki İtalyan Hastanesinde açılan hastanesinin başhekimliğine getirildi. Binbaşı rütbesiyle Gelibolu Savaşlarına katıldı. Dr. Zlocisti, İstanbul'da Alman-Türk Askeri Hekimler Birliğinin etkinliklerinde yer aldı ve Türkiye'den tifüs ve iskorbüt üzerine bilimsel yayınlar yaptı.⁵² Theodor Zlocisti, Arthur Ruppın ve Richard Lichteim İstanbul'da düzenli olarak görüştüler;⁵³ DRK Defterdar Hastanesi, KJV'nin (Kartell Jüdischer Verbindungen) bir merkezi haline geldi.⁵⁴ Dr. Zlocisti'nin eşi Hulda (Thomaschewsky) Berlin'de kaldı ve *Hilfskomitee der Zionistischen Vereinigung*

⁴⁷ Afet İnan, *Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi. Türk Irkının Anavatanı Anadolu*, 3. bs. (Ankara, Türk Tarih Kurumu yay., 2022), 81. (Hauschild & Wagenseil'in makalesi kitabın bibliyografyasında gösterilmemiştir.)

⁴⁸ Zafer Toprak, "Atatürk, Eugène Pittard ve Afet Hanım: En Büyük Antropolojik Anket". *Toplumsal Tarih*, sayı 205, Ocak 2011: 20-32; Zafer Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, 3. bs., (İstanbul, T. İş Bankası Kültür yay., 2023), 225-260.

⁴⁹ Edmund Churchill, "The Sample: Statistical Summaries". *Anthropometric Survey of Turkey, Greece and Italy*. yay. haz. Hans Theodore Edward Hertzberg, vd., 87-273. (NATO Advisory Group for Aeronautical Research and Development. Oxford: Pergamon Press, 1963).

⁵⁰ Örneğin, Erksin Güleç ve ark., Afet İnan'ı kaynak olarak kullanır: "Hauschild (sic.) ve Wagenseil gibi araştırmacılar az sayıda yetişkin bireyler üzerinde antropometrik çalışmalar yapmışlardır." Erksin Güleç, Galip Akın, Mehmet Sağır, Başak Koca Özer, Timur Gültekin, Yener Bektaş "Anadolu İnsanın Antropometrik Boyutları: 2005 Yılı Türkiye Antropometri Anketi Genel Sonuçları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49 2, 2009: 189. Yine, Afet İnan'dan aktaran Olcay Neyzi ve ark.: "Hauschild and Wangenseil (sic.) (272 Anatolian Turks)..." Olcay Neyzi, H. Nurçin Saka ve Selim Kurtoglu, "Anthropometric studies on the Turkish population – A Historical review" *Journal of Clinical Research in Pediatric Endocrinology*, 5, 1 (2013): 6.

⁵¹ Spranger, Theodor Zlocisti, *Die multiplen Zugehörigkeiten eines Zionisten*, 203-235.

⁵² Theodor Zlocisti, "Ueber Skorbut" *Medizinische Klinik* (Berlin), XII. Jahrg., Nr. 25/602 (18. Juni 1916): 659-663. (Nach einem Vortrage in der deutsch-türkisches militärärztlichen Gesellschaft zu Stambul.)

⁵³ Andrea Kirchner, "Ein vergessenes Kapitel jüdischer Diplomatie: Richard Lichteim in den Botschaften Konstantinopels (1913-1917)" *Naharaim*, 9, 1-2 (2015): 128-150.

⁵⁴ Spranger, Theodor Zlocisti, *Die multiplen Zugehörigkeiten eines Zionisten*, 230.

für Deutschland'ın başkanı seçildi. Yine Siyonist olan ve Avusturya-Macaristan ordusunda askerlik yaparken Filistin'de ve İstanbul'da çalışan serolog Dr.ing. Arthur (Arthur) Felix, Zlocisti'nin damadı oldu.⁵⁵ 1921 yılında Tel Aviv'e yerleşen Dr. Theodor Zlocisti 25 Aralık 1943'de Hayfa'da öldü.

Prof.Dr. phil. et med. Max Wolfgang Hauschild⁵⁶ 26 Ağustos 1883'de Dresden'de doğdu. Eğitimine İngiltere'de Oxford'da başladı; Almanya'ya döndükten sonra Berlin, Münih ve Freiburg im Breisgau'da antropoloji öğrenimi gördü. Münih Üniversitesinde bu dalda doktora yaptı (1909). Freiburg Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde 1911'de Tıp Doktoru olduktan sonra Dresden'de ikinci bir antropoloji doktora-sı yaptı (1912). Kahire'deki Alman Hastanesinde çalıştı. Almanya'ya döndükten sonra, 1914'te Göttingen'de Anatomi Doçenti (Privat Dozent) oldu. Birinci Dünya Savaşı sırasında süvari birliğiyle Doğu cephesinde görevlendirildi; göğüs hastalığı nüksedince Türkiye'ye gönderildi ve 1918'e kadar üç yıl İstanbul'da kaldı. Kafatası biçimlerinin Mendel genetiğine göre kalıtımı üzerine "*Das Mendeln des Schädels*" başlıklı makalesi buradayken yayımlandı. Savaşın sonu Berlin Friedrich-Wilhelms-Universität Anatomi Enstitüsü'nde Prosektör ve *außerordentlicher Professor* olarak atandı ve burada antropoloji çalışmalarını sürdürdü. Hauschild, Hollanda'nın Doğu Hint Adalarındaki (Endonezya) saha çalışması sırasında, Java adasında sıtmaya yakalandı. Almanya'ya dönerken, 24 Eylül 1924'te Sumatra açıklarında öldü; cenazesi okyanusa bırakıldı. Wolfgang Hauschild'in *Grundriß der Anthropologie* kitabı ölümünün sonra yayımlanmıştır.⁵⁷

Dr. Jak Barbut⁵⁸ (Jacques Barbouth, 1882-1950) Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin 1904 yılı mezunu, anatomi ve genel cerrahi uzmanıdır. 1913'te Hapishane-i Umu-mi hekimliğine atanan Jak Barbut, daha sonra getirildiği Sultanahmet Merkez Hapishanesi'nin başhekimliği yanında, Balat Or-Ahayim Musevi Hastanesi'nin cerrahi klinik şefliğini yapmıştır. Balkan Savaşında Hilal-i Ahmer Darülfunun Hastanesinde görev almış; Mükellef Yüzbaşı olarak Birinci Dünya Savaşına katılmıştır. Memalik-i Osmaniye Musevi Etibba Cemiyeti'nin (1914) kurucuları arasında yeralan Dr. Jak Barbut, 1917'de Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahanesi'ne başkan seçilmiştir.⁵⁹ Türk Cerrahi Cemiyeti'nin (1929) ilk üyelerindendir.

Dr. İsrail Caleb (İsrail Kaleb)⁶⁰ 1871'de Filibe'de doğdu. Viyana Üniversitesinde öğrenci iken *Akademischen Verein Kadimah* örgütüne katıldı.⁶¹ Tıp Fakültesin-

55 *Jüdische Zeitung* (Wien), XIII. Jahrg., Nr. 1, 3. Jänner 1919: s. 4, sü. 1.

56 Rudolf Fick, "Zum Andenken an Hauschild" *Deutsche Medizinische Wochenschrift*, 51. Jahrg., Nr. 2 (9. Januar 1925): 74-75.

57 Max Wolfgang Hauschild, *Grundriß der Anthropologie* (Berlin, Vlg.-Gebrüder Borntraeger, 1926). Bu kitabı bir önsöz yazan E. Fischer, Hauschild'in çalışmasının bir ırk dotrini taşımadığını belirtir ("*Ejine spezielle Rassenlehre war nicht beabsichtigt*").

58 Rifat N. Bali, *Jak Barbut, İstanbul Merkez Hapishanesi Başhekim* (İstanbul, Libra yay., 2022).

59 Şeref Etker, *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* (İstanbul, Libra yay., 2017), 18.

60 İzhak R. Molho, "Pajinas de İstoria Sionista: Dr. İsrail Caleb de İstanbul" *La Vera Luz* (İstanbul) Yıl 14, sayı 695/584, (26 Mayıs 1964/15 Sivan 5724): 3; sayı 696/585 (4 Haziran 1964/24 Sivan 5724): 3. Dr. Kaleb'in B'nai B'rith derneği İstanbul mahfeli "Loge de Constantinople" kimliği için, bkz. Rifat N. Bali, Sarayın ve Cumhuriyetin Dişçi başısı Sami Günzberg, 1. bs. (İstanbul, Kitabevi, 2007), 220. Ayrıca bkz., "Moritz Abraham" web-sayfası: <https://danielabraham.net/tree/abraham/moritz/> (erişim: 12.12.2024)

61 Robert S. Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph* (Oxford: Oxford University Press, 1988), 366.

den 1894 yılında mezun oldu. Bir süre Bulgaristan'da çalıştıktan sonra İstanbul'a yerleşerek sigorta hekimliği yaptı. Bir Sefarad olmasına karşın *Zionistische Organisation*'un Türkiye temsilciliğine getirildi; Filistin Ofisi'nde (*Palästina-Amt*) ve *Vaad Aliya*'da görev aldı. Uluslararası toplantılara "İstanbul Siyonistleri" adına katıldı.⁶² Dr. İsrail Kaleb'in eşi Jenny'nin kardeşi (Irène Hefter), Richard Lichtheim ile evli idi. Dr. İsrail Kaleb 1945'te İstanbul'da öldü. 1914-21 yıllarında ev adresi: Beyoğlu, Asmalımescit sok., No. 7, Atlas Apartmanı, Daire 2.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- 1937 Türkiye Antropometri Anketi (59.728 Erkek ve Kadın Üzerinde Yapılmıştır) / *Enquête Anthropometrique Turque de 1937 (Faite sur 59.728 individus de deux sexes)*. İstanbul, Hüsniyatı Basımevi, 1937. T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü yay., 151.
- Avanzade [Mehmed] Süleyman. *Almanlar Gibi Kuvvetli ve Uzun Boylu Nasıl Olmalı?* [H. 1335] çeviriyazı: İsmail Dinçarslan ve Erksin Güleç. "Avan-zâde Mehmed Süleyman ve Osmanlılarda ilk fizik antropoloji çalışmaları". *International Journal of Human Sciences* (Sakarya) 13, 3, Sept.-Dec. 2016: 4024-4030.
- Bagatur, Erdem. "İstanbul'da Bir Nazi Doktor – Tıp Terörü Kurbanlarının Peşinde". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2, 2023: 569-610.
- Bali, Rıfat N. *Sarayın ve Cumhuriyetin Dişçibaşısı Sami Günzberg*. 1. bs., İstanbul: Kitabevi, 2007.
- , *Jak Barbut, İstanbul Merkez Hapishanesi Başhekimi*. İstanbul: Libra, 2022.
- Benbassa, Esther. "Zionism and the Politics of Coalitions in the Ottoman Jewish Communities in the Early Twentieth Century", *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*. Yay. Haz. Aron Rodrigue, Bloomington: Indiana University Press, 1992.
- [Berkol] Nureddin [Ali], Neşet Ömer [İrdelp], Süreyya Ali [Kayacan], [Aimé] Mouchet, İsmail Hakkı. "Türk ırkı ile İstanbul'da yaşayan diğer ırkların mukayesevi tedkiki / Étude comparative de la race turque et de quelques autres races vivant à Constantinople". *Türk Antropoloji Mecmuası* 2, 2, Mart 1926: 5-18/[Fr.] 5-22; 2, 3, Eylül 1926: 5-38/[Fr.] 5-38; 3, 4, Mart 1927: 9-19/[Fr.] 9-19.
- Churchill, Edmund. "The Sample: Statistical Summaries", *Anthropometric Survey of Turkey, Greece and Italy*. Yay. Haz. Hans Theodore Edward Hertzberg, vd., 87-273. (NATO Advisory Group for Aeronautical Research and Development) Oxford: Pergamon Press, 1963.
- Cohen, Julia Phillips. *Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*. Çev. Feyyaz Şahin, İstanbul: Alfa, 2017.
- Colley, Fritz. "Der Mythos von der Gerlach'schen Klappe und über die Häufigkeit der Epityphlitis der Vegetariern". *Archiv für klinische Chirurgie*, Bd. 108, H. 1, August 1916: 95-106.
- Dinçarslan, İsmail ve Erksin Güleç. "Avan-zâde Mehmed Süleyman ve Osmanlılarda ilk fizik antropoloji çalışmaları". *International Journal of Human Sciences* 13, 3, Sept.-Dec. 2016: 4020-4047 (Ek Tablo: 19. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Anadolu'da Fiziksel Büyüme-Gelişmeye İlişkin Yapılan Bazı Çalışmalar).
- Etкер, Şeref. *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri*. İstanbul: Libra, 2017.
- , "Bir Bakterinin Biyografisi – S. paratyphi Erzincan (Neukirch)". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, Savaş ve Bilim özel sayısı, 2018: 87-109.
- Evans, Andrew D. *Anthropology at War: World War I and the Science of Anthropology in Germany*. Chicago: Chicago University, Press, 2010.
- Fick, Rudolf. "Zum Andenken an Hauschild". *Deutsche Medizinische Wochenschrift* 51. Jahrg., Nr. 2, 9. Januar 1925: 74-75.
- Fischer, Eugen. "M.W. Hauschild". *Anatomischer Anzeiger* Bd. 59, Nr. 19/20, 1925: 472-476.
- Güleç, Erksin, Galip Akın, Mehmet Sağır, Başak Koca Özer, Timur Gültekin, Yener Bektaş. "Anadolu

62 *Wiener Morgenzeitung*, Nr. 392, 24. Februar 1920, s. 2, sü. 1. (Die Sitzung des Großen zionistischen Aktionskomitees in London) "Israel Caleb spricht namens der Zionisten Konstantinopels aus..."

- İnsanın Antropometrik Boyutları: 2005 Yılı Türkiye Antropometri Anketi Genel Sonuçları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 49, 2, 2009: 187-201.
- Hauschild, Max Wolfgang. "Das Mendeln des Schädels". *Zeitschrift für Ethnologie* 48. Jahrg., H. 1, 1916: 35-40.
- , "Die kleinasiatische Völker und ihre Beziehungen zu den Juden". *Zeitschrift für Ethnologie* 52./53. Jahrg., H. 6 (1920/21): 518-528.
- , *Grundriß der Anthropologie*. Berlin: Vlg.-Gebrüder Borntraeger, 1926.
- , ve Ferdinand Wagnseil. "Anthropologische Untersuchungen an anatolischen Türken". *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* Bd. 29, H. 2/3, 1931: 193-260+8+6 pl.
- [İnan,] Afet. *L'Anatolie, le pays de la "race" turque: recherches sur les caractères anthropologiques de la Turquie (Enquêtes sur 64.000 individus)* [1. bs.] Genève: Imp. Albert Kundig, 1939.
- , *Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi. Türk Irkının Anavatanı Anadolu*. 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022.
- Kansu, Şevket Aziz, "Rassengeschichte der Türkei". *Türk Tarih Kurumu Belleten* XL, 159, Temmuz 1976: 353-402.
- Kirchner, Andrea. "Ein vergessenes Kapitel jüdischer Diplomatie: Rihard Lichteim in den Botschaften Konstantinopels (1913-1917)". *Naharaim* (Berlin) 9, 1-2, 2015: 128-150.
- Minassian, Wahe. "Ueber einige Rassenmerkmale der Armenierinnen: Ergebnisse von Beckenmessungen an denselben". *Wiener klinische Wochenschrift* XX. Jahrg., Nr. 3, 17. Januar 1907: 90-91.
- Molho, İzhak R. "Pajinas de İstoria Sionista: Dr. İsrail Caleb de İstanbul". *La Vera Luz* (İstanbul) 14, 695/584, 26 Mayıs 1964/15 Şivan 5724, 3; 14, 696/585, 4 Haziran 1964/24 Şivan 5724, 3.
- Morris-Reich, Amos. "Arthur Ruppın's concept of race". *Israel Studies* (Bloomington) 11, 3, Fall 2006: 1-30.
- , "Anthropology, standardization and measurement: Rudolf Martin and anthropometric photography". *British Journal for the History of Science* 46, 3, 2013: 487-516.
- Münüsoğlu, Hasan. *İrk Lekesi. Türkiye'de Antropolojinin Kurulma ve Kurumsallaşma Sorunlarına Tarihsel Bir Yaklaşım: DTCF Örneği*. İstanbul: Heretik, 2017.
- Neyzi, Olcay, H. Nurçin Saka ve Selim Kurtoglu. "Anthropometric studies on the Turkish population – A Historical review". *J. Clinical Research in Pediatric Endocrinology* (İstanbul) 5, 1, 2013: 1-12.
- Oehler-Klein, Sigrid, Dirk Preuss ve Volkar Roelcke. "The use of executed Nazi victims in anatomy: Findings from the Institute of Anatomy at Gießen, pre- and post-1945". *Annals of Anatomy / Anatomischer Anzeiger* 194, 3, Special Issue: Anatomy in the Third Reich, 2012: 293-297.
- Sandler, Aron. *Anthropologie und Zionismus. Ein populär-wissenschaftliche Vortrag*, Brün: Jüdischer Buch- u. Kunstverlag, 1904.
- Schmuhl, Hans-Walter. *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927-1945: Crossing Boundaries*. Dordrecht, Springer, 2008.
- Spranger, Albrecht. *Theodor Zlocisti, Die multiplen Zugehörigkeiten eines Zionisten*. Berlin: Neofelis Verlag, 2020.
- Teicher, Amir. "Racial zigzags: Visualizing racial deviancy in German physical anthropology during the 20th century". *History of Human Sciences* 28, 5, Dec. 2015: 17-48.
- Toprak, Zafer. "Atatürk, Eugène Pittard ve Afet Hanım: En Büyük Antropolojik Anket". *Toplumsal Tarih* 27, 205, Ocak 2011: 20-32.
- , *Cumhuriyet ve Antropoloji*. 3. bs., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yay., 2023.
- Unger, Michael. Ferdinand Wagnseil (1887-1967): *Integrativer Rassenforscher und Bewahrer der Medizinischen Fakultät Giessen*, Gießen: Wilhelm Schmitz-Vlg., 1998. Arbeiten zur Geschichte der Medizin in Gießen, Bd. 24.
- Voit, Max. "Wolfgang Hauschild zum Gedächtnis". *Zeitschrift für Ethnologie* 56. Jahrg., H. 5/6, 1924: 179-183,
- Wagnseil, Ferdinand. "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen Rassenfrage". *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* Bd. 23, H. 1, 1923: 33-150.
- , "Beiträge zur Kenntnis der Kastrationfolgen und des Eunuchoidismus beim Mann". *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* Bd. 26, H. 2, 1927: 264-304+5 pl.
- Weissenberg (Weißenberg), Samuel. *Die südrussischen Juden. Eine anthropometrische Studie mit Berücksichtigung der allgemeinen Entwicklungsgeschichte*. Braunscheig: Friedrich Vieweg, 1895.
- , "Die Spaniolen. Eine anthropometrische Skizze". *Mitteilungen der Anthropologischen*

- Gesellschaft in Wien Bd. XXXIX (3. Folge, Bd. 9), 1909: 225-239.
- Wistrich, Robert S. *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*. Oxford: Littman Library, Oxford Univ. Press, 1988.
- Zaides, Sarah M. *Tevye's Ottoman Daughter: Ashkenazi and Sephardi Jews at the End of Empire*. İstanbul: Libra, 2022.
- Zlocisti, Theodor. "Ueber Skorbut". *Medizinische Klinik* (Berlin) XII. Jahrg., Nr. 25 (602), 18. Juni 1916: 659-663.
- ". "Zur Epidemiologie des Fleckfiebers (Nach Erfahrungen aus der Türkei)", *Zeitschrift für Hygiene und Infektionskrankheiten* (Berlin) 89, Dez. 1919: 387-415.

Tezler

- Hauschild, Max Wolfgang. "Untersuchungen über die Pigmentation im Auge verschiedener Menschenrassen und die Pigmentation im Säugetierauge überhaupt". Diss. med., Kgl. Bayr. Ludwig-Maximilians-Universität zu München, 1909.
- Unger, Michael. "Ferdinand Wagenseil (1887-1967): Integrer Rassenforscher und Bewahrer der Medizinischen Fakultät Gießen". Diss. med., Justus-Liebig-Universität Gießen, 1998.
- Wagenseil, Ferdinand. "Beiträge zur physischen Anthropologie der spaniolischen Juden und zur jüdischen Rassenfrage". Diss. med., Badischen Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Breisgau, 1922.
- Zaides, Sarah Michelle. "Tevye's Ottoman Daughter: The Making of Ashkenazi and Sephardi Jews in the Shatterzones of Empire, 1882-1923". Ph.D. diss., Seattle, University of Washington, 2017.

Sürelî yayınlar

- Թեոդիկ [Teotig]. Ամենուն Տաղանդը [Amenun Daretsuytsı / Herkesin Yıllığı, İstanbul: M. Hovagimyan Matb.] 15, 1921: 324.
- Jahrbuch der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. München, Akademie der Wissenschaften, 1918, 18.
- Jüdische Zeitung* (Wien). XIII. Jahrg., Nr. 1, 3. Jänner 1919: s. 4, sü. 1.
- Wiener Morgenzeitung*. Nr. 392, 24. Februar 1920: s. 2, sü. 1.

Elektronik Kaynaklar

- <https://www.angelfire.com/wa2/wagenseil/vorwort.htm>
- https://archive.org/stream/ArchivFrKlinischeChirurgie.V.108.1917/Archiv%20f%C3%BCr%20klinische%20Chirurgie.%20v.108.1917_djvu.txt
- <https://danielabraham.net/tree/abraham/moritz/>
- Bagatur, Erdem. "Max Clara: Sweet life in Istanbul with a bitter end 1950-1966 and the search for unethically obtained tissue specimens from his estate in Turkish collections". *Annals of Anatomy* 239, (2021): 151822. <https://doi.org/10.1016/j.aanat.2021.151822>
- Fish, Deanna, Christina Hinton ve Amy Barrios. "Revisiting the Cephalic Index: The Origin, Purpose, and Current Applicability – A Narrative Review". *Journal of Prosthetics and Orthotics* 36(2), April 2024: e35-e48.

Mariu Hatun'un Boynuzları: Kıbrıs'ta Nadir Bir Cornu Cutaneum Vakası

EBRU AYKUT*

Kıbrıs mutasarrıfı Hâlet Mehmed Bey'in Meclis-i Vâlâ'ya hitaben kaleme alıp İstanbul'a gönderdiği 21 Ağustos 1864 tarihli tahrirata, Larnaka kazasına (Tuzla) bağlı yaklaşık yüz hanelik bir yerleşim olan Livadya köyünden bir kadının tercüme-i hâli ve fotoğrafı (Görsel 1) iliştilmişti.¹ Tercüme-i hâle göre 60 yaşında olan Mariu ismindeki bu kadın, başındaki üç boynuzuyla "kıssa-i Zülkarneynde olan rivayeti ispat eder" bir "hilkat garîbesi"ydi.² Mariu Hatun'un ilk boynuzu on yıl önce başının sol tarafında çıkmış, başlangıçta ufak bir çıbanken tavuk yumurtası kadar irileşen, ardından patlayıp küçük bir çocuk parmağı cesametine erişen boynuzu Horalani Komolli adında bir köylü usturayla kesmişti.³ Ancak bu müdahale fayda vermeyecek, kırk gün sonra yine aynı tarafta zuhur eden bir başka çıkan iyice büyüyerek kavisli, balgamî renkli, hayvanlardakinin aksine kemik değil deri üzerinde bittiği için her yöne hareket edebilen bir boynuz şeklini alacaktı. İşte Hâlet Mehmed Bey'in Mariu Hatun'un başında bizzat gördüğü boynuzlardan biri buydu. Diğer ikisiyse daha çıkan halindeydi, fakat tercüme-i hâlde yazılanlara bakılırsa ceviz iriliğindeki bu çıkıntıların da öncekiler gibi patlayıp birer boynuzla dönüşeceğine şüphe yoktu.

Tahrirattan anlaşıldığı kadarıyla Hâlet Mehmed Bey'in bu vakayı İstanbul'a bildirmesinin sebebi, Mariu Hatun'un vaziyetinin "garâibattan" olması, yani insan kafasında boynuz çıkmasının görülmedik (nadîde), işitilmedik (naşînide) bir hadise sayılmasıydı.⁴ Osmanlı şehir ve kasabalarında garip ve şaşırtıcı olaylar vuku bulduğunda ahalinin kadiya giderek şahitler huzurunda olayı tescil ettirmesi, bu olayların "derece-i

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, ebru.aykut@msgsu.edu.tr

1 BOA, MVL 794/24, 9 Rebiyülahir 1281 (11 Eylül 1864). 1879 yılı itibarıyla Livadya, tamamı Hristiyan olmak üzere 362 kişinin yaşadığı 106 hanelik bir köydü. Bkz. Samuel White Baker, *Cyprus, as I saw it in 1879* (Londra: Macmillan & Co., 1879), 388. Livadya'nın 1864 yılı nüfusuna dair veri bulamadığım için bu bilgiyi ölçü aldım.

2 Zülkarneyn kıssası Kuran'da Kehf suresinde geçer. Zülkarneyn'in gerçekte kim olduğu konusunda farklı görüşler bulunduğu gibi (Makedonyalı Büyük İskender, Fars kralı Kuruş, Asur krallarından biri, Hz. Süleyman, bir melek vd.), kıssanın manası da müfessirlerce çok farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Kısaca özetlemesi imkânsız bu görüş ve yorumlar için bkz. Fatma Köksal Albayrak, *Kur'an'ın Işığında Zülkarneyn Kıssası* (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012). Mariu Hatun'un boynuzlarının bu kıssaya yorulması, kuşkusuz Zülkarneyn kelimesinin "çift boynuz sahibi" manası taşımasından kaynaklanıyor. 1588 senesinde Londra'da teşhir edildiği kayıtlara geçen Galli Margaret Gryffith'in alınının ortasında çıkan boynuzu ise kocasını aldatmasına yorulmuştu. Bkz. James O. Wood, "A Horned Woman", *Isis* 58 (2) (1967): 239-240.

3 Başka bir kaynağa göre bu boynuz kırılmış ve Larnaka'da bulunan bir Fransız doktor tarafından satın alınmıştı. Bkz. "A Horned Woman", *The English Leader*, 30 Temmuz 1864.

4 Arapça kökenli bir sözcük olan "garîbe" (çoğulu garâib) *Kamûs-ı Türkî*'de bu şekilde tanımlanmıştır. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005), 966. Hem canlılar hem de cansız nesneler ve olaylar "garîbe" olarak adlandırılabilirken, "hilkat garîbesi" sadece "normal" kabul edilemeyen anatomik/bedensel bütünlük beklentisinin dışında, alışılmadık bir takım fiziksel özellikleri olan (örneğin boynuzlu insanlar, sakallı kadınlar) ya da konjenital malformasyonlarla doğan (örneğin yapışık ikizler) canlı varlıklara atfen kullanılmaktadır.

Görsel 1 - Mariu Hatun'un Larnaka'da (Tuzla) çekilmiş fotoğrafı. Fotoğrafçı bilinmiyor. BOA, MVL 794/24, 9 Rebiyülahir 1281 (11 Eylül 1864).

garâbet ve ehemmiyetine göre" İstanbul'a iletilmesi zaten olağandı.⁵ Ayrıca *Takvim-i Vekâyi* henüz yayın hayatına başlamadan evvel tüm taşra idarecilerine bir emirname gönderilmiş, gazetede neşredilebilecek garip vakalara rastlandığında İstanbul'a bildirilmesi istenmişti.⁶ Bu doğrultuda gerek *Takvim-i Vekâyi*'de gerekse yıllar içinde sayıca artan diğer gazete ve mecmualarda bu nevi haberlere sıkça yer verildi; dahası bazı ilginç numuneler Mekteb-i Tıbbiye'de incelenip muhafaza edilmek üzere İstanbul'a yollandı. Örneğin Lefkoşa'da burnu ve gözleri olmadan doğan bir bebeğin haberi *Takvim-i Vekâyi*'de çıkmış, yine Kıbrıs'ta Kalopsida köyünde doğar doğmaz öldürülen ve boynundan yukarısı bölgedeki İngiltere konsolosu Niven Kerr tarafından satın alınarak Londra'ya gönderilen iki başlı buzağıyla ilgili haber *Ceride-i Havadis*'te

⁵ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 3. cilt (İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, no. 21, 1995 [1922]), 1513.

⁶ Ebru Aykut, "Anatomical Things at the Juncture of Commerce and Science in the Late Ottoman Empire", *European Journal of Turkish Studies* 32 (2021): 21. Böyle bir emirnamenin varlığını Vidin Muhafızı ve Erzurum Valisi'nin Dersaadet'e gönderdiği iki ayrı kaimeден öğreniyoruz. Sırasıyla bkz. BOA, HAT 404/21156-B, 11 Cemazeyilevvel 1247 (18 Ekim 1831) ve HAT 363/20138-F, 17 Rebiyülahir 1248 (13 Eylül 1832).

yayınlanmıştı.⁷ Kıbrıs'ın güneyinde Omodos köyünde dünyaya gelen ve yabancı tüccarlar tarafından ölülerine 2000 kuruş değer biçilen yapışık ikizlerle Lefkoşa'da doğan yedi bacaklı bir oğlağın ölüsü ise ispierto içine koyularak Mekteb-i Tıbbiye'ye gönderildi.⁸ Kısacası 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında "hilkat garîbesi" addedilen bir canlının ölü ya da dirisi, haber değeri taşıdığı için gazetelerde boy gösterebilir; tıbben nadirliğine atfen teratolojik bir numune olarak Mekteb-i Tıbbiye'ye gönderilebilir; hatta konsololar, tüccarlar tarafından satın alınarak Avrupa'daki müzelerin anatomi koleksiyonlarına dahil edilebilirdi. Mariu Hatun kanlı canlı bir "hilkat garîbesi" olduğundan elbette anatomi müzesine koyulacak değildi, fakat kendini neredeyse ucube gösterilerinde (freak show) sergilenmek üzere başka diyarlarda bulacaktı, eğer boynuzları yeterince teşhire şayan olsaydı. Aşağıda Kıbrıs'tan Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen yazının akıbetini ele almadan evvel, Ağustos 1864 öncesine dönerek Mariu Hatun'un hayatında böyle bir ihtimalin nasıl belirip kaybolduğuna bakalım.

P. T. Barnum ve Mariu Hatun'un Parlamadan Sönen Yıldızı

1840'lardan itibaren eğlence endüstrisine damga vuran, New York'taki beş katlı *dime* müzesinin (American Museum) yedi büyük salonunda panorama ve kozmoramalar, balmumu figürler ve çeşitli teatral temsillerin yanı sıra dünyanın dört bir yanından getirttiği egzotik hayvanlar ve insan "ucubeler"i sergileyerek büyük servet kazanan Phineas Taylor Barnum, 1864 yılı baharında Larnaka'da mukim Amerika konsolosu John Judson Barclay'den bir mektup aldı.⁹ Mektup, Barnum'u tıpkı koç boynuzunu andıran boynuzlarıyla cüce "Tom Thumb" ve "ayı kadın"a (Julia Pastrana) rakip fevkaladelikte bir *lusus naturae* (hilkat garibesi) olduğu ileri sürülen Mariu Hatun'dan haberdar etmek için kaleme alınmıştı.¹⁰ Barclay'nin aktardığına göre, 10-12 yıldır başını örten bu kadın, daha birkaç hafta evvel rüyasına girerek boynuzlarının Tanrı vergisi -*apo tou Theou*- olduğunu söyleyen ak saçlı, uzun sakallı yaşlı adamın tembihini dinleyip örtüsünü çıkarmış, böylece herkes boynuzları görmüştü. Mektupta yazılanlar doğruysa, İngiltere konsolosluğu kadının "ağırlığınca altın edeceğini" söylemiş, Fransa konsolosluğu Mariu Hatun'u Paris'e götürüp sergilemek için kendisine 50 bin kuruş teklif ederken İtalya konsolosluğu teklifi 100 bin franka çıkarmıştı.¹¹ Barclay ise besbelli yurttaşı Barnum'un bu fırsatı kaçırmamasını, Larnaka'ya bir temsilci göndererek Mariu Hatun'u kendi ekibine katmasını arzu ediyordu.

7 Takvim-i Vekâî, no. 133, 25 Rebiyülahir 1252 (9 Ağustos 1836) ve *Ceride-i Havadis*, no. 177, 2 Rebiyülevvel 1260 (21 Nisan 1844). Ayrıca bkz. Aykut, "Anatomical Things", 41. Burada seçtiğim örnekler Kıbrıs'tan. Elbette başka vilayetlerden de gazetelere yansıyan pek çok vaka bulunmaktadır.

8 Sırasıyla bkz. BOA, İMVL 136/3724, 19 Rebiyülahir 1265 (14 Mart 1849), C.MF 20/987, 2 Cemazeyilevvel 1265 (26 Mart 1849), *Vekâî-i Tıbbiye*, no. 4, 1 Şaban 1265 (22 Haziran 1849) ve İ.DH 340/22384, 3 Recep 1272 (10 Mart 1856). Ayrıca bkz. Ebru Aykut, "Mekteb-i Tıbbiye Numunehanesi'ndeki Anatomi Koleksiyonları ve Teratolojik Numuneler", *Toplumsal Tarih* 311 (Kasım 2019): 45-46; Aykut, "Anatomical Things", 42-44.

9 Bu mektupla ilgili detayları Barnum kendi otobiyografisinde nakleder. Bkz. P. T. Barnum, *Struggles and Triumphs or, Forty Years' Recollections of P. T. Barnum* (Buffalo, NY: Warren, Johnson & Co., 1872), 578-80. Otobiyografide ismiyle zikredilmeyip Amerika konsolosluğu olarak anılan Barclay, Kıbrıs'ta 1859-1865 yılları arasında konsolosluk yapmıştır. Bkz. Michalis N. Michael, "The Archive of the United States' Consulate in Ottoman Larnaca: A Preliminary Report", *Histories of Ottoman Larnaca*, ed. E. Balta, T. Stavrides ve I. Theocharides (İstanbul: ISIS Press, 2012), 384-385.

10 Mariu Hatun'un, çocuk yaştan itibaren Barnum'un gösterilerine çıkan "General Tom Thumb" -asıl ismiyle Charles S. Stratton (1838-1883)- ve "ayı kadın", "kayıp halka", "maymun kadın" vb. lakaplarla anılan hipetrikosisten mustarip Julia Pastrana'ya (1834-1860) rakip olacak derecede fevkalade olduğundan *The Folkestone Chronicle*'in 11 Haziran 1864 tarihli nüshasında bahsedilir.

11 "A Horned Woman", *The English Leader*, 30 Temmuz 1864.

Barclay, bu mektubun bir benzerini de *New-York Observer* gazetesine göndermişti.¹² En azından Barnum otobiyografisinde böyle söyler.¹³ Fakat bazı gazetelerin iddiası başkaydı. Bu iddialara göre ünlü şovmen mektubu kendisi yazmış, amacına uygun şekilde dinî tandanslı bir gazeteye servis ederek diğer pek çok gazetenin de "boynuzlu kadın" hikâyesini haberleştirmesini sağlamıştı.¹⁴ Gerçekten de haber 12 Mayıs'ta *New-York Observer*'da çıktıktan sonra, Amerika ve İngiltere'de onlarca gazete bu ilginç vakayı sütunlarına taşıdı.¹⁵ (*Aegis & Intelligencer* gazetesi, Barnum'un bu taktik sayesinde boynuzlu kadının reklamını yapmak için harcayacağı 10 bin dolardan tasarruf ettiğini, yani tanıtımı bedavaya getirdiğini söylüyordu. Zaten boynuzların hakikiliğinin de şaibeli olduğunu ileri süren gazetenin tahminine göre, haberlerde bahsi geçen kadın Kıbrıs'ta değil New York'ta bir yerde, muhtemelen başına boynuz monte ettirmekle meşguldü.¹⁶

Barnum'dan bu şekilde şüphe edilmesinin hiç de boşuna olmadığını hemen belirtelim. 19. yüzyılda "freak show"larda gösteriye çıkararak ekmeğini kazanan sakat veya fiziksel olarak farklı insanlar arasında çok sayıda sahte "ucube" mevcuttu. Öyle ki Andrea Stulman Dennett'in bu şovlarda sahne alan insan "ucube"leri sınıflandırırken başvurduğu kategorilerden biri "sahte ucubeler"dir.¹⁷ Elbette Barnum da hilekârlıktan münezzehe değildi, hatta kelimenin gerçek anlamıyla üçkağıtçılığın kitabını yazmış biriydi. 1900 senesinde Türkçeye çevrilerek yayımlanan anı kitabı *Barnum'un Milyonları*'nda bizzat anlattığı gibi, 1836'da ölümünün ardından yapılan otopsi sonucunda en fazla 80 yaşında olduğu anlaşılan Joice Heth'i, ABD Başkanı George Washington'a dadılık yapmış 161 yaşında eski bir köle olarak teşhir etmişti örneğin.¹⁸ Yine Barnum'un 1842'de doğa harikası sıfatıyla sergilediği "Fiji Denizkızı" ise elbette denizkızı değil büyük bir balığın gövdesine bir maymun başı ve uzuvlarının ustaca dikilip tahnitlenmesiyle elde edilmiş grotesk bir mamuldü.¹⁹ Dolayısıyla boynuzlu

12 *New-York Observer* 1823-1912 yılları arasında yayımlanan, sayfalarında dinî konulara ağırlık veren Presbiteryen bir gazeteydi. Bkz. Library of Congress, <https://www.loc.gov/item/sf89091535/> Erişim: 30 Nisan 2025. Gazetenin 12 Mayıs 1864 tarihli nüshasına ulaşamadım.

13 Barnum, *Struggles and Triumphs*, 579.

14 "Barnum Once More", *Aegis & Intelligencer*, 3 Haziran 1864. *Aegis & Intelligencer* bu haberi başka bir gazeteden, *Wilkes' Spirit of the Times*'dan aktarır. Mariu Hatun'la ilgili haberlerde esasında ne Barnum'un ne Greenwood'un ne de konsolos Barclay'nin ismi geçer. Bununla birlikte gazetede yazılanlar, Barnum'un müzesinde sergilemek için boynuzlu bir kadının peşinde olduğu bilgisinin sır olmadığını açıkça göstermektedir.

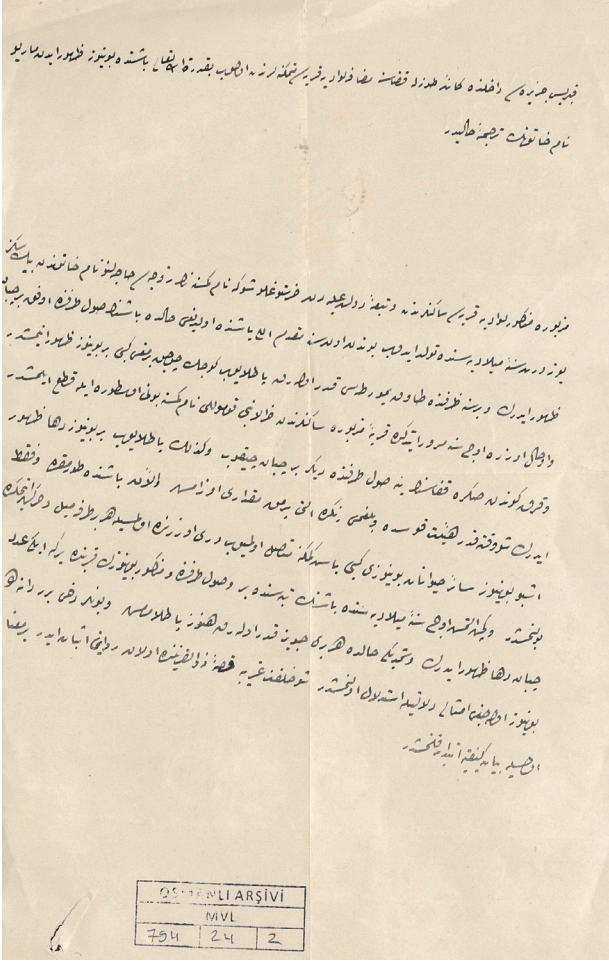
15 Birkaç istisna dışında hemen hemen tüm gazeteler *New-York Observer*'da çıkan haberi "A Woman with Horns" ya da "A Horned Woman" başlıklarıyla aktarmışlardır. Haberin yayımlandığı gazetelerden bazıları için bkz. *New-York Observer*, 12 Mayıs 1864; *New York Times*, 13 Mayıs 1864; *The Evening Post*, 13 Mayıs 1864; *Daily Ohio Statesman*, 17 Mayıs 1864; *The Philadelphia Press*, 19 Mayıs 1864; *Daily Pittsburgh Gazette*, 19 Mayıs 1864; *Scientific American*, 21 Mayıs 1864; *Daily Sun*, 26 Mayıs 1864; *Urbana Union*, 1 Haziran 1864; *The Jeffersonian*, 2 Haziran 1864; *Liberty Tribune Newspaper*, 3 Haziran 1864; *The Folkestone Chronicle*, 11 Haziran 1864; *Herts Guardian*, 11 Haziran 1864; *The London Reader*, 18 Haziran 1864; *American Citizen*, 13 Temmuz 1864; *Early County News*, 20 Temmuz 1864; *The English Leader*, 30 Temmuz 1864. Library of Congress'in (<https://chroniclingamerica.loc.gov/>) dijital arşivinden ulaşamadığım gazetelere erişimim için olanaklarını seferber eden Seçil Yılmaz'a minnettarım.

16 "Barnum Once More", *Aegis & Intelligencer*, 3 Haziran 1864.

17 Andrea Stulman Dennett, *Weird and Wonderful. The Dime Museum in America* (New York ve Londra: NYU Press, 1997), 66. Bu sektörde gösterileri daha cazip hale getirmek için fiziksel özellikleri itibariyle sahte olmayan "ucube"lere dahi yeni bir kimlik ve geçmiş uyduruluyor, fiziksel nitelikler ise abartılıyordu. Bkz. Robert Bogdan, *Freak Show. Presenting Human Oddities for Amusement and Profit* (Chicago ve Londra: The University of Chicago Press, 1988), 94-97.

18 P. T. Barnum, *Barnum'un Milyonları*, çev. Nuri Şeyda (Konstantiniye: Tahir Bey Matbaası, 1318 [1900]), 24-34.

19 Philip B. Kunhardt, Jr. et al, P. T. Barnum. *America's Greatest Showman* (New York: Alfred A. Knopf, 1995), 20-23; 40-43. Barnum "hilekârlık bilimi" ve "hilekârlığın felsefesi" üzerine seminerler de verdi. Bu seminerler daha sonra *The Humbugs of the World* (1866) adıyla kitaplaştı. Bkz. A. H. Saxon, ed. *Selected Letters of P. T. Barnum* (New York: Columbia University Press, 1983), 79, 85.

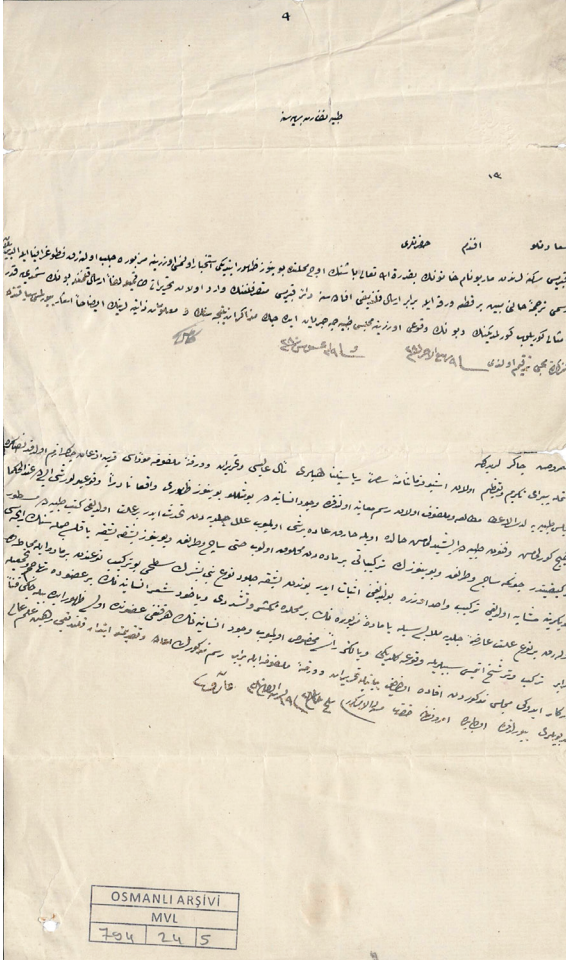

Belge 1 - Kıbrıs cezaresi dahilinde kâin Tuzla kazasına muzaf Livadya karyesi mütemekkinlerinden olup bi kudretillahi teâlâ başında boynuz zuhur eden Mariu nam hatunun tercüme-i hâlidir. BOA, MVL 794/24, 9 Rebiyülahir 1281 (11 Eylül 1864).

kadının hem reklamcılık konusunda deha hem de “sahte ucubeler” yaratma hususunda deneyimli bir şahsiyet olan Barnum tarafından uydurulduğunu düşünmek için yeterince sebep vardı.

Gerekeç vardı var olmasına, ancak gazete bu sefer tahmininde yanılmıştı. Barnum, Barclay'nin yukarıda bahsettiğim mektubunu alır almaz yaklaşık 20 yıldır birlikte çalıştığı sağ kolu ve American Museum'ın müdür yardımcısı John Greenwood, Jr.'ı Kıbrıs'a gönderdi.²⁰ 30 Nisan 1864'te hareket eden “City of Baltimore” adlı buharlı gemiyle Liverpool'a ulaşan Greenwood, oradan Londra, Paris, Marsilya ve Palermo güzergahını izleyerek adaya vardığında Barnum'dan bir mektup aldı. 14 Mayıs tarihli bu mektupta öncelikle American Museum'da sergilemek istediği Çerkes kızlarında aradığı özellikleri tarif eden Barnum, bunun için ne miktarda bütçe ayırabileceği hususunda Greenwood'u detaylıca bilgilendiriyor, “boynuzlu kadın”la ilgili talimatını

²⁰ John Greenwood hakkında bkz. Kunhardt, Jr. et.al., P. T. Barnum, 172. Greenwood'un müze için pek çok defa keşif gezisine çıktığı biliniyor. Bu gezilerden birini de 1867'de tarihin ilk transatlantik turist gemisi olan The Quaker City ile yapmış, dönüştürmüş Barnum'un müzesine tanesini 15 bin dolara Mısır'dan satın aldığı iki mumya getirmişti. Bkz. Gary Scharnhorst, *The Life of Mark Twain: The Early Years, 1835-1871* (Columbia: University of Missouri Press, 2018), 431. Aynı gemide yolcu olan Mark Twain gezi günlüklerini *The Innocents Abroad* (1869) başlığıyla kitaplaştırmıştır.

Belge 2 - Üstte Meclis-i Vâlâ'dan Tıbbiye Nezareti'ne gönderilmiş 9 Rebiyülahir 1281 tarihli tezkire. Altta Meclis-i Tıbbiye'nin Mariu Hatun'un tercüme-i hâli ve fotoğrafını inceleyerek hazırladığı Selh-i Cemazeyilevvel 1281 (31 Ekim 1864) tarihli rapor. BOA, MVL 794/24, 9 Rebiyülahir 1281 (11 Eylül 1864).

ise mektubun hamış kısmında şu şekilde veriyordu:

Olur da boynuzlu kadını alabilirsen, Avrupalı şovmenlerle bunun için ne kadar büyük bir yarışa girdiğini ve [Mariu Hatun] için ödediğin fiyatın ne denli yüksek olduğunu Amerikan gazetelerine ve muhabirlerine anlat. Barnum Müzesi'nden bir temsilcinin Şark'ta nadir şeyler (curiosities) aradığını her fırsatta duyurmayı unutma.²¹

Greenwood bu talimatı yerine getiremedi. Zira Mariu Hatun tam bir hayal kırıklığı olmuş, onca görgü tanığının ifadelerinin aksine, yapılan muayenede boynuzların aslında tam manasıyla boynuz olmadığı, tuhaf şekilli tümörler ya da yağ bezesine benzedikleri anlaşılmıştı.²² Aslında tarih boyunca kayıtlara geçmiş vakaların çoğunda durum buydu. Fakat belli ki Greenwood istisnai bir vaka, American Museum'da sergilenmeye layık bir *lusus naturae* arıyordu. Bunun üzerine adadan eli boş ayrılan Greenwood, Barnum'un istediği Çerkes kızları bulmak üzere İstanbul'a doğru yola

²¹ Saxon, ed. *Selected Letters of P. T. Barnum*, 127.

²² Saxon, ed. *Selected Letters of P. T. Barnum*, 127.

koyuldu.²³ Mariu Hatun ise iş teklifi alamasa da üzerine toplanan bakışlardan ve ilgiden bir süre daha kurtulamayacaktı. Geçmişi didiklenecek, fotoğrafı çekilecek, durumu patolojik bir vaka olarak Mekteb-i Tıbbiye'de masaya yatırılacak ama en nihayetinde unutulup gidecekti. Aşağıda Ağustos 1864'ten sonrasına, yani Mariu Hatun'un hikâyesinin geri kalanına bakalım.

Meclis-i Tıbbiye'nin Raporu: Emsalsiz mi Değil mi?

Bu yazının en başında bahsi geçen Kıbrıs mutasarrıfının tahrirâtı ekleriyle birlikte Meclis-i Vâlâ'ya ulaştığında, böyle bir vakanın "şimdiye kadar emsali görülüp görülmediğini" öğrenmek ve boynuzlar hakkında Meclis-i Tıbbiye'nin görüşüne başvurmak üzere dosya Tıbbiye Nezaretî'ne havale edildi.²⁴ Aynı zamanda tahrirat -ya da belki durumu özetleyen bir pusula- basına da verilmiş olmalı ki hemen ertesi gün *Tercüman-ı Ahvâl* gazetesinde "Kıbrıs'ta bir Hristiyan karısının başında bi kudret ilahi teâlâ [Allah'ın kudretiyle] üç adet boynuz bitmiş olduğu" ve fotoğrafının çekilerek Tıbbiye Nezaretî'ne gönderildiğine dair kısa bir haber çıktı.²⁵ Bu üç-dört satırlık haberin kamuoyunda yankı bulup bulmadığını bilmiyoruz; fakat başkanlığını Mekteb-i Tıbbiye nazırı Arif Bey'in yaptığı Meclis-i Tıbbiye, Mariu Hatun'un durumunu değerlendirdiğinde şöyle bir rapor kaleme alacaktı:

[...] Meclis-i Tıbbiye'ye lede'l-îtâ mütalâa ve melfuf olan resim muayene olunduktan vücut-ı insaniyyede bu misillü boynuz zuhuru vâkiâ nadiren vuku bulur şey ise de inde'l-hükemâ hiç görülmemiş ve fûnûn-ı tıbbiyyede işitilmemiş halde öyle harikulade bir şey olmayıp il-e cildiyeden tahaddüs eder bir illet olduğu kütüb-i tıbbiyyede mastur bir keyfiyettir. Çünkü saç ve tırnak ve boynuzun terkiyatı bir maddeden mahlûk olup hatta saç ve tırnak ve boynuz başka başka yakılsa cümlesinin rayıhası yekdiğerine müşâbih olduğu terkiyat-ı vahid üzere bulunduğunu ispat eder. Bundan başka cûlud-ı nev'-i benî beşerin sathı bu terkiyat neviinden bir madde ile muhat olarak bir nevi illet-i arıza-ı cildiye mülâbesesiyle ya madde-i mezburenin bir mahalde tekessür ve teşeddüd veyahut şa'r-ı insaniyyenin bir uzuvda tehâcüm ve tecemmuyla beraber terekkeb ve tereşşuh etmesi sebepleriyle vukua geldiği ve yalnız re'se mahsus olmayıp vücut-ı insaniyyenin herhangi uzvunda olsa zuhur edebileceği fennen derkâr idüğü meclis-i mezkurdan ifade olunduğu [...]²⁶

Rapordan anlaşılacağı gibi, Meclis-i Tıbbiye insan vücudunda boynuz çıkmasının çok nadir görülen bir cilt hastalığı olduğunu söylüyor, ancak bunun tıbben emsalsiz olmadığını da hemen ilâve ediyordu. Mariu Hatun'un boynuzları gerçekten de

²³ Barnum'un anlattıklarına göre, Greenwood İstanbul'a vardığında Türkler gibi giyinmiş, birkaç Türkçe kelam öğrenmiş, köle satın almak istiyormuş gibi davranarak bir ay boyunca birbirinden güzel Çerkes kadınlar ve genç kızlar görmüştü. Bkz. Barnum, *Struggles and Triumphs*, 581. Ancak Greenwood'un New York'a eli boş döndüğü, bunun üzerine Barnum'un genç, güzel bir Amerikalı kadını Zalumba Agra adında bir Çerkes güzeli olarak lanse edip müzesinde çalıştırdığı söylenir. Bkz. Kunhardt, Jr. et.al., *P. T. Barnum*, 181.

²⁴ BOA, MVL 794/24, 9 Rebiyülahir 1281 (11 Eylül 1864). Meclis-i Vâlâ'nın Tıbbiye Nezaretî'ne gönderdiği yazı da 11 Eylül 1864 tarihliidir.

²⁵ *Tercüman-ı Ahvâl*, no. 538, 10 Rebiyülahir 1281 (12 Eylül 1864), 2.

²⁶ BOA, MVL 794/24, 9 Rebiyülahir 1281 (11 Eylül 1864). Arif Efendi'nin imzasını taşıyan rapor Selh-i Cemazeyilevvel 1281 (31 Ekim 1864) tarihliidir. Bu tarihte Mekteb-i Tıbbiye bünyesindeki Meclis-i Tıbbiye'nin 36 üyesi bulunuyordu. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Def'a 19, İstanbul 1281 [1864], 94.

emsalsiz değildi. Avrupa'da Rönesans dönemi "canavar" yazınında -mesela Fransız cerrah Ambroise Paré'nin *Des Monstres et Prodiges* (1573) ve İtalyan doğa bilimci Ulysse Aldrovandi'nin *Monstrorum Historia* (1642) adlı eserlerinde- rastladığımız vakalar ve fantastik boyutu yüksek *homo cornutus* gravürleri bir yana,²⁷ 1588'de Londra'da halka teşhir edilen Galli Margaret Gryffith, ünlü anatomist Thomas Bartholin'in müşahade edip *Historiarum Anatomicarum Rariorum* (1654) adlı kitabında bahsettiği Hollandalı Margaretha Mainers ve 1830'lar-40'larda Paris'te şöhret olup Joseph Souberbielle tarafından ameliyat edilen, suratının balmumundan yapılmış modeli halen Müter Müzesi'nde (Philadelphia) sergilenen Madam Dimanche gibi belli bir yaştan sonra boynuzu çıkmış pek çok kadın ve erkek mevcuttu.²⁸ Bugün kutanöz boynuz (*cornu cutaneum*) ya da deri boynuzu olarak bilinen bu dermatopatolojik durumun etiyojisini ilk kez Bartholin tespit etmiş, 1676'da Alman hekim ve botanikçi Georg Franck von Franckenau sadece boynuzlu insanlara münhasır bir kitapçık yayımlamıştı.²⁹ Cerrah Everard Home ise 1791'de Londra Kraliyet Topluluğu'na (Royal Society of London) sunduğu çalışmada İngiltere'de patolojik anatominin kurucusu John Hunter'a referansla insanda görülen boynuzları "kütiküler kapsüllü tümör" (*cuticular encysted tumors*) olarak tanımlayacaktı.³⁰ Home ve Hunter'ı takiben Pierre François Olive Rayer, Erasmus Wilson ve Hermann Lebert gibi dermatoloji disiplininde önemli isimler de eserlerinde *cornua humana*'ya (boynuzlu insanlar) yer verdiler.³¹ Hatta Lebert 1864'te yayımlanan kitabı *Ueber Keratose*'de büyük ölçüde anatomistlerin eserlerine atıfla 109 vaka naklederek bu vakaların 59'unda boynuzun baş bölgesinde, geri kalanında vücudun muhtelif uzuvlarında oluştuğunu tespit eder.³² Yani baş bölgesi oransal olarak başı çekse de Meclis-i Tıbbiye'nin raporunda da belirtildiği gibi boynuz "re'se mahsus" değildi.

Meclis-i Tıbbiye belki de yukarıda saydığımız hekimlerin kitaplarına başvurarak Mariu Hatun'un emsalsiz ve harikulade bir vaka olmadığına hükmederken, Larnaka'da ilahi bir alamete yorulan boynuzları "fennen" açıklanabilir bir patoloji (illet-i arıza-ı cildiye) olarak değerlendirdi. Bu öyle bir patolojiydi ki boynuzun yapı taşı- nı oluşturan ve saçta, tırnakta ve cildin yüzeyinde de bulunan "madde"nin vücudun herhangi bir yerinde yoğunlaşıp çoğalmasından kaynaklanıyordu. Sözü edilen "madde" şüphesiz keratindir. Keratin sözcüğünü, Alman hekim ve kimyacı Johann Franz

27 Paré ve Aldrovandi için sırasıyla bkz. Jan Bondeson, *The Two-Headed Boy and Other Medical Marvels* (Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2000), 122; Vlyssis Aldrouandi, *Monstrorum Historia* (Bononiae: Typis Nicolai Tebaldini, 1642), 458-60. <https://archive.org/details/vlyssisaldrouan00aldra/page/460/mode/2up?q=cornus>. Erişim: 19.04.2025

28 Bondeson, *The Two-Headed Boy and Other Medical Marvels*, 122-38. Madam Dimanche'in Müter Müzesi'ndeki balmumu modeli için bkz. <https://cpddigitalibrary.org/items/show/4401> Erişim: 20.04.2025. Boynuzlu olarak doğduğu iddia edilen bebeklerle ilgili haberler de zaman zaman Osmanlı gazetelerine yansımıştır. Örneğin bkz. *Takvim-i Vekâyi*, no. 151, 23 Rebiyülahir 1253 (27 Temmuz 1832); *Ceride-i Havadis*, no. 291, 1 Şevval 1262 (25 Temmuz 1846); *İkdam*, no. 3654, 5 Cemaziyelahir 1322 (17 Ağustos 1904).

29 Jan Bondeson, "Everard Home, John Hunter, and Cutaneous Horns. A Historical Review", *The American Journal of Dermatopathology* 23 (4) (2001): 362-69; Bondeson, *The Two-Headed Boy*, 132-35. Franckenau'nun kitapçığının başlığı *Tractatus Philologico-Medicus de Cornutis*'tir.

30 Everard Home, "Observations on Certain Horny Excrescences of the Human Body", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 81 (1791): 101-05.

31 Bkz. Pierre François Olive Rayer, *Treatise on Diseases of the Skin*, Fransızcadan çev. W. B. Dickinson (Londra: John Churchill, 1833), 338-41; Erasmus Wilson, *On Diseases of the Skin* (Philadelphia: Blanchard and Lea, 1857), 544-50; Hermann Lebert, *Ueber Keratose oder die durch Bildung von Hornsubstanz erzeugten Krankheiten und ihre Behandlung* (Breslau: Verlag von E. Morgenstern, 1864), 6-58.

32 Lebert, *Ueber Keratose*, 6-58, 65.

Simon 1840 yılında Yunanca boynuz manasına gelen *keras*'dan türetmişti.³³ Ancak anlaşıldığı kadarıyla raporu hazırlayan doktorlar ya bundan henüz haberdar değildi ya da literatürde henüz yerleşmeyen bu sözcüğü zikretmeye gerek duymamışlardı.³⁴ Yeri gelmişken keratin sözcüğünün Almanca tıp yayınlarında da ancak yüzyılın son yirmi yılında yaygınlaştığını, 1880'lere kadar boynuzsu madde manasına gelen "hornsubstanz" ve "hornstoff" kelimelerine keratinden daha sık rastlandığını belirtelim.³⁵ 1892/93'te İstanbul'da yayımlanan bir histoloji (dokubilim) kitabında da keratin sözcüğü Türkçeye "cevher-i karni" (boynuz cevheri) olarak tercüme edilmişti.³⁶

Kıbrıs mutasarrıfı Hâlet Mehmed Bey, Mariu Hatun hakkında Meclis-i Vâlâ'yı bilgilendirdikten kısa bir süre sonra Eylül 1864'te Divan-ı Muhasebat Riyaseti'ne (Sayıştay başkanlığına) atandı.³⁷ Ancak adadan ayrılmadan önce, Kafkasya'dan sürülen ve İstanbul'dan Rodos'a gönderildikleri halde orada istenmedikleri için gemilerle Larnaka'ya gelen Çerkes muhacirlerin felaketine tanık oldu. Fransa'nın Larnaka konsolosu Louis Dumesnil de Maricourt'un oğlu Léon de Maricourt'un anılarında anlatıklarına göre, İstanbul'dan Rodos'a on iki günlük yola beş günlük erzakla çıkartılan 3000 Çerkes'ten ancak 1133'ü Larnaka'ya ayak basabilmiş, onların da çoğu karantinada hayatını kaybederek geriye 340 kişi kalmıştı.³⁸ Yani Ekim ayı itibarıyla Larnaka büyük bir mezarlıktı artık. Böyle bir felaket atmosferinde Mariu Hatun'un boynuzları unutulmuş olmalı. Bunun en güçlü işareti, ileriki yıllarda Osmanlı okurlarının acayip ve garaibe olan merakına hitap eden yayınlarda isimleri geçen "boynuzlu" kadınlar arasında Mariu Hatun'a hiç rastlanmamasıdır.³⁹

³³ Bkz. Johann Franz Simon, *Handbuch der angewandten medizinischen Chemie* [...], Cilt 1 (Berlin: Albert Förstner, 1840), 49.

³⁴ Wikilala ve Muteferriqa veri tabanlarında anahtar sözcüklerle yaptığım aramada "keratin" sözcüğüne tesadüf ettiğim en eski kaynak 1883 tarihli. Bkz. Mehmed Şükrü ve Mikail Aşçıyan, *Güneytül-Lûgat Fransızcadan Türkçeye Sözlük* (İstanbul: Aramyan Matbaası, 1300 [1883]), 247.

³⁵ Avusturya Ulusal Kütüphanesi'nde (<https://anno.onb.ac.at/>) online erişime açık Almanca tıp gazeteleri ve mecmualarında anahtar sözcüklerle arama yapıldığında "keratin" sözcüğü 1840-1864 yılları arasında 9, 1880-1900 yılları arasında 86 yayında geçer. Aynı tarihler arasında "hornsubstanz" sözcüğünün dağılımı 42/35, "hornstoff" sözcüğünün 17/4'tür.

³⁶ Bkz. René Bonneval, *İlm-i Ensac-ı Tabiiye*, çev. İbrahim Cemal (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1310 [1893/94]), 6.

³⁷ *Tasvir-i Efkar*, no. 231, 10 Eylül 1864, BOA, A.MKT.UM 804/22, 17 Rebiyülahir 1281 (19 Eylül 1864).

³⁸ Léon de Maricourt, *Saint-Cyr et Jérusalem. Souvenirs Intimes* (Paris: Librairie Française, 1868), 191. Maricourt en sonunda Lefkoşa'ya gönderilen bu 340 kişiden sadece 30'unun hayatta kaldığını söyler. Bkz. agy., 202. Larnaka'da muhacir krizi yaşanırken Hâlet Mehmed Bey'in görev başında olduğunu da yine bu kaynaktan öğreniyoruz. Anılarda Çerkeslerin felaketiyle ilgili bölümün Serap Canbek tarafından yapılan Türkçe çevirisi için bkz. "3 Gemide 3000 Çerkes", *Jineps Gazetesi*, 1 Mart 2025, <https://jinepsgazetesi.com/2025/03/3-gemide-3-000-cerkes/> Erişim: 15.04.2025.

³⁹ Örneğin bkz. "Üç Boynuzlu Bir Madam", *Tercüman-ı Hakikat*, no. 3297, 13 Şevval 1306 (11 Haziran 1889); "Boynuzlu İnsanlar da Bulunurmuş", *Garâibü'l-Âlemden Bir Nebze* içinde, İngilizceden çev. ve der. Beykozlu Necib (Kasbar Matbaası, 1306 [1888/89]), 5-10.

Ruh, Aşk ve Ruhsat Kiskacında: Geç Osmanlı Psikoloji Yazınında Devleti Dinlemek

ŞEYMA AFACAN*

16 Mart 1908 (H. 12-04-1326) günü Mektubî Kalemî'nin belgelediği şekliyle, Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene Heyeti, Maarif Evrak Kalemî eski mümeyyizi Tahsin Bey'in musikî mecmuasının birinci kısmının neşri talebine, küçük bir düzeltme isteği ile izin verdi.¹ Musikî mecmuasının birinci kısmı talep edildiği üzere yayımlanacaktı. Ancak mecmuanın ismi "Sada-yı Aşk" değil "Nağmat-ı Ruh" olarak değiştirilmeliydi. Başka bir deyişle, müzik, aşkın sesi değil, ruhun nâğmesi olmalıydı. Mecmuanın akıbeti hakkında bir bilgiye rastlayamadıysam da Tahsin Bey'in kendi musiki mecmuasının aşkın sesi yerine ruhun nağmesi olarak adlandırılmasına hayır diyeceğini, böylesi küçük bir değişikliği önemseyeceğini ya da bunun üzerine düşüneceğini beklemek safdillik olur. Ancak bilmemiz gereken ruh ve aşka dair söylemsel böylesi küçük bir değişikliğin ardında, popüler ve teorik psikoloji yayınlarını şekillendiren, izleklerine ancak kitap ruhsatları aracılığı ile rastlayabileceğimiz bir sansür politikası olduğudur.

Güncel bir gözle ruha ya da aşka dair söylemlerin özel alana ait olacağı ve devlet kontrolünün uzağında yer alacağı düşünülebilir. Oysa sansür heyetlerince ruha ve aşka dair metinlere sıklıkla düzeltme talepleri gelmiştir. Örneğin bu yazıda göreceğimiz gibi, ruhun varlığından şüphe duyan teorik eserlere yayın izni verilmemişken, popüler yayınlarda aşkın konu edinmesi de yasaklanmıştır. Dolayısıyla geç Osmanlı döneminde dolaşımda olan popüler ya da teorik psikolojik söylemler maddi bir temelden uzak, arka plandaki politik gelişmelerden bağımsız şekilde anlaşılabilir. Yayın ruhsatları bu dönemde ruha ve aşka dair söylemleri temellendirebilmek ve en önemlisi bu tartışmada devleti konumlandırabilmek adına elzemdir.

Geç Osmanlı döneminde yayıncılık alanı 27 Aralık 1839 tarihli irade ile Tabhane-i Amire'de herkesin kendi masrafını karşılaması ve iki kopyanın Sultan'a takdim edilmesi şartları ile "şahıslara ve kitapçılara" açılmış, yani bir anlamda devlet güdümünde ve sınırlarında doğmuştu.² Kitap sansürü ile ilgili düzenleme 15 Şubat 1857 (H. 20-6-1237) günü Matbaalar Nizamnamesi ile gelmiş, matbaa açmak isteyenler Meclis-i Maarif ve Zaptiye Nezareti'nin kontrolüne bağlanmıştı. Nizamnameyi takiben 3 Mart 1857'de (H. 7-7-1273) telif haklarını düzenleme amacıyla çıkarılan "Kitap Tab'ı Hakkında Nizamname" ile Tabhane-i Amire'de kitap bastırma

* Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü, seymaafacan@klu.edu.tr.

1 BOA, MF. MKT 1054-57, (12 Rebiülâhîr 1326).

2 Ali Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7, (2006): 295.

mecburiyeti kalkmış, böylece yayın alanında devlet tekeli" zayıflamış oldu.³ Ancak yeni mercilerin eklenmesi ile sansür mekanizması daha da kuvvetlendi. 1881 yılında kitap basımını ve dergi yayınlarını denetlemek için Encümen-i Teftiş ve Muayene Kurumu kuruldu. Teftiş için heyetin üç ay içerisinde ya resmi ruhsat vermesi ya da başvuruyu reddetmesi gerekiyordu. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin karar defterine gerekçe, kararı veren memurların ismi ve kısaca gerekçeli karar yazılıyordu.⁴ 1888 nizamnamesi ile "ön sansür" geldi, yani resmi izin bir basım ön koşulu halini aldı.⁵ 1892 yılında ikinci bir teftiş mercisi olarak Tedkikat-ı Müellifat Komisyonu kuruldu ve 1901 tarihinden itibaren üçüncü bir denetleme mekanizması olarak Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü eklendi; böylece kitaplar teftiş heyetlerinden geçmeleri halinde hem Maarif Nezareti'nin hem de Matbuat-ı Dahiliye İdaresi'nin ruhsatlarıyla basılmaya başlandı.⁶ Metinlerin künhüne, bütünlüğüne ya da mesajına dair bir sıkıntı görülmediği, ancak seçilen kelimelerin tehlikeli görüldüğü durumlarda heyet kimi tashih taleplerinde bulunabiliyordu. Böylece kelimeler üzerinden bir müzakere başlıyor, tashihler alternatif bir yol oluşturuyordu. Sakıncalı kelimeler standart ve değişmez kalmıyor, arka plandaki politik atmosfere göre değişiklik gösteriyordu. Dönem dönem değişiklik arz eden tashih ve sansür talepleri bize psikolojik metinler ile politik zemin arasındaki etkileşime ve bu etkileşimde devletin değişen pozisyonuna dair kimi ipuçları verir.

Talep edilen "Sada-yı Aşk" yerine "Nağmat-ı Ruh" tashihiinin sebeplerini kesin olarak ortaya koymaktan uzağız. Ancak yine de olası anlamları üzerine düşünmek ve tarihsel bağlamla ilişkili olarak yorumlamak durumundayız. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında "yeni insanın" Darwinci bir anlamda nasıl anlaşılması gerektiği, duyguları, doğası ve yaratıcı kabiliyetlerinin kaynağı tartışma konusuydu. Evrim kuramının getirdiği sarsıntı insan bedenini yorumlarken biyolojik belirleyiciliğe ön vermiş, tıbbi bakışın ise tartışmasız bir şekilde biyolojik materyalist olması gerektiği görülmüştü. Ruhun künhüne dair sorular ise ancak metafizik, dini, felsefi ya da spiritüel alanlarda sorulabilirdi. Öte yandan Aristoteles'ten beri soyut ve güçlü bir yaşam enerjisinin kaynağı olarak ruh, insanın iç dünyasını açıklayan en temel psikoloji kavramıydı. Otto Rank'ın veciz deyişiyle "Psikolojinin tarihini yazmak ruhun tarihini yazmaktır, ki bu da insanlığın başlangıcının hikayesinden daha kısa değildir."⁷ Ta ki davranışçı ya da deneysel psikoloji gibi "bilimsel" alanlar psikolojiyi içgörü alanından duygular, davranışlar ya da nöronlar gibi ölçülebilir ve görülebilir konulara çekene kadar. Ancak bu terminolojik dönüşüm zahmetli, doğrusallıktan uzak ve uzun süreli olmuştur. Thomas Dixon'ın *From Passions to Emotions: The Creation of a Secular Psychological Category* adlı eserinde ifade ettiği gibi, İngiltere örneğinde dahi dini ve seküler kategoriler 19. yüzyıl boyunca psikoloji literatüründe bir arada kullanılmıştır.⁸ Bu uzun sürece dair modern psikoloji açısından en can alıcı soru ruh ve duyguların modern psikolojik düşünce içindeki konumu hakkındaydı: İnsanın yaratıcı ka-

3 a.g.e., 297.

4 Fatmağül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007), 91-92.

5 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi* (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2018), 63.

6 Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, 96.

7 Otto Rank, "Psychology and the Soul", *Journal of Religion and Health*, vol. 35, n. 3, (1996), translated by Gregory C. Richter and E. James Lieberman, 193.

8 Thomas Dixon, *From Passions to Emotions: The Creation of a Secular Category* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

biliyetlerinin kaynağı metafizik ve kutsal bir kavram olarak ruh mudur, yoksa henüz inşa olmuş bir modern psikoloji kavramı olarak duygular mıdır?

Tashih heyeti üyelerinin bu gibi felsefî tartışmalardan haberdar olacağını düşünemeyiz. Ancak bu soyut tartışmaların kimi maddî temelleri ve sekülerizm ekseninde geniş etki alanları vardı. Sansür mekanizması da elbette bu sürecin bir parçasıydı. Psikoloji ve ruh ile alakalı metinler yazın dünyasının baskılanmış atmosferinden sansür yoluyla nasiplerini aldı. Ruhun varlığı sorusu bilhassa tehlikeli görülen bir konuydu. Örneğin 8 Eylül 1900 (H. 13-5-1318) tarihinde, ikinci ordu tabiplerinden kolağası Haralambos Efendi'nin "*Cenab-ı Allah ve Mevcudiyet-i Ruh*" adlı eserinde ruhun halkî yani yoktan var edilmiş olduğu ima edildiğinden eser sakıncalı bulunmuştu: "İş bu risale mütalaa olundu, mündericatı ruhun kadim ve bekasıyla beraber cenab-ı vacibü'l-vücut ruhların halkî olmayıp belki nazarı olduğu esasına mebni ettiğinden..." ruhsat verilmemişti.⁹ Kitabın içeriğine rastlayamadığımızdan bu sonuca sebep olacak ifadeleri bizzat göremesek de, Haralambos Efendi kitabın bütününde ruhun yokluğunu iddia etmemiş olacak ki, maarif müdürü "çizili satırlardan maa da tereddüt olunur bir cihet görülmemiş" olduğunu belirtmişti.¹⁰ Ruhun mevcudiyeti tehlikeli bir konuydu ve belgede de ifade edildiği üzere Maarif Müdürlüğü'nce bu gibi eserlerin daha dikkatli tetkik edilmesi gerekiyordu.¹¹ 1908 devriminden yaklaşık bir ay önce 14 Haziran 1908 tarihinde aynı eser olduğu kuvvetle muhtemel yine ruhun varlığı hakkında bir eser ruhsat alabilmişti. Bu eserin yazarının tam ismi Mihail Avramadis oğlu Kıbrıslı emekli tabib Haralambos Efendi idi. Haralambos Efendi'nin mektubu ile birlikte dosyalanan ve hakkında daha çok bilgiye sahip olabildiğimiz "*Mevcudiyet-i Ruh ve Salah-ı Umumi*" adlı eser, yazarın ifadesi ile Fransızca, ismi verilmemiş, bir eserden kısmen tercüme edilmişti.¹² Haralambos Efendi büyük olasılıkla aynı eser üzerinde gerekli düzeltmeleri yapmış ve böylece yayın izni almıştı.

Maarif Müdürlüğü'nün Haralambos Efendi ile alakalı ret metninde yer alan, daha dikkatli tetkik edilmesi gereken eserler kategorisi devlet nezdinde ruhun kutsal bir kavram olarak sistematik şekilde korunduğuna işaret ediyor. Metinlerin dikkatlice incelenmesi ihtimali elbette yazarlar açısından otosansür ihtimalini doğuruyor, kimi kitapların dibacelerine tabiri caizse tarafını belli eden paratoner ifadeler ekleniyordu. "Ruhun ahvalini tasvire muvaffak olduk" dizeleriyle açtığı, 1911/2 (H. 1327) basımlı *İlm-i Ahval-i Ruh* [psikoloji] kitabında Ali İrfan Eğribozi, artık ilm-i ahval-i ruh ile daha yakından ilgilenebileceğine işaret eder. Eğribozi'ye göre İslami çevreleri "Ruhtan bahsetmek caiz mi, değil mi?" sorusu uzun bir süre boyunca meşgul etmiş, ehil olmayan kişilerin bu soru ile fazlaca iştilal etmenin sonunda materyalizme, natüralizme ve benzeri kimi mezheplere "sapmaları" da bu soruyu gündemde tutmuştu.¹³ Bu sorunun en önemli kitabî kaynağı "Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindendir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir" ayetiydi.¹⁴ Ancak Eğribozi'ye göre İslamî prensiplere hâkim ve "sağlam bir temele" sahip kişiler ruh hakkında bilgiye sahip olabilir ve yine Eğribozi'nin deyişiyle bu

9 BOA, MF. MKT 528/42 (13 Cemazıyelevvel 1318).

10 BOA, MF. MKT 528/42 (13 Cemazıyelevvel 1318).

11 BOA, MF. MKT 528/42 (13 Cemazıyelevvel 1318).

12 BOA, BEO. 3333/249963 (14 Cemazıyelevvel 1326); BOA, MF. MKT 1075/33 (6 Şaban 1326).

13 Ali İrfan Eğribozi, *İlm-i Ahval-i Ruh* (İstanbul: Ruşen Matbaası, 1327) p. 2.

14 Kuran-ı Kerim, Diyanet İşleri Başkanlığı, İsrâ Sûresi, 85. ayet.

şekilde “sapmazlar.”¹⁵ Ruhun varlığının sansür sürecinde önemli bir kırmızı çizgi olması üzerine hatırlamalıyız ki, materyalist yazının en önde gelen isimlerinden Abdullah Cevdet dahi, Osmanlı materyalizminin başyapıtları olarak kabul edilen eserlerinde, ruhun yokluğu üzerinden iddiasını temellendirmemiştir.¹⁶ Başka bir deyişle, ruh var mıdır sorusunu açıktan ve net bir şekilde sormamış, cevapları örtük bırakmış ve bu soruyu ikincil addetmiştir. Yine de bu dönemde ruh konusu bir bütün olarak yasaklanmamış, ruhun varlığına dair delilleri sıralayan felsefi eserler ya da *ilm-i ahval-i ruh* yani psikoloji üzerine pek çok eser yayımlanmıştır.¹⁷

Kimi yazarlara göre II. Abdülhamit döneminin bir diğer tehlikeli psikolojik ifadesi ise cinnetti. 1909 yılında basılan *Tababet-i Ruhiye* adlı eserini hemen 1908 Devriminin akabinde yayıma yolladığını belirten Mazhar Osman Usman, arşiv belgelerinde direkt olarak izini süremediğimiz bir gizil “yasaktan” bahseder. Kendisine Sultan Murad’a cinnet teşhisi konması sebebiyle Abdülhamid döneminde akıl hastalıklarını işaret eden kelimelerin kullanılmaması salık verilir: “Malûm ya, Sultan Hamit zamanında deli, mecnun, darüşşifa, cinnet, ihtilâl-i şuur gibi kelimeler yasaktı. *Tababet-i Ruhiye* kitabım meşrutiyet ilan olunur olunmaz basılmağa verildi. Muallim muavinliği için sıkı sıkı tenbih edilmişti: hatta mektepten çıktuktan beş sene sonraya kadar doktor tabelalarında sinir hekimlerinin ihtisas ünvanı, emrazı dimağiye ve asabiye mütehassısı idi.”¹⁸

Aşk konusunda ise II. Abdülhamit döneminin son yıllarında diğer terimlerde görmediğimiz ölçekte keskin bir karar görürüz. Aşkın popüler eserlerde dahi konu edinilmesi istenmemiştir. Örneğin Dahiliye Nezareti 1905 yılı şubat ayında aşk romanları, hikayeler ve piyeslerin gazetelerde yayınlanmaması üzerine katî tebliğler vermiştir.¹⁹ Bu uyarı başkentle de sınırlı değildi. Umumî tebliğ bir sonraki yıl “memleket dahilinde çıkarılan gazetelere aşk romanı, hikaye ve piyes yazdırılmaması” gerektiğini bildiriyordu.²⁰ Aynı hassasiyetin devam ettiğini, Matbuat Dahiliye Müdürü’nün 5 Ağustos 1905 (H. 3-6-1323) tarihinde İzmir ve İstanbul’da yayımlanan *Levant Herald*, *Meserret* gibi gazetelerde aşk romanlarının tefrikalarının kesin olarak engellemesinden ve gazete sahiplerini bu konuda uyarmasından anlıyoruz.²¹ Girişte bahsedilen musiki mecmuasının isminin “Sada-yı Aşk” yerine “Nağmat-ı Ruh” olarak değiştirilmesi talebini bu atmosferin bir parçası olarak düşünmeliyiz. Her ne kadar ruhun künhü hakkında yazmak tehlikeli ve ruhun aslında var olmadığını yazmak yasak idiyse de popüler bir psikolojik referans noktası olarak ruh, aşka kıyasla, daha az tehlikeli görülmüş olmalı ki, tashih heyeti bu yönde bir değişiklik talep etmişti. Buradan hareketle, bu dönem için devletin kurgulamayı hedeflediği yeni duygu rejimi hakkında etraflı ya da net bir fikre sahip olamasak da

15 Eğribozi, *İlm-i Ahval-i Ruh*, p. 4.

16 Şeyma Afacan, “Searching for the Soul in Shades of Grey: Modern psychology’s spiritual past in the late Ottoman Empire”, *European Journal of Turkish Studies*, 32 (2022): 11.

17 Sırrı Giridi, *Ruh* (İstanbul: A. Maviyan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1305/1888), Rifat Bin Mehmed Emin, *İlmi Ahval-i Ruh ve Usul-i Tefekkür* (İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1311/1894).

18 Mazhar Osman Usman, “Tımarhaneden Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesine Doğru”, *Sıhhat Almanakı* (İstanbul: Kader Matbaası, 1933),199.

19 BOA, DH. MKT 2607 - 139- O (12 Zilhicce 1322); BOA, DH. MKT. 2608 - 16- O (20 Zilhicce 1322).

20 BOA, DH. MKT 934-8-O (20 Zilhicce 1322).

21 BOA, DH. MKT 994-16 (03 Cemaziyelahir 1323).

aşkın sakıncalı konular hiyerarşisinde en üst sıralarda yer aldığını söyleyebiliriz.

II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında sansür mekanizmalarının kısmî olarak gevşediğini görüyoruz. Ancak bu dönem için psikoloji alanında hâkim dilin devlet politikalarından bağımsızlaştığını düşünmek hatalı olur. Aksine, psikolojiye ilginin arttığı 1910'lu yıllarda psikoloji literatürünü büyük ölçüde bir devlet kurumu olarak *Darülfünun*'da okutulacak eserler ve *Darülfünun* matbaasında basılan eserler belirliyordu. Bu dönemde sistematik olarak spiritüalist eğilimli Émile Boirac (1851-1917), Paul Janet (1823-1899) ve George Fonsegrive (1852-1917) gibi Fransız filozofların eserlerinin çevrilmesi teşvik edildi, spiritüalist eğilimli, psikolojik bilgiyi "ruh" ve "nefs" kavramlarıyla birlikte düşünen eserler *Darülfünun* matbaasında yayımlandı.²² Öte yandan Baha Tevfik gibi *Darülfünun* çevresinin uzağında kalan biyolojik materyalizme yakın yazarlar psikoloji kitaplarının basımında ciddi maddi güçlüklerle baş etmeye çalışıyorlardı.²³ Bu süreçte başka bir disiplin mekanizması olarak devlet finansmanlı matbaalar rol oynamıştır.

Burada vurgulamak istediğim nokta, geç Osmanlı'da modern psikolojik bilginin yerleşmesi sürecini incelerken ve bilhassa sekülerizm üzerine düşünürken, devletin sansür, ruhsat, otosansür ve kamu matbaacılığı politikaları aracılığıyla proaktif olarak oynadığı rolü mutlaka göz önünde bulundurmamız gerektiğidir. Aksi takdirde psikolojik metinleri bağlamlarından koparır, yazarlara sahip olamayacakları ölçekte özgürlük ve nüfuz alanları atfederiz. Metinlere verilen tashih ve retler, yazarların karşılaştığı sınırlar ve devletin yazarlardan ve de okuyuculardan talepleri hakkında önemli bir fikir verir. Öyle ki bence, bu fikir yazarlar özgür olsalardı neler söyleyebilirlerdi gibi spekülatif bir sorudan çok daha elle tutulur ve belirleyicidir. Otosansür, yazarların tahayyül ve zihniyet dünyalarını belli ölçülerde sınırlayan bir etmen olarak dahi görülebilir.

Kitap ruhsatları ve yayıncılık politikası bize devletin psikoloji gibi şahsi konuları direkt ilgilendiren bir alandaki tasarrufu ve bu alan için çizdiği sınırlar hakkında bilgi verir. Satır aralarındaki kavram ve kelime seçimleri arka plan ile birlikte desteklenebilirse eğer, geniş teorileri kristalize etmemize ya da bozmamıza, yerel politik gündemler üzerine düşünmemize yarar. Psikolojik bilgi, tarihçi için kesin gözüyle bakılacak ya da dönemselleştirmeden olduğu gibi kabul edilecek bir bilgi çeşidi değildir. Psikoloji disiplini başta devlet olmak üzere, toplumsal bilgi üretme araçları ile ilişkili olarak düşünülmelidir. Özellikle geç Osmanlı dönemi gibi alanın entelektüel yorumlara açık olduğu ve henüz profesyonellerce şekillendirilmediği bir zamanda, metinler daima arka plandaki sosyopolitik dönüşümler ve türlü disiplin mekanizmaları ile ilişkili olarak okunmalıdır. Elbette ruha ve aşka dair devlet eliyle şekillenen hâkim söylemi bütünlüklü olarak görmenin uzağındayız. Psikoloji eserleri hakkındaki sansür politikasının tutarlı, yeknesak ya da değişmez olmasını bile bekleyemeyiz. Ancak sınırlarını bütünlüklü olarak göremesek de devlet eliyle bu gibi yayınları direkt olarak kontrol eden bir anlayışın var olduğunu da unutmamalıyız. Zira yazarlar en basit şekliyle yayın izni için "devleti dinlemek" ve hakim anlayışın sınırlarında kalmak mecburiyetindeydi.

²² Afacan, *Searching for the Soul*, 9.

²³ a.g.e.10-11.

Meşhur Akliyecimiz Fahreddin Kerim Bey'in Kaleminden: Ruhun Derinliklerine Nasıl Girilir?*

TUĞBA ESAT ÖRENGÜL**

Mazhar Osman'ın ilk kuşak öğrencilerinden meşhur nöropsikiyatr Fahreddin Kerim [Gökay]'ın yazımıza konu olan *Freud Mekteb-i Felsefesi: Ruhun Derinliklerine Nasıl Girilir*¹ makalesinden bahsetmeden önce makalenin yayınlandığı dergiyi tanıtarak söze başlayalım.

Osmanlı Tababet-i Akliye ve Asabiye Cemiyeti'nin² Ocak 1920'de gerçekleşen kongresinde "frengi ve kü'ul [alkol] gibi ictimâî âfetlere karşı mücadele" için Hilal-i Ahdar cemiyetinin kurulması kararlaştırılmıştır.³ Kuruluşunun ardından her sene bir kongre gerçekleştiren derneğin, ilk süreli yayını 1923-1924 yıllarında yayımlanan *Sıhhi Sahifeler*⁴ dergisidir. Maddi imkânsızlıklar sebebi ile kapanan bu derginin hemen ardından bu defa dernek ile aynı ismi taşıyan *Hilal-i Ahdar* dergisi yayınlanmaya başlamıştır. İlk sayısı 2 Şubat 1341 (1925) tarihinde çıkan derginin kurucusu Mazhar Osman [Uzman], başmuharriri ise Fahreddin Kerim [Gökay]'dır.

İlk bakışta "içki düşmanı gazete" alt başlığı ile yayınlanan bir dergide bir nöropsikiyatrin neden Freud'dan bahsettiğini anlamak güç gelebilir. Fakat hocası Mazhar Osman gibi Fahreddin Kerim'in de sağlam bir "içki düşmanı" olduğunu unut-

* Bir tarih akademisyeni olma yolundaki uğraşımnda rehberliklerinden ötürü kıymetli hocalarım Feza Günergün ve Fatih Artvinli'ye teşekkür ederim.

** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Anabilim Dalı.

1 Fahreddin Kerim [Gökay], "Freud Mektebinin Esasları: Ruhun Derinliklerine Nasıl Girilir?" *Hilal-i Ahdar* 2,2 (15 Mayıs 1926): 14-16.

2 Kuruluş çalışmalarına 1914 yılında başlanan derneğin resmi olarak faaliyete geçişi 1918 yılını bulmuştur. Resmi kuruluşunu müteakip Mazhar Osman [Uzman] başkan seçilmiş ve 1951 senesine kadar bu görevi devam ettirmiştir. Cemiyetin günümüzdeki ismi ise Türk Nöropsikiyatri Derneği'dir. Fatih Artvinli, Şahap Erkoç ve Fulya Kardeş. "Two Branches of the Same Tree: A Brief History of Turkish Neuropsychiatric Society (1914-2016)" *Archives of Neuropsychiatry* 54,4 (2017): 365-367

3 [İsimsiz], "Hilâl-i Ahdar Cem'iyeti" *İstanbul Seririyatı*, Sene: 1, No: 12 (1 Nisan 1336/ 1920): 55. (İstanbul Seririyatı dergisinde ilk sayılar farklı bir cilt ve sene numarasıyla yayınlanmış fakat sonrasında sadece sene numarası belirterek yayıma devam etmiştir. O sebeple bu makalede kullanılan *İstanbul Seririyatı* referanslarında cilt değil sene numarası verilmiştir.)

4 *Sıhhi ve içtimai aylık mecmua* olarak yayınlanan *Sıhhi Sahifeler*'in ilk sayısı 15 Ocak 1923 tarihinde yayınlanmıştır. Derginin sahip ve sermuharriri Mazhar Osman [Uzman], mesul müdürü ise Fahreddin Kerim [Gökay]'dır. İlk sayının kapağında hasta bir adamın yanında bekleyen iki çocuk resmi ve şu not görülmektedir: "Sarhoşluğun akıbeti bimarhanede ölmek ve çocuklarını yetim bırakmaktır".

mamak gerekir. Zaten Mazhar Osman'a ithaf ettiği ve Emil Kraepelin'in⁵ alkol hakkındaki yaklaşımını aktardığı *İçki ve Melekât-ı Ruhiye* adlı eserinde Fahreddin Kerim kendisini "Türkiye ve beynelmilel içki düşmanları cemiyeti azalarından" olarak tanıtmıştır.⁶ Bu dönemde içki karşıtlığı, dönemin öncü nöropsikiyatrları tarafından bir hıfzıssıhha hamlesi olarak benimsenmiş gözükmetedir. Derginin yazarlarından ve Mazhar Osman'ın öğrencilerinden Cevat Zekai [Bil]'in 1931 yılında yayınlanan *Aile Cellatları*⁷ kitabında, klinik muayenesinde "aile cellatı" olduğunu teşhis ettiği hastasını anlatırken babasının alkolik olduğuna vurgu yapması; yine derginin bir diğer yazarı olan İbrahim Zati Öget'in *Mücrim ve Serseri (Antisosyal) Çocuklar*⁸ eserinde alkol içen ebeveynin üreme hücrelerinin bozulacağı ve bu tarz ailelerde doğan çocukların suça eğilimli olacağını iddia etmesi *Hilal-i Ahdar* doktorlarının içki karşısındaki tutumunu göstermeleri açısından birer örnek teşkil etmektedir.⁹ Bununla birlikte *Hilal-i Ahdar* dergisi, her ne kadar kendisi ile aynı ismi taşıyan cemiyetin bağımlılık karşıtı politikası kapsamında yayımlanmaya başlamış olsa da yer verilen konular açısından zengin bir içeriğe sahiptir. Dergide, bağımlılık yazıları haricinde histerik kadınlardan çocuk terbiyesi ve bakımına, ıskat-ı cenin meselesi gibi dönemin tartışma konularından gençlerde mastürbasyonun zararları gibi spesifik mevzulara kadar uzanan geniş bir konu yelpazesi bulunmaktadır. Fahreddin Kerim tarafından yazılan *Freud Mekteb-i Felsefesi: Ruhun Derinliklerine Nasıl Girilir* yazısı da bu kapsamda *Hilal-i Ahdar* dergisinde kendisine yer bulan yazılardan birisidir.

Psikanalitik düşüncenin Osmanlı topraklarına giriş süreci Fatih Artvinli'nin *Freud İstanbul'da* adlı makalesinde etraflıca ele alınmıştır.¹⁰ Coşkun Taşkın'ın iki ciltlik *Türkiye'de Psikanaliz Hakkında En Eski Metinler I-II*¹¹ ve *Geç Osmanlı - Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Freudizm*¹² eserlerinde de Freudyen dü-

5 Emil Kraepelin (1856-1926), psikiyatride Alman ekolü olarak adlandırılan biyolojik psikiyatrinin öncüsüdür. Tıp eğitiminin ardından 1878-1882 yılları arasında Münih Bölge Akıl Hastanesinde çalışmıştır. 1883'te üniversitede öğretim üyesi olarak Leipzig'te çalışmaya başlamıştır. Aynı sene yayınlanmaya başlayan 4 ciltlik başyapıtı *Compendium der Psychiatrie: Zum Gebrauche für Studirende und Aerzte*'de ruh hastalıklarının biyolojik kökenlerini vurgulamış ve ruh hastalıklarını sınıflandırarak günümüz modern psikiyatrisinin temelini atmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Şahap Erkoç ve Fatih Artvinli "Osmanlı-Türk Psikiyatrisinde Kraepelin" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24,2 (2023): 627-672. Mazhar Osman, Kraepelin'in içki karşısındaki duruşunu şu şekilde özetlemiştir: "Kraepelin ne kendisi içker, ne de ailesinden bir ferde içki içirir. Müthiş içki düşmanı bir adamdı. Ömrünün mühim bir kısmını içki mücadelesine hasretmiş. İçkinin zekâ melekeleri, verâset üzerine ne meşûm tesirleri olduğunu en âli tecrübelerle isbât eylemiştir." Mazhar Osman [Uzman], "Kraepelin Öldü" *İstanbul Seririyatı*, 8/7 (Teşrin-i sani 1926): 312. Fahreddin Kerim tarafından kaleme alınan Kraepelin'in alkol üzerindeki çalışmalarının özetlendiği yazılar için bakınız: Fahreddin Kerim [Gökay], "Münih Tababet-i Ruhiye Taharriyat-ı İlmiye Müessesesi Tecrübi Ruhیات Laboratuvarından; Melekât-ı ruhiye üzerinde küül tesiratının mesahası-1" *İstanbul Seririyatı*, 5. Sene, 4 (3:16), (Ağustos 1339/1923): 394-397 ve Fahreddin Kerim [Gökay], "Münih Tababet-i Ruhiye Taharriyat-ı İlmiye Müessesesi Tecrübi Ruhیات Laboratuvarından; Melekât-ı ruhiye üzerinde küül tesiratının mesahası-2" *İstanbul Seririyatı*, 5. Sene, 5 (3:17), (Eylül 1339/1923): 424-427.

6 Fahreddin Kerim [Gökay], *İçki ve Melekât-ı Rûhiye* (İstanbul: Kader Matbaası, 1923).

7 Cevat Nüzhet Zekai [Bil], *Aile Cellatları* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1931).

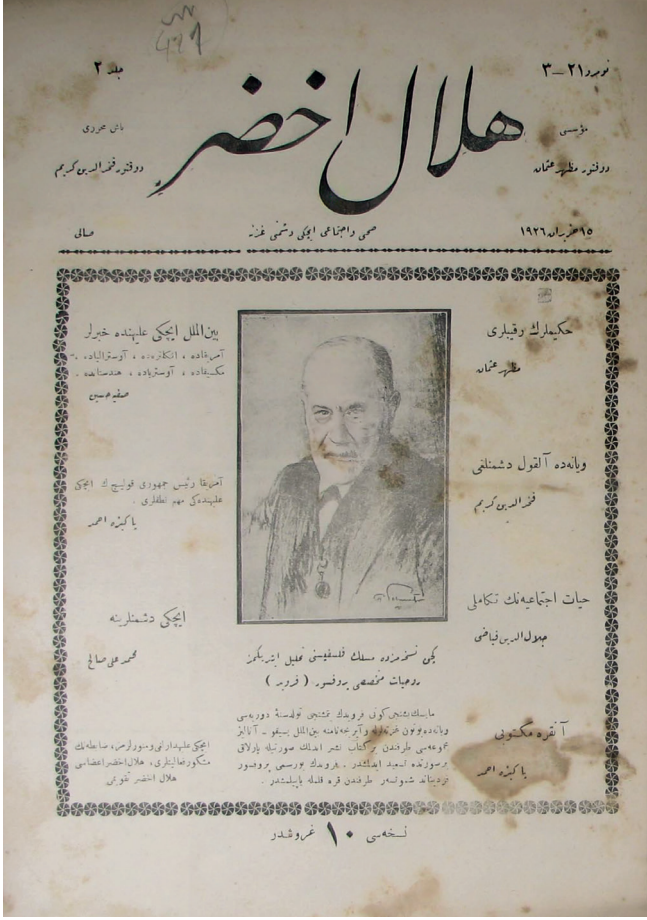
8 İbrahim Zati Öget, *Mücrim ve Serseri (Antisosyal) Çocuklar* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1941).

9 Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bakınız: Şükrü Hazım, "Pesmande Çocuklar", *Şişli Müessesesi: Emrâz-ı Akliye ve Asabiye Müsamereleri*, No:10, (4 Mayıs 1334-1 Haziran 1334 (1918)): 3-8; İbrahim Zati, *İçki Belası*, (İstanbul: Kader Matbaası, 1338/1923); Fahrettin Kerim ve İbrahim Zati, *İçki Düşmanlığı ve Meyvelerimiz* (İstanbul: Kader Matbaası, 1932).

10 Fatih Artvinli, "Freud İstanbul'da." *Freud Diye Diye*, ed. Tevfika İkiz (İstanbul: Sanat Kritik Yayınları, 2024): 127-137.

11 Coşkun Taştan, *Türkiye'de Psikanaliz Hakkında En Eski Metinler* (iki cilt) (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2011).

12 Coşkun Taştan, *Geç Osmanlı - Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Freudizm* (Ankara: Orion Kitabevi, 2012).

Fahreddin Kerim Gökay'ın "Ruhun Derinliklerine Nasıl Girilir?" yazısından sonraki sayıda Hilal-i Ahzâr dergisi kapak sayfasında Freud'un resmi paylaşılmıştır. (Geçen nüshamızda meslek-i felsefesini tahlil ettiğimiz ruhiyat mütehasssısı Profesör Freud).

şüncenin matbuattaki yansımaları konu edilmiştir. Fakat Fahreddin Kerim'in makalemize konu olan yazısı henüz araştırılmamış bir metin olarak öne çıkmaktadır.

Fahreddin Kerim,¹³ erken sayılabilecek bir dönemde Freud hakkında kaleme almış olduğu *Freud Mekteb-i Felsefesi: Ruhun Derinliklerine Nasıl Girilir* yazısında söze insanların yeniliklere karşı olan çekingenliğine vurgu yaparak başlamaktadır:

İnsanlarda alelumûm yeniliğe karşı bidâyetde ihtiraz [çekinme] mevcuttur. Yeni nazariyeler, düşünceler karşısında evvela menfî bir ürkeklik ve hatta tedkik etmeksizin kuvvetli bir aleyhdârılık gösterilir ve fakat bu uzun sürmez, kısa bir zaman

¹³ Fahreddin Kerim Gökay (1900-1987), Darülfünun Tıp Fakültesi'ndeki eğitimini 1922 yılında tamamlamıştır. Öğrencilik yıllarında Toptaşı Bimarhanesinde de devam etmiş ve burada asistan yardımcısı olarak görev almıştır. 1922-1924 yılları arasında güncel psikiyatri yaklaşımını takip etmek üzere Avrupa'ya gönderilmiştir. 1924'te Türkiye'ye döndükten sonra tecrübi ruhiyât klinik şefi olarak çalışmaya başlamış, aynı yıl başlayan ve 1927 yılını kadar sürecek olan Toptaşı Bimarhanesinin Bakırköy'e taşınması sürecinde aktif rol almıştır. Üniversite reformunun ardından (1933) profesör ünvanı almıştır. Fahreddin Kerim Gökay, tıbbi görevlerinin yanında İstanbul valiliği, belediye başkanlığı, milletvekilliği, sağlık ve sosyal yardım bakanlığı gibi siyasi alanda da aktif bir hayat sürmüştür. 1987'de vefat eden Gökay, Kadıköy'de bulunan Sahrayıcedid Mezarlığı'na defnedilmiştir. Tarık Tuna Gözütok, Şahap Erkoç "Fahreddin Kerim Gökay (1900-1987)" içinde "Cumhuriyetin 100 Yılında Türkiye'de Psikiyatriyi Şekillendiren 12 Psikiyatri", *Türk Psikiyatri Dergisi*, 34,4 (2023): 291-292.

geçtikten sonra eski menfî aleyhdârlık şiddetli bir aksülamel ile yerini kuvvetli bir tarafdârlığa terk eder. İşte ilimde ruh meselesi de insanları yaradılışlarından beri işgâl etmiş ve zaman zaman kuvvetli felsefe mekteplerinin teşekkülüne sebep olmuştur. Tarih-i felsefe ve mukaddesi tedkik ettiğimiz zaman ruh meselesiyle âdemoğullarının hırs-âver bir tarzda meşgul olduğunu yakından görüyoruz.

Din ulemâsını ve feylesofları en ziyâde iki mesele meşgul etmiştir. Bunların biri bir kudret-i külliye "Allah kavgası" ikincisi ona müteallik olan bedenden ayrı bir ruhun mevcudiyeti ve bu mevcudiyetin ezeliyetidir. Bu mevzular üzerinde ulemâ-yı dîn ve felâsife yekdiğerini tekfir etmiş, bir çok insanlar bu yüzden ademe gitmişlerdir. Bu güne kadar yapılan mesâi-yi ilmiye ile müsbet bir surette ruhun mâhiyeti anlaşılamayınca ruhiyatçılar ruhun hâdiselerini tedkike ve laboratuvarlarda bu hâdiseleri hikemî alât ile ölçmeğe başlamışlardır. Hiç şüphesiz bu da henüz bizi tami miyle tenvir edememiştir. Fakat düne kadar meçhul olan şeylerin birçoğu bugün bizim için malumdur. Binaenaleyh yarın daha birçok şeyler öğreneceğiz. Felsefe; tetkikâtını, tatbiâtını, münakaşalarını yapsın! Biz bilhassa marazî ruhiyât hekimleri ruhu, şuurun "şahsiyetin" müterâdifi [eş anlamlısı] olarak kabul ediyoruz. Onda gördüğümüz bozuklukları mütâlâa ederek şuur hakkındaki bilgilerimizi artırıyoruz. Bugün bimarhaneleri dolduran hastaların benliklerini araştırmak suretiyle marazın başlangıcı, esbâbını buluyoruz. Hastalarda gördüğümüz şahsî ikiliklerin, hezeyânların, vehimlerin menşeiini tesbît ediyoruz. Bu suretle elde ettiğimiz neticeler ruhun da dimağın faaliyeti mahsulü olduğunu öğretiyor. Hele harekât ve ihsâsâtımızın [hisler, duyumlar] kısım-ı mühiminin dimağî merkezlerini doğrudan doğruya biliyoruz. Bir kolumuz ve ya ayağımız tutmadığı, dilimiz söylemediği zamanda dimağımızın neresi hasta olduğunu kolayca ta'yîn ediyoruz. Yarın dimağda seciye merkezlerini de ta'yîn edeceğiz. Felsefede ruh ve beden sıhhatinin muvâzî [paralel, denk] gittiğini ilk defa kuvvetli bir kanaatle ortaya atan Dekart [Descartes]¹⁴ mekteb-i felsefisinin tarafdârları günden güne kuvvet kesbetmektedir.

Fahreddin Kerim, makalenin yazıldığı tarihte henüz 26 yaşında, Avrupa'dan döneli henüz 2 yıl olmuş genç bir doktordur. Dönemin en önde gelen isimlerinin yanında çalışma imkânı yakalamıştır. 1922-1924 yılları arasında, yurt dışında kalmış; bu süreçte dönemin önemli ismi Emil Kraepelin ile Münih'te bir yıl, sıtma mikrobunun felç-i umumi vakalarında iyileştirici bir etkiye sahip olduğunu keşfeden meşhur Doktor Julius Wagner-Jauregg ile de Viyana'da yedi ay boyunca çalışma fırsatı yakalamıştır.¹⁵ Türkiye'ye dönüşünde, Toptaşı Bimarhanesi'nde çalışmaya başlamış ve psikoloji laboratuvarını kurmuştur. Dolayısıyla Fahreddin

¹⁴ Gökay'ın Descartes düşüncesine ilişkin tespiti hayli sorunludur; Descartes, ruh ve bedenin paralel gittiğini değil, farklı tözler olduğunu savunuyordu. Düalizm (İkicilik) anlayışıyla ruhu ve bedeni ayrı tözler (substance) olarak değerlendirmiştir. "Res cogitans" (düşünen şey, yani ruh) ve "res extensa" (yer kaplayan şey, yani beden) ayrımı yapmıştır. Ona göre, insan bedeni olmaksızın sadece düşünce olarak varlığını sürdürebilir. Sylvester Donkoh, "Descartes' Method, Mind and Body" *Imperial Journal of Interdisciplinary Research*, 3,1 (2016): 70.

¹⁵ Fatih Artvinli, "More than a Disease: The History of General Paralysis of the Insane in Turkey", *Journal of the History of the Neurosciences: Basic and Clinical Perspectives*, 23,2 (2014): 135. Fahreddin Kerim, yurt dışında bulunduğu süre içerisinde edindiği tecrübeleri ve gözlemleri *İstanbul Seririyatı* dergisine gönderdiği yazılarla okuyucuya aktarmaktadır. Fahreddin Kerim [Gökay], "Avrupa Tababet-i Ruhiye Klinikleri -1", *İstanbul Seririyatı*, Sene 4, 12 (Nisan 1339/1923): 62-64. A.y. "Avrupa Tababet-i Ruhiye Klinikleri -2", *İstanbul Seririyatı*, Sene 5,3 (Temmuz 1339/1923): 380-382. A.y. "1-Wiener Medizinische Wochenschrift'den: Viyana Darülfünunu'nda dimağ ve nuha-i sevki (omurilik) frengisinin muhtelif usullerle tedavisi hakkında münakaşalar ([Julius] Wagner-Jauregg-Schäffer), 2-Malarya tedavisine dair müşahedelerim" *İstanbul Seririyatı*, Sene 6,2 (Haziran 1340/1924): 635-636.

Kerim hem İstanbul'da Mazhar Osman'ın yanında hem de ülkeye dönüşünden kısa süre önce yurtdışında öncelikli olarak biyolojik psikiyatri anlayışına yakın bir ekolde eğitim almıştır. Buna karşın çeşitli vasıtalarla Freudyen düşünceye de yazılarında yer vermiş gözükmektedir. *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*'nın Mart 1927 tarihli sayısında Şevket Aziz [Kansu], Jean-René Cruchet'den aktardığı "Freudizmin Hata ve Tehlikeleri"¹⁶ adlı çeviri yazısında "Freud akidesinin kararsızlığı ve kıymet-i tıbbiyesinin azlığı"na ve bu düşüncenin aldatıcı bir yenilik olduğuna dikkat çekmiş ve "ziyadesiyle fantazist bir temel üzerine kurulduğunu" iddia etmiştir. Psikanaliz düşüncesinin "ölü doğmuş bir telakki, gayr-i kâfi ve tehlikeli bir usûl-i tedavi" olduğu belirtilen yazıda bu yaklaşım bir "günah çıkarma" işlemine benzetilmiştir.¹⁷ Dergide hususi olarak Freudizm üzerine yazılmış olan bu ilk yazıdan hemen iki sayı sonra Fahreddin Kerim aynı dergide, "Obsesyonlar ve Devrî Obsesyonlara Dair" başlıklı yazısında obsesyonu olan bir hastasını sunarken "meseleyi daha esaslı tavzîh için ırsiyet ve psikoanaliz nokta-i nazarında tetkikat icra edildiği"ni belirtmiştir. Freudizmin ağır bir şekilde eleştirildiği bir yazının ardından Doktor Fahrettin Kerim'in hastasına psikanaliz uyguladığını ifade etmesi ve diğer birçok müellif ile birlikte Freud'un bu alandaki "zengin müşahadeleri"ni vurgulaması ilgi çekicidir.¹⁸ Fahreddin Kerim yazılarında psikanalizi tamamen benimsememekle ve zaman zaman eleştirmekle beraber tıbbi kıymetini yok saymamaya da özen göstermiş gözükmektedir. Fahreddin Kerim, *Ruhun Derinliklerine Nasıl Girilir* yazısında da Freud'un yaklaşımı hakkında bilgi vermiş ve temel kapsamını tarafsız bir şekilde tanıtarak yazısına devam etmiştir:

İşte bu suretle müsbet rûhiyât tekâmül etdikçe yeni şeyler öğreniyoruz. Bunlardan en mühimi şuur hâdiselerinden başka ona yardımcı bir de gayr-ı şuura âid hâdiselerin mevcudiyetidir.

Herkes kendisinde tecrübe etmiştir. Herhangi bir mes'ele-i riyâziyenin halli ile meşgul olunuz, bir dereceye gelir ki işin içinden çıkamaz ve yorgun bir halde bırakırsınız. Ertesi sabah uyandığınız zaman aradığınızı pek kolayca bulursunuz. İşte mes'elenin bu sûretle aydınlaşması ancak tahte's-ş-şuûrunuzun çalışmasına devâm etmesindendir. Ruhîyatçılar bu tahte'sşuûrun çalışmasına çok ehemmiyet veriyorlar. Ve diyorlar ki bütün rûhi hâdiselerde tahte's-şuûrun rolü pek mühimdir. Ba'zı ruhîyatçılar tahte's-şuûrun ibtidâi ve insiyâkî hareketlere münhasır olduğunu meselâ bir isteriyâlî [histerik] uyutulduğu zamân uyutmanın irâdesi altında istenildiği tarafa sevk edileceğini, bir makine gibi istenilen hareketin yaptırılabilceğini ileri sürüyorlar. Son zamanlarda kendisinden fevkalade bahsedilen Viyana hâcesi Freud tahte's-şuûrun faâliyetine en çok ehemmiyet veren ruhîyatçılardandır.

Bundan dört beş sene evvel emrâz-ı ruhiye mütehasısları tarafından mem-

¹⁶ Ünlü Fransız hekim Jean-René Cruchet (1875–1959)'ten çeviridir. René Cruchet, "Les erreurs et les dangers du Freudisme" *La Presse Médicale*, no:17 (26 Şubat 1927): 257–259.

¹⁷ Şevket Aziz [Kansu], "Freudizmin Hata ve Tehlikeleri", *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, 9,3 (Mart 1927): 166–173.

¹⁸ Fahreddin Kerim [Gökay], "Obsesyonlar ve Devrî Obsesyonlara Dâir" *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, 9,5 (Mayıs 1927): 271–276.

leketimize tanıtılan ve bugün Fransa, Amerika'da milyonlarca sâlikî bulunan Freud mektebinin esâsı tahte's-şuûrda gizlenmiş ve meydana çıkamayan tenâsülî izlerdir. İşte bu izleri keşif ve tahte's-şuûrdan şuûra çıkarmak ya'ni ruhun derinliklerine girebilmek için Profesör Freud psikoanaliz=Tahlîl-i rûhî usûlünü te'sîs etmiştir.

Panseksualizm=tenâsiliyet nazariyesinin mûcidi olan Freud bütün rûhî hastalıklarda, sinirliliklerde, isteriyâda aşk ve tenâsiliyetin hâkim olduğunu, çocukluk zamânından beri tatmin edilememiş ve tahte's-şuûrda birikmiş hislerin tezâhürü olduğunu iddiâ ediyor. Freud'a göre çocuğun meme emmesi, kundakdan çıktıkda [çıktığında] bacaklarını açıp kapaması, erkek çocukların annelerini kızların babalarını sevmesi hep tenâsîlî zevklere âid âsârlardır. İşte böyle çocukluk yaşlarında başlayıp fakat tatmin edilemeyen hiss-i tenâsîlîlerin tahte's-şuûrda toplanması Freud'a göre faâliyet-i ruhiyeyi ihlâl ve cinnetlerin husûline sebep oluyor. Eğer tahlil-i rûhî ile bunlar sökülüp atılırsa hastaların rûhî bir hafiflik ve inşirâh hissettiklerini, hastalığın bu sûretle şifâyâb olduğunu yazıyor. Bunun için Freud mektebi sâlikîleri Berlin, Viyana, Paris, New York gibi büyük ve küçük şehirlerde poliklinikler açmış ve hastaları muâyene, tedâvi ile iştigâl ediyorlar. Psikoanaliz ya'ni tahlil-i rûhî ile iştigâl eden hekimlere müraca'at eden hastalarda görülen salâh-ı rûhîlerde hiç şübhesiz i'timâd ve telkinin rolü pek mühimdir.

Fahreddin Kerim, makalenin yayınlandığı tarihle aynı tarihte yayınlanan *Yeni Fikir* dergisindeki bir yazısında¹⁹ Freud ile görüşüğünü belirtmiş fakat bu görüşmenin içeriği hakkında bilgi vermemiştir.²⁰ Fahreddin Kerim ile Freud'un yüz yüze görüşüğünü *Yeni Fikir* dergisindeki yazıdan bilmekteyiz. *Hilal-i Ahdar*'da ise ilk defa Fahreddin Kerim ile Freud arasında geçen görüşmenin muhtevası hakkında bilgi sahibi oluyoruz:

Üç sene evvel Berlin'de beynelmilel tahlil-i rûhî kongresinde tanıştığım Profesör Freud'a bu noktayı sorduğum zaman telkinin tedâvide pek mühim rolü olduğunu, saatlerce derdini anlatmak ve tahte's-şuûrunda kalmış hâtırâtı yaşamakla hastanın irâdî şuûrunu kazandığını uzun uzadıya izâh etti. Psikoanaliz polikliniklerinde lâyetezelzel [sağlam] bir samimiyet mevcuddur. Hasta doktorunun mahremiyetine sırlarını tevdi' ederken hiçbir korku hissetmez. Tabiî ve gayr-ı tabiî yolda tenâsülî sergüzeştlerini nakil eder. Yalnız yaşadığı vekâyî'i değil, rûyalarını da hikâye eder. Bilhassa buluş ve çocukluk zamânındaki rûyaları pek mühimdir. Freud hastalığın köklerini rûyalarda da arıyor. Kadın ve erkek güzelliği karşısındaki ilk duygularını, rûyalarını hekimine

¹⁹ Bahsedilen yazı ve dergi Coşkun Taştan'ın *Geç Osmanlı- Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Freudizm* isimli eserinde etraflıca ele alınmıştır. Coşkun Taştan, a.g.e. 74-86.

²⁰ Her ne kadar *Hilal-i Ahdar* yazısında kongre tarihi yazıdan üç yıl önce, yani 1923 olarak not etmiş olsa da *Yeni Fikir*'deki yazıda bu kongrenin tarihi 1922 olarak geçmektedir. Fahreddin Kerim [Gökay], "Freudizm Münasebetiyle" *Yeni Fikir*, 15 (15 Mayıs 1926): 6. Gerçekte ise IPA (International Psychoanalytical Association) tarafından Berlin'de düzenlenen 7. Uluslararası Psikanaliz Kongresi 25-27 Eylül 1922 tarihinde gerçekleşmiştir. 265 kişinin katıldığı bu kongrede Melanie Klein, Jean Piaget, Karl Abraham gibi önemli isimler bildiri sunmuşlardır. Cláudio Laks Eizirik, "Psychoanalysis in a Changing World" *The International Journal of Psychoanalysis*, 89,1 (2008): 12. Kongre'nin gerçekleştiği yıl Fahreddin Kerim henüz 22 yaşında Avrupa'ya yeni gelmiş bir gençtir. Muhtemelen kongreye dinleyici olarak katılmıştır. Bununla birlikte ilerleyen yıllarda birkaç yazısındaki kısa referanslarının dışında bu kongre hakkında detaylı bir yazı kaleme almamıştır.

teslîm eden hasta i'tirâfâtında ne kadar samîmî bulunursa o nisbetde tedâvi-de muvaffakiyet görülür. Tahlil-i rûhîde hekimin şahsî kudret ve kabiliyetinin de rolü mühimdir. Eğer hastasına i'timâdı telkîn edemezse muvaffak olamaz. Bu esnâda muâyene odasında umûmî bir sükûnet hâkim olmalı, hastayı te-selsül-i efkârı [düşünceler silsilesi] arasında serbest bırakmalıdır. Yalnız ara sıra hekimce muayyen olan ba'zı kısımlar sorulmak suretiyle tahteşşuûrun bütün mevcûdu ortaya dökdürülür. Fakat dün ancak birkaç tarafdâra mâlik iken bugün bilhassa Amerika'da milyonlarca insanı teşhir eden bu nazariye, dedikleri gibi bütün hastalıkları teşfiye [iyileştirip], mağmum [kederli] gönül-leri teselli edebilecek midir? Kendimizle berâber muhterem kâriyerimizi de inkisâra uğratmamak için bir veçhe-i peşin te'mîn edelim ki daha henüz ka-ranlıktayız. Evet Freud bize tahlil-i rûhî ile oldukça yardım etdi. Fakat kat'edilecek mesâfe o kadar çok ki!...

Doktor Fahreddin Kerim

Fahreddin Kerim'in yazısının son cümlesi aslında kendisinin Freudyen düşün-ce karşısındaki genel tutumunu tam yansıtan bir cümledir. Freud'ün yaklaşımı için "Artık bugün seririyat-ı ruhiyede psikanalizin bir kıymeti kalmamış, tarih-i tıbbın malı olmuştur"²¹ diyen ve bu düşünceyi "haşarı fikirler" olarak tanımlayan²² hocası Mazhar Osman'ın aksine Fahreddin Kerim psikanalize bir şans ver-miş gözükmemektedir. Bununla birlikte temelde biyolojik psikiyatri eğitimi almış olan Fahreddin Kerim, psikanalizi tamamen göz ardı etmese de bunun doktor için sadece yardımcı bir araç olduğunu her fırsatta vurgulamıştır. Bu bakımdan Fahreddin Kerim, dinamik psikiyatri konusunda hocası kadar sert değilse de, bu yaklaşımı tamamıyla da benimsemiş gözükmemektedir.

²¹ Mazhar Osman [Uzman], "Freudizm: Tahlil-i Ruhi", *İstanbul Seririyatı*, 1,7 (1335/1919): 122.

²² Kutluğhan Soyubol, *The Sciences of the Soul: The Emergence of Psy-Sciences and the Modern State in Turkey* isimli doktora tezinde, psikiyatrinin ve psikiyatrik yaklaşımların ülkemizdeki öncüleri ve tarihi serencamı hakkında yaptığı kapsamlı araştırma ile daha ayrıntılı bilgiye yer vermektedir. Kutluğhan Soyubol, *The Sciences of the Soul: The Emergence of Psy-Sciences and the Modern State in Turkey* (New York, The City University of New York, Graduate Faculty in History, Doktora Tezi, 2016): 88

Söyleşi: Gülten Dinç ile Türkiye’de Tıp Tarihi Çalışmaları Üzerine

AKİF ERCİHAN YERLİOĞLU*

Öncelikle görüşmeyi kabul ettiğiniz için teşekkür ederiz. Hem tıp tarihi alanına kıymetli katkılarda bulunmuş, hem de alandaki değişiklikleri de gözlemlemeyebilmiş deneyimli bir akademisyenle bu mevzuları konuşmak bizim için büyük önem taşıyor. İlk olarak sizin tıp tarihiyle nasıl tanıştığınızı sormak isterim. Bu vesileyle de çalışmalarınıza başladığınızdaki atmosferden, tıp tarihine o dönemde nasıl yaklaşıldığından, eğitim sürecinizden, hocalarınızdan bahsederseniz sanırım iyi bir başlangıç olur.

Öncelikle böyle bir söyleşi için beni davet ettiğiniz için asıl ben size teşekkür ederim. Sorunuzu yanıtlamadan önce biraz tıp tarihinden söz etmek isterim. Tıp tarihi, tıbbın tarih boyunca geçirdiği değişim ve dönüşümleri neden-sonuç ilişkisi içinde irdeleyen ve tıbbın farklı görünümleriyle uğraşan bir disiplin. Temelde tıp tarihinin amacının; tarihsel çalışma yöntemiyle elde edilmiş ve düzenlenmiş, sağlam, aslına uygun ve anlaşılabilir bir bilgi bütünü oluşturmak olduğu söylenebilir. İyi bir tıp tarihi araştırmacısının ise dürüst, disiplinli, meraklı, sorgulayıcı ve çalışkan olması, çok okuması ve iyi yazabilmesi gerekir. Tıp tarihçisi de her araştırmacı gibi mutlaka dili çok iyi ve yazım kurallarına uygun olarak kullanabilmeli, özellikle de bir ya da daha fazla eski dili bilmeli. Ülkemiz özelinde söyleyecek olursak, tabii ki Osmanlıcaya vakıf olmak, arşivlere ulaşabilmek ve kullanabilmek önemli. Bunların yanı sıra genel bir senteze ulaşabilmek için belgeleri seçip değerlendirebilmeli ve orijinal bilgiler üretebilmeli. Çünkü ancak bunları yapabilenler alanda kalıcı olabilirler. Tıp tarihi multidisipliner bir alan. Tabii bu karakterini özellikle 20. yüzyıldan itibaren kazanıyor. Daha önce hekimlerin, hekimlik üzerine, büyük hekimleri ya da büyük buluşları konu aldıkları yazılar var. Ama 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde tıp tarihi artık daha sosyal bir içerik kazanıyor ve kültürel bir alan haline geliyor. Bunun yanı sıra tıp tarihi çok disiplinli bir alan olduğundan araştırmacı pek çok yardımcı disiplinden de yararlanır. Böylece tıp tarihi araştırmacısı tıbbın tarihini irdelerken tıbbın; siyasi ve askeri tarih, iktisat tarihi, bilim ve teknoloji tarihi, dilbilim, kronoloji, prehistorya, antropoloji, arkeoloji, sosyoloji, coğrafya... gibi birbirinden oldukça farklı disiplinlerle olan etkileşimlerini de dikkate almak durumundadır. Sonuç olarak iyi tıp tarihi yazımı, tüm bunların birleşiminden oluşan bir sentezle daha iyi bir temelde ortaya konulabilir.

Asıl sorunuz olan benim tıp tarihi ile ilk kez nasıl tanıştığuma gelirse, 1983 yılında İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümünden mezun oldum. Birimlerde kürsü panoları vardı o zamanlar. Mezuniyetime yakın bir zamanda o panoya, “Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalına kütüphaneci aranıyor” yazan

* Akif Ercihan Yerlioğlu, Boğaziçi Üniversitesi, akif.yerlioglu@bogazici.edu.tr

Gülten Dinç'in kütüphanedeki ilk yılına ait bir fotoğraf (1983).

bir ilan asıldı. İlana İstanbul'da kalmak isteyen çok sevdiğim Antakyalı bir arkadaşım başvurdu. Onun burada kalması çok önemliydi. Cerrahpaşa'ya giderek o zamanın kürsü başkanı Doç. Dr. Nil Sarı ile tanıştı. Fakat son anda arkadaşım İstanbul'da kalmaktan vazgeçti ve bana "Sen başvur" dedi. Ben de 1983 Temmuz ayında gidip Nil Hanım'la tanıştım. Bana kütüphaneyi ve arşivi gösterdi. Şaşkınlık içinde kaldım. Çok büyük bir kütüphane ve arşivdi. Koridorlara taşan, odalar dolusu kitap, üst üste masalar, dolaplar dolusu kitap ve arşiv malzemesi... Hem gözüm korktu hem de çok heyecanlandım. Okumayı çok sevdiğimden burası müthiş bir yer diyerek orada çalışmak istedim.

Sonrasında kadro ilan edildi, başvurumu yaptım ve 1983 yılının Eylül ayında Tıp Tarihi'ne girdim. Tabii hiçbir akademisyenlik kaygısı taşımadan, sadece bir memur olarak. Hatta işin komik tarafı, bana "çok iyi bir kadromuz var, seni ona alacağız" dedikleri kadronun, işlemler sırasında hastabakıcı kadrosu olduğunu öğrensem bile büyük bir heyecanla çalışmaya başladım... Tıp tarihi diye bir alanla ilk kez karşılaşıyordum, hiçbir bilgim yoktu; ama kütüphane ve arşivi düzenlemeye başladığımda giderek çok ilgimi çekti. Bu ilgiyle çok da okudum ve bu arada Nil Hanım'ın yayınlarının redak-

siyonlarını yapmaya başladım. Anabilim Dalı'nın lisansüstü programları vardı ve o zaman Anabilim Dalı Başkanı olan Nil Sarı ile birlikte, asistan olarak Ayten Altın-
taş ve Rengin Dramur ile M. Bedizel Zülfikar (Aydın) vardı kürsüde. Prof. Dr. Emi-
ne M. Atabek o yıl emekli olmuş, ancak sözleşmeli olarak görevine devam ediyor ve
derslere giriyordu. Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver de ilerlemiş yaşına karşın haftanın
belirli günlerinde geliyor ve etrafını öğrencileri ve sevenleri kuşatıyordu. Çok renkli
bir akademik ortam vardı. Ancak birkaç yıl sonra bulunduğum kadronun sıkıntıları-
nı yaşadığımdan ayrılmayı düşünmeye başladım. Bunu öğrenen Nil Hanım; "Sende
akademisyen kumaşı var. Lisansüstü eğitim yapmayı düşünmez misin?" dedi. Aynı
zamanlarda yayımlanan okutman kadrosuna da kabul edildiğimde artık akademik
kariyere yönelmiş oldum. 1985'te yüksek lisansa başladım ve tıp tarihi alanında tut-
kuyla çalışmaya başladım. Eğitimime uygun olarak en büyük ilgi alanım yayınlardı.
Eski tıp yayınları, Osmanlıca tıbbi süreli yayınlar ve kitaplar çok ilgimi çekti. Nitekim
yüksek lisans tezimi de Arap harfleriyle basılmış tıbbi süreli yayınlar üzerine oldu.¹
Harf Devrimi'ne kadar yayımlanmış Osmanlıca tıbbi süreli yayınları değerlendirdi-
ğim tezimi büyük bir merakla sürdürdüm ve İstanbul kütüphanelerindeki sayıları
kataloglayarak 1989'da bitirdim. Konunun genel özelliklerini içeren bir tez oldu. O
döneme kadar yapılmayan genişlikte bir çalışma olduğundan kaynak olarak çok kul-
lanıldı. Bana da çok güzel bir temel sağladı aslında. O dönem yüksek lisans eğitim
sürecimiz daha çok seminerler şeklinde yürüyordu.

Tabii aynı zamanda kütüphane ve arşivi yönetip, düzenlemeye devam ettim. Ancak
doktora devam etmeyi çok istediğim halde Anabilim Dalı'nın yönetsel sıkıntıları
nedeniyle 1996'ya kadar uzun bir ara vermek durumunda kaldım. En büyük üzüntüm
de aslında budur. Bu sıkıntılı/huzursuz atmosfer olmasaydı, belki çalışmalarım kesin-
tisiz devam ederek çok daha derinleşebilecek, daha güzel şeyler ortaya çıkabilecekti...

Böylece, tıp tarihi çalışmakla hayatıma anlam katan bir alan açıldı önümde ve benim
için ulaşılmaz olan pek çok hocayı bu ortamda tanıma şansına eriştim. Ord. Prof. Dr.
A. Süheyl Ünver, Prof. Dr. Emine M. Atabek, Prof. Dr. Ali Haydar Bayat, Prof. Dr. İlter
Uzel, Prof. Dr. Nuran Yıldırım, Prof. Dr. Emre Dölen, Prof. Dr. Feza Günergün gibi şu
an hepsinin isimlerini sayamayacağım pek çok hocamızı da tanıdım ve onlardan çok
şey öğrendim.

40 yıllık meslek yaşamımda; Ekrem Kadri Unat, Asım Cenani, Suat Vural, Tarık Min-
kari, Baha Sezer, Ayhan Yücel, Fikri Şenocak, Teoman Onat, Altan Onat, Vural Solok,
Feridun Frik, Selçuk Aybar, Mutahhar Yenson, Fikret Biyal, Alaaddin Akcasu, Aykut
Kazancıgil ve H. Hüsrev Hatemi gibi tıp tarihine çok önemli katkı ve destekte bulunan
ve pek çoğu aynı zamanda dönemin önemli akademisyenleri olan hocaları da tanımış
olmaktan büyük onur duydum.

***Aslında ikinci sorum tam da bununla ilgiliydi. Bu topraklarda tıp tarihinin
serüvenini Türkiye'deki ilk tıp tarihi derslerine kadar götürebiliriz belki de.
Yirminci yüzyıla geldiğimizde de çok önemli isimler var. İşte; Osman Şevki Uludağ,***

1 Gülten Dinç (Özkan), "Arap harfleri ile Türkçe basılmış tıbbi süreli yayınların incelenmesi ve İstanbul
kütüphaneleri tıbbi süreli yayınlar toplu kataloğu (1849-1928)" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989);
G. Dinç, "Arap harfleri ile Türkçe basılmış tıbbi süreli yayınlar üzerine bir inceleme I," *Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı
4 (1990): 16-60; G. Dinç, "Arap Harfleri İle Türkçe Basılmış Tıbbi Süreli Yayınlar Üzerine Bir İnceleme II," *Tıp Tarihi
Araştırmaları* sayı 5 (1993): 96-130.

Galip Ata, Süheyl Ünver, Faruk Nafiz Uzluk, Adnan Adıvar... Siz de şahsen tanıdığınız bazı hocaları da zikrettiniz. Bu insanların tıp tarihine yaklaşımlarında yer yer farklılıklar da var. Geçmişten günümüze şöyle bir baktığınızda siz nasıl bir zaman çizelgesi çizersiniz, Türkiye'deki tıp tarihi çalışmalarında nasıl mihenk taşları görüyorsunuz?

Bizdeki tıp tarihi çalışmaları tıp tarihinin dünyadaki genel eğilimine paralel gidiyor aslında. Söz ettiğiniz önemli isimler; Galip Ata Ataç, Osman Şevki Uludağ, Süheyl Ünver, Faruk Nafiz Uzluk tıp tarihine genel perspektiften bakıyorlar ve hepsinin bu anlayışla yazılmış tıp tarihi kitapları var. Yani kronolojik ve çığır açan kişi ve buluşlar üzerinden ilerleyen bir tarih yazıcılığı. Feridun Nafiz Uzluk ve Süheyl Ünver, üniversite reformu sonrasında biri İstanbul, diğeri Ankara'nın tıp tarihi açısından en önemli figürleri. Süheyl Ünver hekim ama bunun yanı sıra kültüre, folklor, sanata ve tarihe çok meraklı. Farmakoloji alanında, Paris'te eğitim gördükten sonra ülkeye dönüyor. Akil Muhtar'ın yanında asistan ve doçent oluyor. Bu sırada 1933 Üniversite Reformu gerçekleşiyor. Yeni üniversitenin rektörü Neşet Ömer İrdelp, Süheyl Ünver'in tarihe ve tıp tarihine ilgisini biliyor. Reformla birlikte bir tıp tarihi enstitüsü kurulması söz konusu olduğunda "Bunu sadece Süheyl Ünver yapabilir" deniliyor. Ünver'in tıp tarihi ile ilgili çalışmaları, yayınları var ama ona seçenek sunulduğunda "Ancak ikisini birden yaparsam olur, sadece tıp tarihi yapamam" diyor. Bir süre öyle de yürütüyor fakat dönemin sağlık bakanı Refik Saydam, "Bizim reformumuz açısından bir kişinin iki kürsüde birden olmaması gerekiyor" diyor ve kendisinden bir seçim yapması isteniyor. Ünver, farmakolojiyi seçiyor önce. Fakat üniversitedeki hocalar ve Neşet Ömer İrdelp "Senin temelin tıp tarihine daha uygun, seni buraya alalım" diye biraz baskı yapıyorlar Süheyl Ünver'e ve o da kabul ediyor. Ünver'in o zamana kadar yurt dışındaki tıp tarihçileriyle iletişimi var zaten. Sonuç olarak Beyazıt'taki merkez binada İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nün kuruluşunu gerçekleştiriyor.

Süheyl Hoca ansiklopedist bir gelenekten geliyor. Çok geniş ilgi alanları içinde tıp tarihine de bu kapsamda bakıyor. Eski çağlardan itibaren hekimleri, buluşların öykülerini yazıyor. Belki çok sayıda derinlemesine araştırması yok ama yazdıkları bize halen kaynaklık ediyor. Bir şeyi merak ettiğimizde o konuda yayını varsa öncelikle ona başvuruyoruz, "bu konu nedir, nasıl genişletilebilir?" diye. Böyle bir temel oluşturuyor bizlere. Feridun Nafiz Uzluk da aynı ekolü sürdürüyor. Onun da kitaplarının yanı sıra kısa kısa birkaç sayfalık makaleleri çoktur. O dönem birlikte *Türk Tıp Tarihi Arkivi*'ni yayımlamaya başlıyorlar, özellikle Türk ve İslam tıp tarihi ile hekimler ve buluşlarına dair pek çok makale içeren dergi 1935-1943 yılları arasında yayımlanıyor. Yine aynı dönemlerde yayımlanan *Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı Mecmuası* ile *Tedavi Notları* ya da sonraki adı ile *Dirim ve Poliklinik* de tıp tarihi yazılarının yoğun olarak yayımlandığı dönem dergileri. Hemen hemen her sayısında Süheyl Ünver ve Feridun Nafiz Uzluk'un yazıları yer alıyor. Bu süreli yayınlarda dönemin karakteristiğine uygun olarak; İbn-i Sina'dan Biruni'ye, Şanizade'den Esad Feyzi'ye, darüşşifalardan tıbbiye, önemli tıbbi buluşlara kadar yine başarı öyküleri ağırlıkta. Bu ilk dönemlerde dünyadaki eğilime uygun olarak büyük insanlar, büyük olaylar, büyük buluşlar üzerinden giden tarih anlayışı ya da yazımı günümüze gelindiğinde giderek daha sosyokültürel bir tarih anlayışına evrilecektir.

Dönemin ünlü tıp insanları Akil Muhtar ve Besim Ömer'in de tıp tarihine ilgileri büyük, her ikisi de Türk Tıp Tarihi Kurumu'nun kurucularından ve ilk başkanlıklarını

20 Mayıs 1985 günü açılışı yapılan Cerrahapaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı, Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver Tıp Tarihi Müzesi açılışından. Soldan Sağa: Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu, Prof. Dr. Mevrure Değer, Tezhip sanatçısı İlhan Gökşen, Prof. Dr. Nil (Akdeniz) Sarı, Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver, Prof. Dr. Emine M. Atabek, Tezhip sanatçısı Tülay Ölez, Prof. Dr. Rengin Dramur, Prof. Dr. Gülten (Özkan) Dinç, Uzm. Ec. Süheyla Sivas, Sekreterler Fatma Şentürk ve Sinem Uçan Bolat, Prof. Dr. Mükerrrem Bedizel Zülfikar Aydın.

yapıyorlar. Birçok tıp tarihi yayınları da var. Kuruluş döneminden itibaren Enstitü asistan kadrosu da giderek genişliyor. Dr. Hamza (1933), Dr. Mümtaz (1934), Dr. Metine Bilger (1936), Dr. İhsan Ünal (1938), Dr. Saffet Kızıldağı (1941), Felsefeci Nezihe Ayaydın (1949), Dr. Bedii N. Şehsuvaroğlu (1950), Dr. Rauf Aybey (1956), Dr. Emine M. Atabek (1957), Dr. Sırrı Akıncı (1961), Dr. Nurhan Ertem (1961), Türkolog Nuran Yıldırım (İst. Tıp Fak. 1970), Ec. Ayşegül Demirhan (İst. Tıp Fak. 1972), Diş Hek. Öztan Öncel (İst. Tıp Fak. 1973), Psikolog Nil Akdeniz Sarı (Cerr. Tıp Fak. 1973), Ec. Rengin Dramur (Cerr. Tıp Fak. 1976), Mimar Arslan Terzioğlu (İst. Tıp Fak. 1979), Ec. Ayten Altıntaş (Cerr. Tıp Fak. 1982) İstanbul Üniversitesi'nin Tıp Tarihi Enstitüsü ve her iki tıp fakültesinin tıp tarihi kürsülerinde asistan olarak tıp tarihine başlıyorlar.

Bu kapsamda 1980'li yıllara gelindiğinde bu tıp tarihçilerinin yanı sıra tıp tarihi ile de çok yakından ilgilenen Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat gibi temel bilimciler, Prof. Dr. H. Hüsrev Hatemi ve Prof. Dr. Aykut Kazancıgil gibi klinisyenler de tıp tarihi ile yakından ilgileniyor ve alana değerli katkılar yapıyorlar. Cerrahapaşa Tıp Tarihinde göreve başladığımdan itibaren tanıma onuruna eriştiğim Ekrem Kadri Unat Hoca çok başarılı, alanda buluşları olan bir mikrobiyolog ve aynı zamanda tıp tarihçisiydi. Editörlüğünü yaptığı *Dünya'da ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi* (1988), Türk Tıp Tarihi Kurumu Başkanı olduğu dönemde yayınlanmış temel kaynaklarımızdan biridir. Mikrobiyoloji, bakteriyoloji ve enfeksiyonlar tarihine dair pek çok yayını vardır. Aykut Kazancıgil Hoca kadın hastalıkları ve doğum, Hüsrev Hatemi Hoca endokrinoloji uzmanıydı ancak tıp tarihiyle de çok yakından ilgiliydiler. Belki de birçok tıp tarihçisinden daha çok yayınları vardır. Hüsrev Hatemi işin içine sosyal yönü de katan, hafızası çok güçlü; eski öyküleri çok iyi anlatan ve yazan bir tıp

tarihçisi. Aykut Kazancıgil ise özellikle tıbbi bibliyografyalar açısından çok önemli katkıları olan, sistematik bir araştırmacı. *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası* (1981) ve *Türk Jinekoloji ve Obstetrik Bibliyografyası* (1973) tıp tarihi alanına önemli katkılardan. Çevirisini yapıp eklerle yayımladığı *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye (Tıp Fakültesi Tarihçesi)* (1991) de tıp tarihinin temel kaynaklarından biri.

Bu kapsamda 1990'ların sonuna doğru tanıdığım çocuk cerrahı Dr. Şeref Etker'in alana çok önemli ve özgün katkıları vardır. Dr. Şeref Etker, titiz çalışmalarıyla, özellikle arşiv ve sahaflardan elde ettiği belgeleri kullanarak yazdığı araştırma makaleleriyle tıp tarihine yeni bir boyut getirmiştir. Dr. Şeref Etker ile ortak olarak birçok yayın yaptık ve ben kendisinden araştırma konusunda çok şey öğrendim.

Bu arada genç kuşağı da göz ardı edemem tabii ki. Genç nesle baktığımda bu alanda umutlarımı arttıran birçok isim var: Fatih Artvinli, Cem Hakan Başaran, Mesut Güvenbaş bunlar arasından ilk aklıma gelenler. Fatih Artvinli, günümüz tıp tarihçileri arasında sosyokültürel boyutu en iyi kullanan araştırmacılardan biri. Doktora tezinden kaynaklanan *Delilik, Siyaset ve Toplum; Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927)* (2013) kitabıyla da bu donanımını en iyi şekilde ortaya koymuştur. Mesut Güvenbaş, arşiv belgelerine dayanan disiplinli çalışmalarını iyi yazımlı araştırmalarıyla aktaran, Cem Hakan Başaran da genç yaşına karşın, vakıf olduğu Osmanlıca'yı çok iyi kullanarak çeviri kitaplarla başladığı tıp tarihi yolculuğunu devamında ilgi çekici konular ve süreli yayın irdelemeleri ile sürdüren ve umutlarımızı yeşerten araştırmacımızdan...

Tam da yayınlara geçmek istiyordum ben de... Bilimsel dergiler, tıp tarihi sahasının gelişimi için büyük önem taşıyor. Alandaki önemli dergilerden biri de Tıp Tarihi Araştırmaları. Daha sonra Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları oluyor. Siz de hâlâ Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları'nın editörlüğünü yapmaktasınız. Bu dergilerin süreçlerinden ve alandaki yerinden belki biraz konuşabiliriz.

Tıp Tarihi Araştırmaları ilk kez 1986 yılında Prof. Dr. H. Hüsrev Hatemi ve Nil Sarı editörlüğünde yayınlanmaya başlandı. Bir anlamda *Türk Tıp Tarihi Arkivi*'nin devamı olma iddiasıyla da ortaya çıktı; çünkü arada uzun bir boşluk oluşmuştu ve böyle bir dergiye gereksinim vardı. İlk beş sayısı Hüsrev Hatemi ve Nil Sarı editörlüğünde yayımlandı. Değerli yazılar, kaynak makaleler yer aldı. Sonrasında maalesef editörler arasında bir anlaşmazlık yaşandı. Bir küskünlük oldu ve iki editör ayrıldı. Bundan sonra H. H. Hatemi ve A. Kazancıgil dergiyi 1996 yılında yayımlanan altıncı sayıdan 2014 yılında basılan 18. sayıya kadar *Tıp Tarihi Araştırmaları* adı ile yayımladılar. Sonrasında derginin adını *Tıp ve Kültür Tarihi Araştırmaları* olarak değiştirdiler. *Tıp ve Kültür Tarihi Araştırmaları*'nın 2015-2022 yılları arasında 18/1-18/3 olarak numaralanan üç sayısı yayımlandı. Şu an *Tıp Tarihi Araştırmaları* dergisi maalesef tarihe karışmış durumda. Prof. Dr. Nil Sarı ise 1995 yılında *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* adıyla yeni bir dergi yayımlamaya başladı. N. Sarı editörlüğündeki *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*'nın 2005'e kadar 11 sayısı yayımlandı. Daha sonra yayımına Türk Tıp Tarihi Kurumu'nun yayın organı olarak devam etmesi kararı alındı. Derginin 2006-2009 yıllarına ait olan 12-15. sayısı Prof. Dr. Ayşegül Demirhan Erdemir, Prof. Dr. Öztan Usmanbaş ve Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu'nun editörlüğünde yayımlandıktan sonra, 2010-2024 yıllarına ait 16-28. sayıları Gülten Dinç editörlüğünde, 29. sayısı ise Gülten Dinç ve Mesut Güvenbaş editörlüğünde yayımlandı.

Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları şu anda hiç kuşkusuz alanın en önemli dergisi. Ancak ekonomik ve akademik koşullar derginin yayımını giderek zorlaştırdı. Yayın aralıkları uzadı. Dergi bu nedenlerle düzenli olarak yayımlanamadığından dizinlere giremedi, dizinlerde olmayınca da gelen yazı sayısı azaldı. Yani bir kısır döngü oluştu. Şu anda bu zorlukları bir oranda aşarak dergiyi belli bir düzene kavuşturduğumuzu söyleyebilirim. Ekonomik güçlükler ve derginin dizinlere girmesini sağlamak amacıyla gereklilikleri yerine getirerek 29. sayımızı DergiPark dijital platformu altında yayımladık. Derginin bundan sonra ulusal ve uluslararası dizinlerde taranarak hak ettiği yeri alacağına inanıyorum.

Tıp tarihi araştırmalarında yeni teknolojilerin kullanımı hakkında görüşlerinizi de öğrenmek isterim. Örneğin arşivlerin dijitalleştirilmesi, yeni veri tabanları, artık yapay zekânın da araştırmalarda her işin içine girmesi. Sizin başladığınız döneme kıyasla araştırmaların doğasında ne gibi değişiklikler oldu? Siz bu değişiklikleri nasıl görüyorsunuz?

Yeni teknolojiler tabii ki diğer tüm alanlarda olduğu gibi tıp tarihine de girdi. En basitinden intihal programlarını, veri tabanlarını kullanıyoruz ama yine de alanın özelliği nedeniyle gözden kaçanlar olabiliyor. Kaynakların çoğu eski yayınlara dayalı olduğundan ve bunların hepsi dijitalleştirilemediğinden daha dikkatli bir tarama ve inceleme gerektiriyor. Yapay zekâ ile ise artık yeni bir çıkır açıldı. Bir makalenize kaynak önermesini istediğinizde gözünüzden kaçan kaynağı hemen sıralıyor. Ya da bu makaleden çıkacak sonuçları sıralayabiliyor. Bundan sonra gidişatın nereye evrileceğini tahmin etmek bile zor.

Alanın en önemli sorunlarından biri de kamu ve özel koleksiyonlardaki belgelere ulaşım zorluğu. Bu zorluğu aşabilmek için özellikle kurumların yeni teknolojilerden yararlanarak belgelerin dijitalizasyonunu kısa sürede tamamlaması ve veri tabanları aracılığı ile yararlanmaya sunması gerekiyor. Alan için çok önemli yayın ve belgeler bile ne yazık ki henüz dijitalize edilmemiş durumda. Örnek verecek olursak; *Türk Tıp Tarihi Arkivi, Poliklinik, Dirim, Sıhhat Almanakı, Nevsal-i Afiyet* vb. gibi yayınları, genel olarak ise arşiv ve kütüphanesi bulunan pek çok kurum koleksiyonlarını sayabiliriz...

Belki bu kapsamda öncelikle İstanbul'daki en önemli tıp tarihi arşiv ve kütüphane-sine sahip iki tıp fakültesinin, Cerrahpaşa ve İstanbul Tıp Fakültelerinin Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dallarının durumundan söz etmek gerekir. İkisinin de arşivleri neredeyse 20 yılı aşkın süredir ulaşılamaz durumda. Her ikisinde de bir dijitalizasyon çalışması yapıldığını biliyoruz, ancak şu an kitap ve belgelere halen ulaşılamıyor. Binalar kapalı, restorasyonları tamamlanamıyor. Bir an önce bunların yararlanmaya açılması lazım. Türkiye'nin en önemli Osmanlıca tıp kitapları koleksiyonu şu anda kapalı olan Cerrahpaşa Tıp Tarihi Müzesi'nde. Müze bünyesinde 2000'e yakın eski Türkçe / Osmanlıca tıp kitabı, 700-800 kadar da el yazması eser var. En temel kaynaklar bunlar. İstanbul Tıp Fakültesi koleksiyonu da yine eski basılı tıp kitap ve dergileri ile tıp yazmaları açısından çok önemli. Yani her iki anabilim dalı da çok önemli tarihsel miraslara sahip. Cerrahpaşa'nın koleksiyonu Kültür Bakanlığı, İstanbul Tıp Fakültesi'ninki ise İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nde koruma altında diye biliyoruz. Umarız öyledir. Çünkü nesiller gelip geçiyor, kadrolar değişiyor, koleksiyonu bilenler emekli oluyor. Yeni gelenlerin tarih bilincine sahip olması, bu koleksiyonlara sahip çıkıp onları kullanılır hale getirmesi şu an en elzem konulardan biri.

Benim başladığım dönemle bugünü bu açıdan karşılaştıracak olursam; yüksek lisans tezimi daktilo ve kütüphanelerin karton kartoteks döneminde hazırladım. Türüne göre alfabetik listelerden elle tarama yapıyorduk. Dahası araştırmalarımızı yazarken de kart sistemini kullanıyorduk. Kaynaklarımızı, dipnotlarımızı, alıntılarımızı kartlara yazar, araştırmamızı böyle yürütür, daktilo ile yazılmış yayınlarımızı dergi ve matbaalara posta ile gönderirdik. Kişisel olarak bilgisayar kullanmaya 1995 yılında başladığımı anımsıyorum ama o da günümüze kıyasla çok ilkel sayılabilir. Tabii bunların hepsi artık tarih oldu. Her ne kadar biraz önce alanda özel belgelere ulaşımın zorluğundan söz ettiysem de genel taramalarımızı artık veri tabanları üzerinden evimizde ya da ofisimizde kısa sürede yapabiliyor, açık erişimli yayınlara anında ulaşabiliyoruz. Yayınlarımızı dergilere ya da matbaaya online gönderiyoruz, düzeltmelerimizi de aynı şekilde yapıyoruz. Bu açıdan baktığımda değişim inanılmaz ve bunların hepsi yaşamımızı olumlu etkiledi. Yeni teknolojiler zamanı daha etkin kullanabilmemizi ve verilerimizi ve sonuçlarımızı da daha kolay kontrol edilebilmemizi sağladı.

Uluslararası akademik camiada Osmanlı ve Türkiye tıp tarihine sizce nasıl bir ilgi var? Bu alanda çalışırken uluslararası iş birlikleri kurmak konusunda sizin deneyiminiz nasıl oldu? Biraz da bunlardan bahsedelim isterseniz.

Süheyl Ünver zamanından yani 1930'lerden itibaren uluslararası toplantılara katılım ve iş birliği açısından Türkiye'nin özel bir konumda olduğunu söyleyebilirim. Süheyl Hoca'nın uluslararası alanda pek çok iş birliği, gezileri ve bilimsel sunumları var. 1960-70'lerden itibaren yurtdışı toplantılara katılımın daha da arttığını ve artık bu toplantıların sıklıkla bizde de yapılmaya başlandığını görüyoruz. Uluslararası ilişkiler sayesinde 2002 Dünya Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul'da yapıldı. İki yılda bir yapılan bu kongrelere bizden katılımlar ciddi sayıda. Türk Tıp Tarihi Kurumu'nun uzun yıllar uluslararası temsilciliğini yapan Prof. Dr. Aykut Kazancıgil ve Yeşim Işıl Ülman'ın bu konudaki katkıları büyüktür.

Kendi deneyimim açısından ise, uluslararası kongrelere bildirilerle katıldım, ancak çok fazla uluslararası ortak projem olmadı. 2002 Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi'nde Macaristanlı tıp tarihçisi József Honti ile ortak bir bildiri sunup, sonra yayın haline getirdik. Konu; jeoloji, paleontoloji ve zoolojiye önemli katkılar yapan ve Hilal-i Ahmer'in kuruluşunda rol almış Macaristanlı Osmanlı hekimi Carl Eduard Hammerschmidt / Macarlı Miralay Dr. Abdullah Bey'in yaşamı ve katkılarıydı. Honti, Macarlı Abdullah Bey'in katkılarını Macaristan açısından ortaya koydu, ben de Osmanlıdaki katkılarını ekledim ve ortak bir yayın haline getirdik.

Günümüze baktığımızda, uluslararası akademik camiada tıp tarihçilerimizin tanınırlığının olduğunu, ilişkilerin giderek arttığını, burada isimlerini sayamayacağım kadar çok sayıda araştırmacının birçok uluslararası yayınının olduğunu ve ortak projeler yürütüldüğünü söyleyebilirim. Ancak Osmanlı ve Türkiye tıp tarihine ilginin aynı düzeyde olduğunu söylemem zor. Sunumlar ve projelerin merak ya da alandaki belli bir sorunu aydınlatmaya yönelik olmasından çok akademik yükselme odaklı olduğu görülüyor. Öncelikle akademik ölçütler sağlanmaya çalışılırken nitelikten çok niceliğe önem verilmesi bu ilgiyi etkileyen en önemli faktörlerden. Bu nitelik sorunu da tabii ki ilgiyi azaltıyor.

Feza Günergün, Gülten Dinç ve Akif Ercihan Yerlioğlu söyleşi esnasında.

Bunlarla da bağlantılı olarak, Osmanlı tıp tarihi genel tarih yazımında hak ettiği yeri bulabildi mi ya da iyi bir yere ulaştı mı, diye sormak isterim.

Tam anlamıyla değil de daha çok sınırlı-kişisel çabalara dayalı olarak bir yer edinilmeye çalışılsa da henüz iyi bir yere ulaşıldığını söylemek zor. Daha sistematik çalışmalarla daha iyi bir yönde gelişebilirdi. Bu açıdan baktığımızda Osmanlı tarihini, tıp tarihi açısından en iyi ortaya koyan çalışmaların Nuran Yıldırım Hocamıza ait olduğunu söyleyebilirim. Arşivleri çok iyi kullanarak, temel kaynaklar üretmiştir. Emre Dölen ve Feza Günergün Hocalarımızın da eczacılık ve tıp tarihine bibliyografya ve yayınlar açısından özgün katkıları vardır. Yakın zaman önce kaybettiğimiz Prof. Dr. Emre Dölen bu açıdan yeri doldurulamayacak akademisyenlerimizdendir.

Ali Haydar Bayat hocamızın da kısa yaşamında ürettikleri ile Osmanlı tıp tarihi çalışmalarına çok temel katkıları olmuştur. İlder Uzel hocamızın özellikle Sabuncuoğlu'nun eserlerini dilimize kazandırması en büyük katkılarından birisidir. Yeni nesilden, arşivlere girebilenlerin sivriyeceği aşikâr. Daha çok derleme eserlere, kolaycılığa kaçılıyor ama arşiv kullanarak bunu iyi değerlendirmelerle ortaya koyabilenler alana değer katacak. Bu açıdan en önemli unsur belki bir tarih bilincinin çocukluktan itibaren oluşması, eğitim sistemimizin buna uygun yapılandırılması gerekiyor. Yani alanda daha çok bilgi, bilinç ve merak duygusuna ihtiyaç var.

Osmanlı tıp tarihi alanında günümüzde yeterince araştırılmadığını düşündüğünüz konular var mı? Ya da yeni nesil araştırmacıları hangi alanlara yönlendirmek isterdiniz?

Osmanlı tıp tarihi açısından bakarsak halkın günlük yaşamına etkileri açısından hastalıklar üzerine ayrıntılı araştırmalara yönelmek belki daha ilginç olabilir. Özellikle salgın hastalıklar ve bunların halk sağlığına, halkın günlük yaşamına yansımalarının daha ayrıntılı çalışılması önemli. Dönemler arasında karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilir. Tabii bu çalışmalarda nedensellik ilişkilerinin göz ardı edilmemesi ve bu sırada dönemlerin özelliklerinin iyi bilinmesine, başka bir deyişle anakronizme düşülmemesine dikkat etmek gerekiyor. Araştırmacı tarihte olduğu gibi tıp tarihinde de o zamanın olgularını günümüzün değerleri ve bakış açısıyla değil de o günün koşulları

içinde, o dönemin terminolojisi ve teorilerini bilerek değerlendirebilmeli ancak bunu yaparken çağdaş tıp bilgisine de vakıf olmalı.

Peki tıp tarihinin popüler kültürdeki tezahürleri – mesela romanlardaki, dizilerdeki vb. – ve mevcut olan anlatılar üzerine ne düşünüyorsunuz?

Tıp tarihinin popüler kültürdeki tezahürlerine dair sayısız örnek bulunabilir. Özellikle edebiyatta popüler kültürün yansımalarını çokça görmek mümkün. Bunu yayınlarına yansıtan, bu tür eserleri değerlendiren araştırmacılar da var alanda. Ancak burada bu eserlerin kaynağının yazarın imgelemi olduğunu unutmamak gerekiyor. Bu göz ardı edildiğinde gerçekliklerle kurgunun yer değiştirmesi/karışması riski ortaya çıkıyor. Böylece bu tür yayınlar da eğer araştırmalara konu edilecekse bu irdelemenin belli bir tarih bilinciyle yapılması gerekiyor. Aksi takdirde yüzeysellikten, genel-geçer yargılardan kaçınmak zor olabilir.

Aslında benim sorularım bu kadar. Ama genel olarak, çalışmalarınıza başladığınız dönemden bu zamana kadar baktığınızda, alana dair sizin de eklemek istediğiniz tespitler, yorumlar, gözlemler varsa onları da aktarabilirsiniz.

40 yıllık çalışma yaşamımda enerjimi sadece çalışmalarıma harcamış olabilmeyi dilerdim. Böylece çok daha verimli bir meslek yaşamım olabilirdi. Ancak bu mümkün olmadı, en büyük üzüntüm budur. 2018'e kadar birim içi çekişmelerle dolu stresli bir ortamda çalıştım. Çoğu kişi gibi kendi çabalarımla yol almaya çalıştım. Oysa hocaların arkamızda durması, o destekle ilerlemek önemliydi. Örneğin ben bu süreçte anabilim dalı başkanına/hocama doçentlik sınavına başvuracağımı söyler söylemez, o güne kadar hiç karşılaşmadığım yazılı uyarılar almaya başladım, doçentlik sınavından geçtiğimdeseyse üniversitenin tıp tarihi ile hiç ilgisi olmayan bir birimine sürüldüm, dört yıl kadro alamadım vs... Bunların hiç yaşanmamış olmasını dilerdim. 2018 yılından sonra ise üniversitedeki siyasal kadrolaşma çabalarının had safhaya çıktığı bir liyakatsizlik ortamında bulunmak beni üzdü ve yıprattı. Yaş haddinden önce emekli olmaya karar vermemin temel nedeni de budur.

Geriye baktığımda çok daha iyi bir noktada olunabilirdi diyorum. Nitelikli kişilerin, tarihsel yöntem bilgisine sahip kişilerin alana girmesi çok önemliydi. 70'lerden sonra, alanın multidisipliner yapısına uygun olarak farklı disiplinlerden kişilerin ilgisi artmaya başladı, günümüze uzanan dönemde daha çok tarihçilerin ilgisini çeker oldu fakat popülist yaklaşımlar da arttı ve son dönemde siyaset de yoğun olarak karıştı işin içine. Bu kapsamda geleceğe dair de çok umutlu değilim aslında. Tıp tarihi, yaşam boyu sürecek bir uğraş, büyük emek, titizlik ve özveri gerektiriyor. Bu açıdan günümüzde artık o büyük hocalar dönemi gerilerde kalmış durumda. Alanın gelişmesine; çalıştayların, kongrelerin arttırılması, bunların daha nitelikli olması, yöntem bilgisine ve arşiv kullanımına dair eğitimlerin olması katkı sağlayabilir. Çağın gerektirdiği teknikleri rahatlıkla kullanan ve tarih bilincine sahip nesiller çoğaldığında belki umudumuz da artabilir bu alanda.

Oyman Başaran, *Circumcision and Medicine in Turkey*

University of Texas Press, 2023. 232 sayfa. ISBN: 9781477327029

MEHMET EKİNCİ*

Circumcision and Medicine in Turkey, erkek sünnetinin Türkiye'ye özgü deneyim ve pratiklerini özgül tarihsel dönemlere yayılmış bir ameliyeler silsilesi ve duygu durumsal açıdan öznel arası gerilimler içeren toplumsal bir olgu olarak ele alan bir çalışma. Oyman Başaran, birlikte düşündüğü kavramlar açısından eleştirel teori ve çağdaş sosyoloji literatüründen beslenirken, etnografik saha çalışması esnasında deneyimlediği sosyopolitik karşılaşmaları titiz bir sözlü tarih ve arşiv belge araştırmasıyla tamamlıyor. Yazarın doktora tezini temel alan kitap, Osmanlı modernleşmesinden 20. yüzyıl sonu Türkiye'sine profesyonel bir uzman pratiği olarak çeşitli başkalaşma aşamalarını katetmiş erkek sünnetçiliğinin bir tür *Bildungsroman*'ı, tıbbi-toplumsal bir tatbikat dalının tekâmüliyet anlatısı.

Son 30 senedir, geleneğe karşı modernite, biyomedikal ilerlemeye karşı dini ritüel vb. kavramsal ikiliklerin yerleşik önkabullerini sorgulayan eleştirel sosyal bilim araştırmaları soyağacının en son budaklarından biri olan Başaran'ın kitabı, araştırma yöntembilim ek bölümü dahil sekiz bölümden oluşuyor. Kitabın temel savına göre, Türkiye'de sünnetin profesyonel ve kurumsal anlamda tıbbileştirilmesi, devlet güdümlü doğrusal bir rasyonalizasyon sürecinin sonucu değil; etik açıdan muhtelif ikirciklik, müzakere ve huzursuzluklar içeren dinamik bir toplumsal alanın yeniden ve yeniden oluşmasının ürünü. "Sinirler, duyular, öz farkındalıklar ve ötekiyle kurdukları ilişkiler [bir meslek grubu olarak] tanınma baskısının 'fazlalığını' kendileri için katlanılabilir kılan, sünnetçilerin sünnetçi konumuna duydukları ikircikli hisler olmuştur" (s. 10). Altı yıl süren bir saha ve arşiv araştırması sonunda vücut bulan bu çalışma, tıbbi bilim temelli bir meslek olmanın yanında beden odaklı emek biçimleri, tarihsel kırılğanlıklar ve ahlaki belirsizlikler ekseninde değerlendiren Roy Porter'ın *Kan Revan İçinde*'sini akla getiriyor.¹

Kitabın Giriş bölümü, modern Türkiye'de sünnetçilerin tıbbi otoriteyle kurduğu mütereddit ve zaman zaman çatışmalı ilişkilere odaklanarak çalışmanın kavramsal zeminini tarihsel bir çerçevede inşa ediyor. Türkiye'nin kırsal ve kentsel bağlamlarında sünnet uygulamalarının değişen kurumsal ve ahlaki altyapılarını inceleyen yazar, sünnetçileri ne yalnızca basmakalıp toplumsal figürler ne de ülkenin kurum ve zümrelerinin benimsemesi beklenen çağdaşlaşma hamlelerine bütünüyle eklemelenmiş aktörler olarak konumlandırıyor. Sünnetçi hem arzulanan hem de dışlanan rollerin yükünü taşıyan bir özne Başaran'a göre. Bu çözümleme, Laurent Berlant'ın toplumsal öznelere normatif duygusal pozisyonlara sıkı sıkıya tutunuşunu açıklayan eleştirel kuram çerçevesinden besleniyor. William Mazza-

* Koç Üniversitesi, mekinci@ku.edu.tr

1 Roy Porter, *Kan Revan İçinde: Tıbbın Kısa Bir Tarihi*, çev. Gürol Koca (İstanbul: Metis Yayınları, 2007).

rella'nın toplumsal gerçekliğin kolektif arzu üzerinden inşasına dair yaklaşımı ise, Türkiye tarihinde sünnetçinin otoritesinin işlevselliğini nasıl muhafaza edebildiğini anlamak açısından önemli bir rol oynuyor. Başaran bu bölümde okuyucuya sunduğu tarihsel örnekler dahilinde Lacancı psikanalizi devreye sokuyor ve sünnetçiliğe özgü mesleki özelliğin mahremiyet ve yabancılaşma arasındaki eşzamanlı salınımla anlaşılabilceğini öne sürüyor. Söz konusu kuramsal tartışmalar, sünnetçiyi ne modernleşmenin edilgen bir nesnesi ne de yalnızca teknik bir uygulayıcı olarak konumlandırıyor. Türkiye'de uzun süredir yürürlüğe konmaya çalışılan sağlık reformları ile erkekliğe dair toplumsal beklentiler ve dini-geleneksel normlar arasındaki gerilimli kesişimde, çelişkili bir toplumsal fail söz konusu. Erkeklik, sünnetin acıya dayanma, cesaret ve "adam olma" gibi değerlerle yüklendiği bir geçiş ritüeline dönüşmesiyle inşa edilirken; sünnet aynı zamanda "peygamber sünneti" olarak dini bir meşruiyet zemininde yer alıyor. Bu durum, Başaran'ın çalışmasında da gördüğümüz üzere, sünnetçilerin hem resmî otoriteyle çatışan hem de iş gördükleri yerel cemaatlere özgü güven ilişkileri içinde kabul gören karmaşık konumlarını mümkün kılıyor.

Birinci bölüm, berberleri, abdalları vd. seyyar sünnetçileri, toplumsal güvenceden yoksun ve marjinlerde çalışan; ancak soy bağı, çıraklık ilişkileri ve yerel güven ağları aracılığıyla kendilerine kalıcı bir otorite alanı inşa eden aktörler olarak karışımıza çıkarıyor. Başaran'a göre, 1928 tarihli sağlık yasasıyla birlikte tıbbi olmayan sünnetin yasadışı ilan edilmesi bir eşik anı ve bu düzenlemeye rağmen söz konusu aktörlerin kırsalda yaşayan topluluklar ve işçi sınıfı arasında "yasadışı" varlıklarını nasıl sürdürebildikleri sorusu önemli. Bu bölümde, erken Cumhuriyet dönemi seyyar sünnetçilerinin, yasal baskılara pasif biçimde boyun eğmek yerine, askerlikte edindikleri cerrahi becerileri kullanarak, yerel sağlık memurlarıyla gayriresmî ittifaklar kurarak ve hijyenik tıbbi pratikleri muhtelif ritüellerle harmanlayarak mesleki meşruiyetlerini sürdürmenin yollarını aradıklarını görüyoruz. Başaran burada Pierre Bourdieu'nün *habitus* kavramına başvurarak, heterojen bir meslekler kümesinde yer alan bu aktörlerin değişen yasal çerçeve ve toplumsal anlayışlara çeşitli sezgisel yanıtlar verdiklerini, yani "oyunu hissetme" biçiminde bedenselleşmiş stratejiler geliştirdiklerini gösteriyor. Bununla birlikte, Başaran'ın birlikte düşündüğü Deniz Kandiyoti'nin "klasik ataerkillik" çerçevesi, sünnetçilerin otoritesinin yalnızca bireysel beceriye değil, erkek soy çizgisi ve baba figürü üzerinden kuşaktan kuşağa devredilen ahlaki ve toplumsal meşruiyet biçimlerine dayandığını ortaya koyuyor. Dolayısıyla yazar, sünnetçilerin faaliyetlerini geçmişe ait kültürel kalıntılar olarak değil, Cumhuriyet Türkiye'sinde kamu sağlığı seferberliklerine, hukuki düzenlemelere ve erkeklik normu beklentilerine verilen yaratıcı, uyarlanmaya açık ve kimi zaman çatışmalı yanıtlar olarak nitelendiriyor.

İkinci ve Üçüncü bölümler, Türkiye'de kamu sağlığı kurum ve teknolojilerinin devlet destekli modernleşme hamlelerine paralel olarak genişlediği, 1960'lardan 1980'lere uzanan kalkınmacı dönemde ortaya çıkan "fenni sünnetçi"ye odaklanıyor. İkinci Bölüm, özellikle hijyen, cerrahi bilgi ve mesleki yönelim vd. söylemler aracılığıyla kendilerini geleneksel seyyar sünnetçilerden ayırmaya çalışan, çoğunlukla yeni mezun genç sağlık memurları hakkında. Ancak bu memurların sahadaki meşruiyeti, çoğu durumda yalnızca resmi kimliklerinden kaynaklanmıyor. Bu aktörler, bilimsel rasyonalite ile gündelik ilişkisel zekâyı birleştirerek yalnızca birer teknik uzman değil, aynı zamanda tanınan, güvenilen ve "makbul" görülen

birer özne olmaya çalışıyorlar. Nitekim bir sağlık memurunun ifadesi, bu çabanın duygusal ve simgesel boyutunu açıkça ortaya koyar nitelikte: “Bir yerde yeterince uzun süre kalırsanız, orada popüler olabilirsiniz. Ya da şöyle söyleyeyim: bir marka” (s. 66). Bu tarz bilimsel kimlik inşaları, yalnızca tıbbi bilgiyle değil, yerel ailelerin beklentilerine yanıt veren tanıdıklık, süreklilik ve simgesel güven jestleriyle tamamlanıyor denebilir.

Üçüncü Bölüm, bir önceki bölümde başladığı tarihsel çözümlemeyi düşük gelirli ailelere yönelik olarak yerel belediyelerce düzenlenen toplu sünnet törenlerine taşıyor. Başaran, burada Viviana Zelizer’in “ilişkisel emek” odaklı kavramsal çerçevesiyle birlikte düşünerek, sünnetçilerin diğerkâmlık, verimlilik ve kamusal takdir gibi sıklıkla çelişen beklentiler arasında nasıl manevra yaptıklarını inceliyor. Yardımseverlik ve kapsayıcılık ritüelleri olarak düzenlenen bu törenler, pratikte çoğu zaman rekabetin ve ahlaki muğlaklığın sahnelendiği yoğun ortamlara dönüşüyor. 1980’lerde Türkiye’nin farklı illerinde faaliyet gösteren sünnetçiler, bu bölümde okuduğumuz etnografik vinyetlerin de resmettiği üzere, bir yandan yoksul çocuklara hizmet verdiklerini öne sürerken, diğer yandan kamusal görünürlüğü, mesleki gelişimi ve teknik mahareti önemseyen toplumsal aktörler. Kimi sünnetçilerin törenleri “toplular katliamı” olarak adlandırması, yardımseverlik idealiyle endüstriyel ölçekte organize edilen bakım süreçlerinin yıpratıcı ve kişisizleştirici doğası arasındaki gerilimi akılda kalıcı örneklerle okuyucuya aktarıyor.

Dördüncü bölüm’de Başaran, yalnızca cerrahi mahareti değil, aynı zamanda çocukların korku, panik vd. duygusal tepkilerini yönetme sorumluluğunu da üstlenen “vekil psikolog” figürünü ön plana çıkarıyor. Bu figür, özellikle üst-orta sınıf kliniklerde, çocuklara yönelik bakımın yalnızca teknik değil aynı zamanda duygusal olarak da kodlandığı bir hizmet modeli içinde tasavvur edilmeli. Başaran, söz konusu duygusal emeğin çeşitli senaryolaştırılmış ritüeller aracılığıyla – müzik, oyuncaklar, mekânsal koreografi ve yatıştırıcı bir dil kullanımıyla – nasıl tasheronlaştırıldığını gösteriyor. Yazarın bu bölümde atıf yaptığı Annemarie Mol’den ödünç alabileceğimiz kavramla ifade edersek, sünnet, “titizlikle onarılmış bakım” pratikleriyle şekillenen özgül atmosferde gerçekleşen bir toplumsal fenomen. Ancak duygulanımın bu şekilde sahneye konması her zaman başarıyla sonuçlanmıyor; duygusal uyarılar ve terapötik jestler aracılığıyla kontrol altına alınmaya çalışılan sünnet ortamı, beklenmedik panik nöbetleri ya da duygulanımsal belirsizlikler eşliğinde bozulabiliyor. Bu tür anlar, 1980’lerden itibaren giderek meta-laştırılmış bir ürüne dönüşen empatinin ve sahnelemeye dayalı şefkat formlarının ne denli kırılgan olduğunu bizlere hatırlatıyor. Buna ek olarak, sünnetçiliğin de giderek daha fazla içine gömüldüğü 1980’ler sonrası klinik düzeni; psikolojik söylemin hem bir hizmet vaadi hem de duygusal yük olarak dolaşıma girdiği bir bakım ekonomisi ortamı olarak kavramsallaştırıyor.

Beşinci bölüm, 1990’lar ve 2000’lerde özellikle İstanbul gibi büyükşehirlerde, devlet hastaneleri bünyesinde ve Yeşil Kart gibi refah devleti sosyal politikaları kapsamında düzenlenen hastane temelli toplu sünnet etkinliklerine odaklanarak önceki bölümde yürüttüğü tartışmayı derinleştiriyor. Bu etkinliklerde başlangıçta vaat edilen eşitlikçi ve travmaya duyarlı bakım ideali, çoğu zaman yapısal yetersizlikler nedeniyle sekteye uğruyor: aşırı iş yükü altındaki doktorlar, zayıf altyapılar ve seri üretim mantığına benzer biçimde kişiselleştirilmiş bakımın

geri plana itildiği uygulama biçimleri göze çarpıyor. Biyopsikososyal bakım ideallerinin gerçekleştirmediği koşullarda, birçok sağlık profesyoneli bu başarısızlığı gerekçelendirebilmek için sınıfsal ve ahlaki stereotipler devreye sokuyor: acıya karşı aşırı tepki verdiği düşünülen “hilekâr çocuk” ya da çocuğunu yeterince hazırlamadığı varsayılan “kötü ebeveyn” gibi basmakalıp toplumsal tipler, yalnızca kültürel temsiller değil; aynı zamanda uygulayıcıların sistemik eşitsizlik karşısındaki etik sorumluluğunu marjinalleştirilmiş ailelere doğru yönlendirerek ondan uzaklaşmalarını sağlayan ideolojik araçlar hâline geliyor. Amerikan hekimlerinin 20. yüzyıl başında kendi mesleki yetkinliklerini ve kurumsal özerkliklerini kabul ettirmek amacıyla geliştirdikleri söylemsel taktikleri, Paul Starr “meşru karmaşıklık” kavramıyla açıklar.² Bu kitapta hakkında okuduğumuz sünnetçilerin de benzer taktiklere başvurdukları söylenebilir. Ancak, Başaran’ın ampirik bulgularının da gösterdiği üzere, Türkiye’deki sağlık uzmanlarının inşa etmeye çalıştıkları meşruiyet zemini; yapısal güvencesizliğin artık görünmez kılınamayacak kadar belirginleştiği durumlarda ciddi biçimde sarsılıyor. Kaynak yetersizlikleriyle baş etmeye çalışan kalabalık Türkiye hastanelerinde cereyan eden travmalar, bakımın nasıl hem etik bir ideal hem de sınıfsal farklılıkları yöneten bir performans işlevine büründüğünü görmek adına somut birer örneğe dönüşebiliyor.

Kitabın sonunda yer alan Araştırma Metodolojisi ek bölümü, yazarın araştırma sürecine dair düşünsel yaklaşımını net bulgu ve izlenimlerle ortaya koyuyor. Başaran, 2011-2018 yılları arasında 25 şehir, kasaba ve köyde yürüttüğü çok mekânlı saha çalışmasında sünnet pratiklerini belediye kliniklerinden devlet hastanelerine, evde yapılan toplu sünnetlerden kamusal şenliklere kadar uzanan farklı bağlamlarda gözlemlene imkânı bulmuş. Buna ek olarak, seyyar sünnetçilerin düzenli olarak vakit geçirdiği kahvehane, berber dükkânı ve çay bahçesi vd. toplumsal mekânlarda varlık göstermiş, hayat hikâyelerini topladığı kişilerle yakın ilişkiler kurmuş. Kimi “etnografik an”larda, sünnet sırasında çocukları tutmak ya da yatıştırmak gibi doğrudan katılım içeren roller üstlenmiş, çalışmasını kendi bedeniyile de deneyimlemiş. Bu deneyimler, yazarın hem gözlemsel duyarlılığını hem de araştırmacı olarak kendi konumunu sorgulamasını beraberinde getirmiş. Başaran’ın erkek kimliği, güçlü biçimde toplumsal cinsiyetle kodlanmış bu sahalarla erişimini kolaylaştırırken, aynı zamanda saha içinde kendisinden beklenen duygusal emeği ve temsil biçimlerini de şekillendirmiş. Kitabın bu bölümü ayrıca, etnografik verilerin yanı sıra tarihsel arşiv belgeleri, kanun ve yönetmelikler vd. bürokratik belgelerle desteklenen bir yöntem kullanıldığını gösteriyor. Dolayısıyla kitabın metodoloji ek bölümü yalnızca bir yöntemsel açıklama değil; sınıf, toplumsal cinsiyet ve duygulanımın hem sünnetin gündelik uygulamalarını hem de bu uygulamalara dair bilgiyi nasıl şekillendirdiğini ortaya koyan düşünsel çerçevenin organik bir parçası.

Sonuç bölümüne geldiğimizde ise, kitabın dert edindiği temel meseleleri daha bütünsel bir perspektiften değerlendirme şansı buluyoruz. Başaran, Paul Brodwin ve Michael Lambek’in “sıradan etik” kavramından yola çıkarak, küresel sünnet tartışmalarının çoğu zaman özerklik ve bedensel bütünlük gibi soyut liberal ilkelere sıkışıp kalmasını eleştiriyor. Bunun yerine, somut eşitsizlikler içeren sağ-

2 Paul Starr, *The Social Transformation of American Medicine: The Rise of a Sovereign Profession and the Making of a Vast Industry* (New York: Basic Books, 1982).

lık sistemlerinde çalışan sünnetçilerin gündelik etik kararlarına ve bu kararları şekillendiren maddi koşullara odaklanıyor. Başaran'a göre bu ikircikli pratikler, "aksi takdirde dayanılmaz olan dünyanın ağırlığıyla" baş etmenin somut ve değişken imkânlarını barındırıyor (s. 162). Kitap bu yönüyle yalnızca tıp sosyologları ve antropologlarına değil; modern devlet ve tıp kurumlarının kıyısında konumlanan meslek biçimlerini, maddi pratikleri ve sembolik dünyaları birlikte inceleyen tıp tarihçilerine ve etik uzmanlarına da önemli katkılar sağlıyor. Başaran'ın çalışması, Ömer Faruk Topal'ın Osmanlı'da sünnetin sadakat ve kimlik siyasetiyle iç içe geçmesine dair arşiv bulgularıyla³; Christopher Dole'un laiklik rejiminin estetik ve siyasal boyutları içinde bakım emeğini incelediği etnografik çalışmasıyla⁴ birlikte okunabilir. Bu iki çalışmaya ek olarak, Fatih Artvinli'nin 2024 yılında yayımladığı "'O zamanlar bizim buralar': Fenni sünnetçi Hüseyin Güven'in hayatı ve hatıratları"⁵ isimli spesifik vaka çalışması da Başaran'ın kitabında okuyucusuyla tanıştırdığı toplumsal manzara dahilinde düşünülebilir. Klinik, duygusal ya da ahlaki usüllerle icra edilen şifa ve bakım odaklı emeğin sınıfsal algılar, görünürlük rejimleri ve kurumsal ikilemlerle nasıl iç içe geçtiğini somut bağlamlarında ortaya koyan daha fazla çalışmaya ihtiyacımız var.

3 Ömer Faruk Topal, "The Politics of Male Circumcision in the Late Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies* 57, no. 1 (2020): 1–13.

4 Christopher Dole, *Seküler Yaşam ve Şifacılık: Modern Türkiye'de Kayıp ve Adanmışlık*, çev. Barış Cezar (İstanbul: Metis Yayınları, 2015).

5 Fatih Artvinli, "'O zamanlar bizim buralar': Fenni sünnetçi Hüseyin Güven'in hayatı ve hatıratları", *Dağlardan Denize Artvin*, yay. haz. Rahşan İnal (İstanbul: İletişim Yayınları, 2024).

Rüya Kılıç, *Erken Modern Osmanlı'da Deliler ve Delilik*

İletişim Yayınları, 2023, 180 sayfa, ISBN: 9789750535338

BERKİN HIZLAN*

Osmanlı'da deliler ve delilik tarihi son zamanlarda araştırmacıların ilgi duymaya başladığı alanlardan biri olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşmenin tıp alanındaki yansımalarından biri olarak sağlık kurumlarının sayısında artış yaşanmış; özellikle 'Toptaşı Bimarhanesi' gibi "delilik" üzerine faaliyet gösteren kurumlar bu süreçte önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, geç Osmanlı dönemi delilik tarihiyle ilgili önemli çalışmalar yapılmış ve bu yayınlar alanın gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Ancak maalesef, erken modern Osmanlı dünyasına dair yapılan çalışmaların hâlâ nitelik ve nicelik bakımından eksik olduğu görülmektedir. Bu noktada, Rüya Kılıç'ın *Erken Modern Osmanlı'da Deliler ve Delilik* adlı kitabı sahaya önemli bir katkı sunmakta ve bu boşluğu bir nebze de olsa doldurmayı amaçlamaktadır.

Kitap bir Giriş, dört ana bölüm ve bir Sonsöz'den oluşmaktadır. Giriş kısmında Kılıç bu kitabı yazma sebeplerinden kısaca bahsetmektedir. Yazarın, delilik konusunun "farklı boyutlarıyla bir arada ele alınmamasının Osmanlı kültür tarihinin önemli bir eksikliği" olduğuna dair yaptığı değerlendirmeye hak vermemek mümkün değil (s. 9). Gerçekten de, Osmanlı'da delilik denildiğinde çoğu zaman akla ilk gelen meselelerin özellikle hastaneler, modern psikiyatrik anlayışın girişi ve siyasi kontrol olduğu düşünülünce, bu konunun sosyal ve kültürel tarih perspektifinden ele alınmasının gerekliliği bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Yazarın, literatüre giriş niteliğindeki bu bölümde, alanda daha önce neler yapıldığına ve nelerin eksik olduğuna dair açıklamaları bu gerekliliği gözler önüne sermektedir.

Kitabın "Osmanlıların Deliliğe Dair Bilgisi" başlıklı birinci bölümü kendi içinde dört alt bölüme ayrılmaktadır. Bölümün başlığından da anlaşılabilceği üzere, burada yazar erken modern Osmanlı toplumunun deliliği nasıl tanımladığı ve algıladığı üzerine yoğunlaşmaktadır. İlk olarak deliliğe dair Osmanlıların tıbbi bilgisiyle başlayan yazar, bu alt bölümde deliliğin tıp perspektifinde nasıl açıklandığı, belli başlı hastalıkların nasıl tanımlandığı, sınıflandırıldığı; hastalıkların sebeplerinin ve belirtilerinin nasıl anlaşıldığı ve ne çeşit tedavi yöntemleri önerildiği gibi konuları 15. ve 18. yüzyıllar arasında yaşamış olan Osmanlı hekimlerince yazılmış tıp metinleri üzerinden incelemektedir. Erken modern Osmanlı hekimleri, tedavide Galenik tıp geleneğine dayanarak, vücuttaki dört temel sıvı/hılt olan kan, balgam, kara safra/sevdâ ve sarı safra arasındaki dengenin korunmasını esas almaktadır. Buna göre, vücutta fazla olan ve dolayısıyla denge halini bozarak hastalığa sebep olan hılt; lavman, kan alma, kusturma, hacamat gibi yöntemlerle vücuttan atılmalıdır. Nitekim hekimler tedavide bu prensibe göre hareket etmektedir. Hastanın durumuna uygun besinler önermek tedavi sırasında hekimin görevleri arasın-

* Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü, berkin.hizlan@gmail.com

dadır. Yazar, daha olağan dışı tedavi yöntemlerine de değinmektedir. Örneğin, manya-
nın bir alt türü olarak görülen *daü'l-kelbin* (kuduz) tedavisinde hekimler bazı koşullarda
darp, kafaya vurmak, bağlamak gibi yöntemlere başvurmaktadır. Tüm bunlara ilaveten
Kılıç, literatürde çokça söz edilen, özellikle darüşşifalardaki müzikle tedavi yönteminden
de bahsetmektedir. Tüm bu meseleleri ele alırken yazar, Osmanlı öncesi dönemdeki ta-
nınmış hekimler (örn. İbn Sina) tarafından yazılmış klasik Orta Çağ İslam tıp metinleri
gibi kaynaklara da bakmayı ihmal etmemektedir.

Kılıç'ın Osmanlıların deliliğe dair tıbbi bilgisini ele alırken bu gibi klasik metinlere refe-
rans vermesi önemlidir. Zira bu yaklaşım, Osmanlıların kendilerinden önceki tıp anla-
yışından ne ölçüde beslendiğini anlamamız hususunda bize yol göstermektedir. Ayrıca
yazar bu bölümde okuru *mâlihülya*, *manya*, *'aşk*, *kutrub*, *cünûn* gibi Osmanlılar tarafın-
dan delilik bağlamında kullanılan terminolojiye de aşina kılmaktadır. Bu önemli kat-
kıya rağmen, *mâlihülya* veya *kutrub* gibi tabirlerin ne demek olduğu ya da hangi bağ-
lamlarda kullanıldığı konusunda okurun kafasında hâlâ soru işaretleri kalabilmektedir.
Özellikle konunun çok uzağındaki okuyucular için, bu zengin terminoloji biraz daha
detaylı açıklamalar eşliğinde sunulabilirdi. Ayrıca, yazarın bahsettiği bazı durumlar için
"duygu-davranış bozuklukları," "saplantı-zorlantı bozukluğu" (s. 52) gibi daha ziyade
modern psikiyatrik terminolojiyi anımsatan ifadeleri kullanması da konunun tarihselli-
ği açısından bir problem arz etmektedir.

Birinci ana bölümün "Ruh Sağlığı" başlıklı ikinci alt bölümünde Kılıç, deliliğe dair
tıbbi bilginin yalnızca bedene yönelik bir anlayışla sınırlı kalmadığını, ruhun da bu
bilginin önemli bir parçasını oluşturduğunu belirterek söze başlamaktadır (s. 40).
Bunun devamındaysa bu kısa alt bölümde yazar, Osmanlı tıp anlayışında bedenle
ruh arasında ciddi bir ayrım olmadığını ve bunların "bir bütün olarak" ele alındığını
ifade etmektedir. Burada şu soru akla gelebilir: Fiziksel olanla ruhsal olan arasın-
da ayrım gözetilmeyen bir tıp sisteminden bahsediliyorsa, yazar neden ruh sağlığını
ayrı bir başlık altında ele almayı tercih etmektedir? Bu kararın temel sebebi ve bu-
nun okuyucuların erken modern kategorizasyonları anlamalarına dair nasıl bir fayda
sağladığı daha detaylı açıklanmalıdır.

Bunu takip eden "Tıbb-ı rûhânî: Ahlâka dayalı ruh sağlığı" başlıklı üçüncü alt bölüm-
de yazar bu sefer tıp kaynaklarına değil, Orta Çağ İslâm kaynaklarından başlayıp 18.
yüzyıla kadar uzanan bir zaman dilimindeki ahlâk metinlerine odaklanmaktadır. Kılıç
gam, öfke, vesvese, kibir vb. duygu ve düşünceleri içeren nefsânî hastalıkların ele alındı-
ğı bu ahlâk metinlerinde öne çıkan unsur olarak "denge" kavramından bahsetmektedir.
Bu anlayışa göre, aşırıya kaçmak dengesizliğe sebep olur ve bu da kötülüğü doğurur;
öte yandan, denge halinde faziletten bahsedilebilir. Galenik tıpta da tıpkı buna benzer
bir yaklaşım vardır: Daha önce zikredildiği gibi, vücuttaki dört temel sıvı denge halinde
bulunmalıdır; bu denge hali bozulursa, kişinin sağlığı da bozulur. Belki bu bağlamda,
Kılıç'ın ele aldığı ahlâk metinlerinde bahsi geçen "kötülük" hali "sağlığın bozulması,"
"fazilet" hali ise "sağlıklı olmak" şeklinde yorumlanabilir.

Hem tıp hem de belli ki ahlâk metinlerinde yer edinmiş olan "denge" kavramı, her iki alan
arasındaki anlayış benzerliğini ortaya koyar niteliktedir. Ancak yaygın tıp anlayışının
her alana bu kadar nüfuz ettiği bir tabloda okur, özellikle ahlâk metinlerinin tercih edil-
mesinin daha somut bir şekilde gerekçelendirilmesini bekleyebilir. Yine aynı bölümde
Kılıç, ahlâk metinlerine ek olarak "aşk," "divanelik" "akıl ve delilik" gibi temalar üzerinden

edebi eserlere, özellikle de şiirlere referans vermektedir. Edebi eserlerde, özellikle divan şiirinde bu temaların izlerini sürmenin başlı başına çok kıymetli olduğunu vurgulamalıyız. Buradaki tek sorun, edebi metinlere dair tartışmanın “Osmanlıda deliliğin sebep teşhis ve tedavisine dair bilgi” meselesinin ele alındığı genel bölümün “Tıbb-ı Ruhani” başlıklı alt bölümünde zikredilmiş olması olabilir. Zira bu metinlerin burada konumlandırılması biraz bağlamın dışına çıkmış izlenimi vermektedir. Örneğin, bu eserler üzerinden “aşk,” “ilahi aşk,” veya “cünun-ı ilahi” gibi alt başlıklar altında yapılacak bir tartışmayla okuyucunun daha kolay takip edebileceği bir izlek sunulabilirdi.

Birinci bölümün “Folklorik halk tıbbı: Tekke-türbe ziyaretleri, dua, büyü” başlıklı son alt bölümünde yazar, Osmanlıların deliliğe dair tıbbi bilgisinin teorik ve pratik olarak sadece hekimlerin tekelinde olmadığını ve hekimler dışında başvurulabilecek efsuncular, belli başlı tekkelerin şeyhleri gibi başka aktörler de olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, yazar belli başlı marazlardan mustarip olan insanların sürekli bir şifa arayışı içinde başvurdukları kişilerin her zaman hekimler olmadığı gerçeğini ortaya koyarak, okuyucuyu “hekim merkezli” bir erken modern tıp dünyası tahayyülünden uzak tutmaktadır.

Kitabın “Toplumsal Algı ve Tanı” başlıklı ikinci bölümünde ise yazar edebi, biyografik eserleri, menakıbnameleri, ve kadı sicillerini içeren oldukça geniş bir kaynak grubunu kullanmakta, bu kaynaklar üzerinden erken modern Osmanlı toplumunun deliliğe ve delilere dair bakışının izini sürmektedir. Örneğin, cünundan mustarip olan insanlar toplumun neresinde durmaktaydı? Bir insan hangi şartlarda toplum nezdinde “deli” olarak tanımlanmaktaydı? Bu ve benzeri birçok sorunun cevabını yazar bu kaynakları inceleyerek vermeye çalışmaktadır. Bu kadar çeşitli kaynak kullanımı gelecekteki araştırmalar için potansiyelleri göstermesi bakımından çok kıymetlidir. Ancak bazı yerlerde yazarın kaynaklardan belli başlı örüntüler (patterns) bulmaya çalıştığı ve bunlar neticesinde birtakım genellemelere vardığı izlenimi edindiğimizden de bahsetmeliyiz. Örneğin, delilerin ne gibi hâl, hareket ve davranışlarla nitelendirildiğinden söz ederken “dış görünüşlerindeki perişanlık,” “kirlilik,” “toplumsal normlara uymama” vb. bazı genellemelere varıldığı görülmektedir. Yazarın ele aldığı konu ve kaynak grubu son derece karmaşık olmasına rağmen, bahsi geçen genellemeler, “delilik” haliyle tanımlanan insanları tek bir kalıba indirgenmiş gibi hissettirmektedir.

Kılıç, kitabın “Bakılan ve Korunan” başlıklı üçüncü bölümünde temel kaynak olarak mahkeme kayıtlarını kullanmakta ve özellikle mahalle kültürü içinde delilerin nasıl konumlandırıldığını irdelemektedir. Yazar, delilerin toplum ve toplumun önemli bir birimi olarak mahalle içindeki konumlarını “koruma-bakım,” “ihraç” ve “muhafaza” çatıları altında ele almaktadır. Kılıç, delilerin toplum nezdinde “merhamet” gösterilmesi gereken bir grup olarak görülmesine rağmen, tehdit oluşturan durumlarda mahalle sakinlerinin şikâyetleriyle mahalleden ihraç edilebildiğini de vurgulamaktadır. Buna göre, saldırgan tutumları ve öngörülemez davranışları nedeniyle mahalle içinde yaşaması tehlikeli görülen bazı mecnunlar, evde aile bakımı altında ya da darüşşifalarda zapt ve tedavi edilebilmekteydi.

Bu bağlamda “Muhafaza veya İhraç Edilen” başlıklı dördüncü bölümde Kılıç, Fatih Darüşşifası, Süleymaniye Darüşşifası, Edirne Darüşşifası gibi darüşşifalara ait kayıtlara da bakarak, buralarda mecnunlara verilen bakımın izini sürmektedir. Darüşşifalar sadece akıl hastalarının tedavi edildiği yerler değildir, mecnunlar da bu kurumlarda ilaçlarının

ve gıdalarının verilmesi, hânende ve sâzende fasılları, güzel kokular koklatılması, barındıkları ortamın ve kendilerinin temizliğinin sağlanması suretiyle bakım görmektedirler. Ancak, bu iyimser tabloya ek olarak Kılıç, kaynaklarda çoğu zaman göz ardı edildiğini düşündüğü darp ve zincire vurmak gibi eylemleri de vurgulamaktadır. Bu aşamada toplumsal kontrol kadar siyasi kontrolün de üzerinde duran yazar, bu süreçte merkezi otoritenin rolünü şu şekilde tanımlamaktadır: “Birey, aile, mahalleli veya mahalli yöneticilerden gelen taleplerin uygulamaya geçirilebilmesinde belirleyici ve düzenleyici olan ise merkezî otoritedir” (s. 151). Dolayısıyla yazar, uygulamada şikâyet konusu olan mecnuna nasıl bir bakım sağlanacağını belirleyen mekanizmanın merkezî otorite olduğunu düşünmektedir. Ayrıca yazar, “merkezi otoritenin temsilcisi” olarak “kadı kararını” göstermektedir. Bu durum hem toplumsal hem de siyasi kontrolün boyutlarını anlamlandırabilmek için kadı sicillerini kaynak olarak kullanmanın önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir (s. 152). Burada dikkat çekilmesi gereken tek husus her metin türünün (*genre*) belli bir söylemi barındırdığı gerçeğidir. Toplumun delilere karşı olan tutumunu kadı sicillerini kullanarak incelemeye çalışırken, bu kayıtların, doğaları gereği “hukuki” bir söylemi ve çerçeveyi barındırdığını dolayısıyla kadı mahkemesinde hazır bulunan kişilerin ifadelerinin bu hukuk dilinde (*legal parlance*) formüle edilerek bize ulaştığını akılda bulundurmak gerekmektedir. Bir başka deyişle, mahkemedeki öznelerin doğrudan ifadelerini değil, kâtiplerin bize ilettiği hallerini okuduğumuzu hatırlamalıyız. Dolayısıyla, kadı sicilleri çok önemli bir kaynak olmakla birlikte, “faillik” (*agency*) perspektifinden sorgulanmalıdır. Özellikle şikâyet vakalarının kayıtlarındaki hukuki jargon içinde, asıl tarihsel aktörler olan şikâyet edilen mecnun ve müştekî mahalle halkının seslerinin ne kadar duyulabildiği tartışmaya açıktır.

Kitabın bölümleriyle doğrudan ilişkili olmayan, daha genel birkaç gözlemi paylaşmak da faydalı olacaktır. Kitap kapağındaki görsel, çalışmanın odaklandığı dönem bağlamında biraz yanıltıcı bir izlenim bırakmaktadır. Zira odağı erken modern Osmanlı dünyası olan bir kitabın kapağından o dönemin bağlamına uygun bir görsel beklenirken, okuyucuları 19. yüzyıldan bir fotoğraf karşılamaktadır. Her ne kadar kitabın başlığı ve bölümleri yazarın erken modern Osmanlı dünyası üzerinden bir anlatı kuracağını açıkça ortaya koysa da görsel seçiminin de bunu desteklemesi beklenebilirdi. Ayrıca, erken modern Osmanlı dünyasında delilik algısı ve tedavisi gibi konular ele alınırken, aynı dönemde Avrupa’daki yaklaşımlarla bir karşılaştırma yapılması faydalı olabilirdi. Örneğin, erken dönem Avrupa dünyasında nasıl bir tedavi uygulanmaktaydı? Osmanlı dünyasındaki tedavinin Avrupa’daki tedaviyle farkı var mıydı? Bu gibi sorular çalışmaya önemli bir derinlik katabilirdi.

Sonuç olarak *Erken Modern Osmanlı’da Deliler ve Delilik*, bu konuda gelecekteki çalışmalara yön verecek bir potansiyele sahiptir. Bu bağlamdaki en önemli katkılarından biri de şüphesiz böylesine geniş bir kaynak havuzunu gözler önüne sermesidir. Kılıç, “Sonsöz” bölümünde çalışmasını, erken modern Osmanlı dünyasında deliler ve deliliği “anlamaya ve anlatmaya yönelik sınırlı bir çaba” (s. 170) olarak tanımlamaktadır. Ancak bu kitap, araştırmacıların 19. yüzyıla kıyasla erken modern dönem özelinde daha sınırlı bir materyale erişimi olduğu varsayımını tersine çevirerek sınırlı bir çabadan çok daha fazlası olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle eser, alan için son derece umut verici bir konumda durmaktadır.

Sunuş
Feza Günergun & Akif Ercihan Yerlioğlu

Dosya: Osmanlı Dünyasında Tıp

Geç Orta Çağ Anadolu'sunda Tabip ve Üstad Olarak
Kitaplar: Mütâla'a, Ta'lim ve Tahsil
Cevat Sucu

Frengi, Mübarek Ağaç ve Yeni Dünya:
Erken Modern Osmanlı Tıbbının Dönüşümüne
Atlantik Ötesi Bir Bakış
Tunahan Durmaz

Halis mi Mahlut mu? Ticari ve Ahlaki Gözetim
Kesişiminde Geç Osmanlı İstanbulu'nda Gıda Tahlilleri
Can Gümüş-İspir

"Vereme Müstaid Olanlarda Vücut Narindir":
Geç Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Kitaplarında
Çocuk Sağlığı ve Verem
Çeren Gülser İlikan Rasimoğlu

Dr.med F. Wagenseil'in İstanbul Sefarad Toplumu
Üzerinde Karşılaştırmalı Irk Araştırmaları (1918)
Şeref Etker

Belgeler

Mariu Hatun'un Boynuzları:
Kıbrıs'ta Nadir Bir Cornu Cutaneum Vakası
Ebru Aykut

Ruh, Aşk ve Ruhsat Kiskacında:
Geç Osmanlı Psikoloji Yazınında Devleti Dinlemek
Şeyma Afacan

Meşhur Akliyecimiz Fahreddin Kerim Bey'in Kaleminden:
Ruhun Derinliklerine Nasıl Girilir?
Tuğba Esat Örengül

Söyleşi

Gülten Dinç ile Türkiye'de Tıp Tarihi Çalışmaları Üzerine
Akif Ercihan Yerlioğlu

Kitabiyat

Oyman Başaran, *Circumcision and Medicine in Turkey*
Mehmet Ekinci

Rüya Kılıç, *Erken Modern Osmanlı'da Deliler ve Delilik*
Berkin Hızlan